

**Journal
of
Old Turkic Studies**

Vol. 7/1 (Winter)
2023

E-ISSN 2564-6400

JOURNAL OF OLD TURKIC STUDIES is a refereed international journal which provides an interdisciplinary scholarly platform in the field of Medieval Turkic philology, history, culture and literature. The first and the most important criteria for the selection of papers for publication is originality and scholarly standing. The **JOTS** accept only manuscripts written in Turkish, German, English or French. Manuscripts written in other languages will not be accepted. The **JOTS** is published twice per year in January or February (winter) and July or August (summer). The Editorial Board may also decide for special issues. The **JOTS** is a completely free and open-access journal published online. Authors are responsible about article's content and its consequences.

This journal can be accessed electronically via *DergiPark* (www.dergipark.gov.tr/jots).

Manuscripts for online publication, editorial correspondence and books for review should be sent to these e-mail addresses: jotseditor@gmail.com or jotseditor@yahoo.com.

Editor

Dr. Erdem UÇAR

(Friedrich Schiller University, Jena/Germany)

Editorial Board Members

Prof. Dr. Aloïs van TONGERLOO (Geel/Belgium) [Emeritus], Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan University, Ardahan/Turkey), Prof. Dr. Erhan AYDIN (Inönü University, Malatya/Turkey), Prof. Dr. Georges-Jean PINAULT (École Pratique des Hautes Études, Paris/France), Prof. Dr. György KARA (Indiana University, Indiana/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Marcel ERDAL (Freie Universität Berlin, Berlin/Germany), Prof. Dr. Nicholas SIMS-WILLIAMS (University of London, London/United Kingdom), Prof. Dr. Nikolay KRADIN (the Russian Academy of Sciences, Vladivostok/Russia), Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (İstanbul/Turkey) [Emeritus], Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (New Jersey/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Toshio HAYASHI (Soka University, Tokyo/Japan), Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (University of Madison-Wisconsin, Wisconsin/USA), Dr. Ablet SEMET (Berlin/Germany), Dr. Béla KEMPF (University of Szeged, Szeged/Hungary), Dr. Dai MATSUI (Osaka University, Osaka/Japan), Dr. Delio V. PROVERBIO (Vatican Apostolic Library, Vatican City State), Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale/Turkey), Dr. Jens WILKENS (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen/Germany), Dr. Kahar BARAT (Florida/USA), Dr. Mutsumi SUGAHARA (Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo/Japan), Dr. Peter PIISPANEN (Stockholm University, Stockholm/Sweden), Dr. Salih DEMİRBİLEK (Ondokuz Mayıs University, Samsun/Turkey), Dr. Stefan GEORG (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn/Germany).

Layout and typesetting: Deniz DEMİRYAKAN (İstanbul/Turkey)

Preparation of Manuscript

1. **JOTS** does not request any fees from the authors or pay publishing royalties to authors in any way.
2. **JOTS** uses double-blind peer review for research articles.
3. Manuscripts should be single-spaced and with 2.5 cm margins for all sides. The font of the manuscript should be Times New Roman and the size of the body text should be 12 points.
4. The first page should contain the full name (last names fully capitalized) and affiliation of author(s) (university, city, country), and the contact E-mail address for the author(s).
5. The English abstract should provide clear information about the research and the results obtained. It should not exceed 250 words. The abstract does not need to be written in any other language than English. Please provide at least 3 keywords or phrases to enable retrieval and indexing.
6. Contributors who are not native Turkish, German, English or French speakers are strongly advised to ensure that a professional language editor has reviewed their manuscript.
7. Reviews should include author, title, publisher, ISBN number and number of pages. After providing a concise summary of the content, review should also include a critical analysis of a book in terms of its strengths and weaknesses.
8. Graphs and photographs should be numbered in sequence with numerals. Each figure should be identified with the figure number. Its approximate location should be marked in the text.
9. Microsoft Office Word's automatic features should not be used in the manuscript.
10. Reference should be given in parenthesis surname of author(s), publication date and page numbers; for one author references (Clauson, 1972: 354); for more than one author references (Bazin & Hamilton, 1972: 28). The references with more than two authors should be noted as (Georg et al., 1999: 67).
11. If the same author has more than one work on the same dates, than each of they should be added a, b, c letters.
12. There should be no plagiarism in the writings, the writing should not have been published elsewhere, there should be dependent on scientific research and ethics in publishing.
13. Authors should add their **ORCID** number to their manuscript before submitting.
14. Reference list should be set out in the alphabetical order at the end of the paper. **APA (6th Edition)** system should be used in the references as follows:

Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Bazin, L. & Hamilton, J. (1972). Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-Houang. *British Museum Or.* 8212 (78) et (79). *Turcica*, 4, 25-42.

Georg, S. et al. (1999). Telling General Linguists about Altaic. *Journal of Linguistics*, 35(1), 65-98.

Schönig, C. (2012). Die hohe Kunst der Negation. In Erdal, E. et al. (Eds.), *Botanica und Zoologica in der türkischen Welt Festschrift für Ingeborg Hauenschild* (pp. 147-179). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Zieme, P. (1991). Gedanken zur Bearbeitung der alttürkischen buddhistischen Texte. In Klengel, H. & Sundermann, W. (Eds.), *Ägypten, Vorderasien, Turfan. Probleme der Edition und Bearbeitung altorientalischer Handschriften (Tagung in Berlin, Mai 1987)*. (pp. 134-140). Berlin: Akademie Verlag.

C O N T E N T S

FRONT MATTER (1-6)

ARTICLES (7-233)

Erhan AYDIN (7-49)

Türk Runik Bibliyografyası'na Ek III

Supplement III to the Turkic Runic Bibliography

Filiz ÇETİNKAYA KARAFAKI (50-72)

Tarihî Çeşmeler ve Niğde Tarihî Kent Merkezi Çeşmeleri Üzerine Bir Araştırma

A Research on Historical Fountains and Niğde Historical City Center Fountains

Mustafa Selçuk DİLSİZ (73-86)

Eski Türk Yazıtlarına Göre Türklerde Ortalama Yaşam Süresi

According to Old Turkic Inscriptions Average Time of Life among Turks

Mehmet HAZAR (87-101)

Altayistikte Bir Ünsüz Yarılması: *L/# Döngüsü

*Form by Splitting the Cycle of *#L Consonant in Altaistics*

Mihriğül HELİL (102-134)

Kırgız Kıpçak Boyu Biy'i Hâkim'den 1784 Tarihli Uygurca ve Mançuca Raporlar

A Set of Uyghur and Manchu Documents Drafted by Hâkim, a Biy of Kirghiz Kipchak tribe in 1784

Hasan İsi (135-157)

Altun Yaruq Sudur'un Berlin Versiyonundaki Neşredilmemiş Yeni Parçaları Üzerine
(Süü Kısmı ve IV., VI., X. Kitaplar)

On New Unpublished Fragments in the Berlin Version of Altun Yaruq Sudur (The Part Süü and Books IV, VI, X)

Afag MEMMEDOVA (158-178)

Historical Turkic Literary Languages and Khwarezm Turkic
Tarihî Edebî Türk Dilleri ve Harezmi Türkçesi

Peter PIISPANEN (179-193)

Additional Turkic and Tungusic Borrowings into Yukaghir VII
Yukagir Dilindeki Türkçe ve Tunguzca Alıntılara İlaveler VII

Fatih ŞENGÜL (194-199)

Ares: A Greek God of Turkic Origin
Ares: Türk Kökenli Bir Yunan Tanrısı

Erdem UÇAR (200-233)

Altun Yaruq Sudur'un Berlin Versiyonundan Neşredilmemiş Yeni Parçalar (Tegzinç II, III, VIII ve IX'a Ait Parçalar)

New Unedited Fragments from the Berlin Version of Altun Yaruq Sudur (The Fragments of Tägzinč II, III, VIII and IX)

REVIEWS (234-286)

Mihriban AYDIN (234-244)

Mihrigül Helil. 鄂尔浑文回鹘碑铭研究 [Orkhon Inscriptions of the Uyghur Kaghanate]. Beijing: China Social Sciences Press, 2022, pp. 337. ISBN: 978-7-5203-9829-9.

Deniz DEMIRYAKAN (245-250)

Beckwith, C. I. The Scythian Empire: Central Eurasia and the Birth of the Classical Age from Persia to China. Oxford: Princeton University Press, 2023, pp. xxxii+377. ISBN: 978-06-91-240534.

Hasan İsi (251-264)

Zieme, P. et al. Avalokiteśvara-Sūtras, Edition altuigurischer Übersetzungen nach Fragmenten aus Turfan und Dunhuang. Berliner Turfantexte: 50. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers, 2022, pp. 399 + 35 col., 17 tables, Colour ill. ISBN: 978-2-503-60234-9.

Hasan İsi (265-275)

Boeschoten, H. A Dictionary of Early Middle Turkic, by with the Editorial Assistance of J. O'Kane. Leiden-Boston: Brill, 2022, pp. XI+596. ISBN: 978-90-04-52518-4.

Sümbül Begüm YILDIZ (276-286)

İsi, H. Tantrik Türk Budizmi Metinlerinde Budist Şahsiyet ve Varlıklar, Tematik ve Dilsel İnceleme, Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022, ss. 1096. ISBN: 978-625-8118-75-9.

Received 15.01.2023	Research Article	JOTS
Accepted 23.01.2023		7/1
Published 27.01.2023		2023: 7-49

Türk Runik Bibliyografyası'na Ek III

Supplement III to the Turkic Runic Bibliography

Erhan AYDIN*

Dokuz Eylül University (İzmir/Turkey)

E-mail: ayerhan@gmail.com

Thousands of studies have been worked on the old Turkic inscriptions, which are the first known written period texts of the Turks, since the first day they were discovered. This article aims to add to the current bibliography published in 2017 as the *Turkic Runic Bibliography* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Publications). The article contains the overlooked studies in the *Supplement* section, and the studies in 2021 and 2022 in the *New Publications* section.

Key Words: Bibliography, Turk runic bibliography, Old Turkic, Old Turkic inscriptions.

* ORCID ID: 0000-0003-4795-7320.

O. Giriş

Bu satırların yazarınca 2017 yılında Bilge Kültür Sanat Yayınları tarafından İstanbul'da yayımlanan *Türk Runik Bibliyografyası* adlı çalışma Türk Runik harfli külliyat hakkında yapılmış en kapsamlı bibliyografyadır. Kitapta 4116 çalışmanın künyesi bulunmaktadır. Kitap, yıl sırası ile verilmiş olup ayrıca araştırmacıların eserden daha kolay yararlanabilmesi için *Yazar Dizini*, *Konu Dizini*, *Sürelî Yayın Dizini* ve *Kısaltılmış Eserler Dizini* olmak üzere dört farklı dizin hazırlanmıştır.

Bu kitaba bugüne değin iki ekleme yapıldı. Bu eklemelerin bir bölümü *I. Eklemeler* başlığı altında gözden kaçanlar; bir bölümü ise *II. Yeni Yayınlar* başlığı altında 2017 yılı sonrasında yayımlanan çalışmalardır. Bu iki ekleme şöyledir:

1. Aydın, E. (2019). Türk Runik Bibliyografyası'na Ek I. *Journal of Old Turkic Studies*, 3(1), 6-40.

İlk çalışmada *I. Eklemeler* başlığında gözden kaçan 48; *II. Yeni Yayınlar* başlığı altında ise kitabın yayımlandığı 2017 yılından 2019 yılına kadarki 312 yeni çalışma ile toplam 360 yeni yayın eklendi.

2. Aydın, E. (2021). Türk Runik Bibliyografyasına Ek II. *Journal of Old Turkic Studies*, 5(1), 7-47.

İkinci eklemede ise *I. Eklemeler* başlığında gözden kaçan 113; *II. Yeni Yayınlar* başlığı altında ise 2020 yılı sonuna kadarki 316 yeni çalışma ile toplam 429 yeni yayın eklendi.

Bu çalışmada ise *I. Eklemeler* başlığında gözden kaçan 128; *II. Yeni Yayınlar* başlığı altında ise 2021 ve 2022 yıllarında yapılan 347 çalışma ile toplam 475 yeni yayın eklenmiş oldu.

Sonuç olarak Türk Runik Bibliyografyası'nın toplam künyesi, $4116+360+429+475 = 5380$ sayısına ulaşmıştır.

Önceki iki çalışmada olduğu gibi bu yayında da teşvik ve destekleri için *Journal of Old Turkic Studies* editörü değerli meslektaşım Erdem Uçar'a teşekkür ederim.

Qutluy bolsun!

I. Eklemeler

1960

1. GÁBORI, MIKLÓS: Jelentés az 1958. évi mongoliai tanulmányutamról. *Archaeologiai Értesítő* 87: 83-85.

1983

2. DONUK, ABDÜLKADİR: Eski Türk Devlet Teşkilatında Yabgu Unvanı ve Tarihi Gelişmesi. *Türk Kültürü Araştırmaları* XVII-XXI/1: 71-78.

1984

3. DONUK, ABDÜLKADİR: Tarihte Kurulan Türk Devletleri. *TK* 249: 19-25.

1985

4. SCHAFER, EDWARD H.: *The Golden Peaches of Samarkand: A Study of T'ang Exotics*. Berkeley & Los Angeles: University of California.

1987

5. DONUK, ABDÜLKADİR: Gök-Türk Hakanlıkları. *Tarihte Türk Devletleri*, I. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, 111-116.

6. HARMATTA, JÁNOS: Inscriptions Runiques Turques en Europe Orientale. *Erdem* 3/7: 77-98.

1995

7. BATTULGA, TSEND: İh biçigtiyn biçees. *EŞB* 10(122): 9-13.

1996

8. GONGORJAV, G. & G. ENHBAT: *Mongol nutag dah' tüüh soyolın dursgal Tol' biçgiyn hereglegdehüün бүрдүүлөх експидитсиын өдрийн темдеглел*. Ulaanbaatar: Soyolın Öviyn Төв.

1997

9. BATTULGA, TSEND: Төмөр Tsоргин biçees. *EŞB* 9(126): 22-23.

10. JISL, LUMIR: The Orkhon Türks and Problems of the Archaeology of the Second Eastern Türk Kaghanate. *Annals of the Náprstek Museum Praha* 18: 1-105.

1999

11. BATTULGA, TSEND: Del uulin IV biĉees. *EŞB* 4(151): 74-79.
12. GONGORJAV, G. (Ed.). *Mongol nutag dah' tüüh soyolın dursgal (Sedevĉilsen lavlah)*. Ulaanbaatar: Mongolın Hümüünlegiyn Uhaanı Akademi.

2000

13. BATTULGA, TSEND: Ćur tsolin utgig möşgih n'. *EŞB* 15(153): 71-76.

2001

14. BATTULGA, TSEND: Runi biĉgiyn songodog dursgald ner temdeglegdsen gurvan hot. *EŞB* 18(178): 109-118.
15. BOLDBAATAR, YU.: Şaaharın türeg biĉees. *Altaica* 1: 171-173.

2002

16. BATTULGA, TSEND: Mongol-Solongosın erdemtdiyn hamtarsan 'Del uulin dursgalın sudalgaa'-nı urdĉilsan dýngees. *Mongol-Solongosın Erdem şinjilgeeniy III hural*. Ulaanbaatar, 88-97.

2003

17. BATTULGA, TSEND: Tunyukukiyn gerelt höşööniy sudalgaa (ih biĉig, orĉuulga, archeologiyn sudalgaanı toym). *Tüühiyn havsarga uhaan' hurlin emhetgel*. Ulaanbaatar, 29-39.
18. BATTULGA, TSEND: Mongolın runi biĉgiyn dursgalıg sudlah argazuy. *Tüühiyn havsarga uhaan' hurlin emhetgel*. Ulaanbaatar, 110-114.

2004

19. BATTULGA, TSEND: Gurvan mandalın biĉeesiyg dahin nyagtlah n. *Arheologiyn Sudlal* 22/15: 174-182.
20. BATTULGA, TSEND: Arhanangiyn biĉeesiyg dahin nyagtlah n. *Mongolın tüühiyn survalj sudlal: Önöögiyn baydal, sudalgaanı asuudluud*. Ulaanbaatar, 23-29.

2005

21. BATTULGA, TSEND: Altan had'-nı biĉees. *Acta Mongolica* 5(246): 141-144.
22. BATTULGA, TSEND: Mongolın goviyn büs nutag dah runi biĉgiyn sudalgaa. *Bulletin The IAMS News Information on Mongol Studies* 2(34): 5-30.

23. BATTULGA, TSEND: Şaaharın ertniy biçees. *EŞB* 25(248): 36-41.
24. BAYAR, DOVDOI: Gedenkstätten und Steinskulpturen der Alttürkischen Zeit. *Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen*. München: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland GmbH, 69-80.
25. KUBAREV, GLEB V.: Obretentsye sokrovits Bilge-Kagana. *Vostoçnaya Kolleksiya* 2005/3: 100-109.

2007

26. DROMPP, MICHAEL R.: Chinese “Qaghans” appointed by the Türks. *T’ang Studies* 25: 183-202.

2008

27. BATTULGA, TSEND: Ertniy Türegiyn tsol hergem (VI-IH zuun). *Acta Historica* 9/10: 76-88.
28. BATTULGA, TSEND: Şiveet hayrhanı ertniy biçees. *EŞB* 28(294): 194-197.
29. NIKOLAYEV, V. S. & GLEB V. KUBAREV & M. S. KUSTOV: Serebryaniye sosudı s ostrova Muruyskiy. *İzvestiya Laboratorii Drevnih Tehnologii* 6: 175-183.

2009

30. BATTULGA, TSEND: Övör döröljiyn biçees. *Hel Zohiol Sudlal* 2(34): 58-61.
31. BATTULGA, TSEND: Ertniy Türegiyn gurvan tsolın tuhay, Mongolçuudın zereg dev. *Erdem Şinjilgeeniy Hurlın İltgeliyn Emhtgel*. Ulaanbaatar, 10-25.
32. BATTULGA, TSEND: Türeg helniy surgalt, sudalgaanı önöogiün çig handlaga. *EŞB* 13(314): 199-201.
33. BATTULGA, TSEND: Türegiyn üeiyn runi biçgiyn dursgaluud. *Mongol Altayn Arheologiyın dursgaluud I, Bayan-Ölgiy Aymag*. Ulaanbaatar, 106-111.

2010

34. BATTULGA, TSEND: Ertniy zarim tsol ner zöv biçih tuhayd. *Oyuunu Helhee, Antoon Mostaert, Mongol Sudlalın Töv I/7*: 47-53.
35. WILKENS, JENS: Zwischen Historiografie und Ideologie Der literarische Charakter der alttürkischen Runeninschriften. PETER SCHALK (Ed.): *Geschichten und*

Geschichte, Historiographie und Hagiographie in der asiatischen Religionsgeschichte.
Uppsala: Uppsala Universitet, 280-325.

2012

36. ARAL, BEYZA: Kültigin'in Heykel Başındaki Yırtıcı Kuş Tasvirinin Mahiyeti Hakkında. *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5: 29-38.

2013

37. BADAM, AZZAYA: Tariatin biçeesnee tohioldoh negen helleg. *Gadaad hel soyol sudlal* 17(387): 9-16.

2014

38. BAYAR, DOVDOI: Noviye nahodki arheologičeskih pamyatnikov drevnih Tyurkov v Mongolii. DOVDOI BAYAR (Ed.): *Mongolın dundad zuunı arheologiyın sudalгаа*, c. 3, Ulaanbaatar: Udam Söyel, 106-112.

39. BAZILHAN, NAPİL: Rekonstruktsiya i Etimologiya nekotoryh nazvaniy Tamg Tyurko-Mongolskih Etnosov VIII-XIV. vv. *Problemy İzuçeniya Material'nogo Kul'turnogo Naslediya Narodov Kazahstana i Tsentral'noy Azii: Toponimika, Epigrafika, İskusstvo. Sb. Matlov Mejd.nauç.Konf.* Almatı: İzdatel'stvo EVO, 196-206.

40. ERDAL, MARCEL: Güney Sibirya Yazıtlarında Türk Adı Geçmekte midir? *Türk Dilleri Araştırmaları* 24/1: 111-114.

41. KİRİLEN, GÜRHAN: *Eski Çin'in Ötekisi Türkler.* Ankara: Gece Kitaplığı.

42. KUBAREV, GLEB V.: Graffiti na Mestonahojdenii petroglifov Kalbak-Taş II. *Problemy Arheologii, Etnografii, Antropologii Sibiri i Sopredel'nyh Territorii* 20: 198-201.

2015

43. AC, HAKAN: Kül Tigin Yazıtı'nda Geçen Fiillerin Kazak Türkçesindeki İzleri. *Türkologiya* 1: 12-23.

44. BAZILHAN, NAPİL: Köne türük bitik jazulı keybir eskertkişter turalı. *Til Jäne Kogam* 39/1: 43-57.

45. BOLD, LUBSANDORJ: Etimologiya nekotoryh slov "Sokrovennogo skazaniya Mongolov" v svetedannih orhonskoy pis'mennosti. *Acta Linguistica Petropolitana* 11/3: 35-45.

46. BORJIGIDAY, M. & B. ANHBAYAR: Hariçor teginiy bunhını biçees hiygeed Uygurın Yaklagar ovogtnı doroytol. *Ertniy Türegiyn Tüüh Soyel. Olon ulsın Erdem Şinjilgeeni Hurlın Emhettel*. Ulaanbaatar, 5-17.
47. KİRİLEN, GÜRHAN: *Göktürklerden Önce Türkler*. Ankara: Gece Kitaplığı.
48. MUNHTULGA, RİNÇINHOROL: Hulsana Amnı runi biçees. *Mongol Survalj Biçgiyn Sudlal* 21: 45-46.
49. TEKİNOĞLU, HÜSEYİN: *Göktürkler*. İstanbul: Kamer.
50. TEKİNOĞLU, HÜSEYİN: *Uygurlar*. İstanbul: Kamer.
51. YANIKLAR, BURCU: *Osmanlıca Yazılmış İlk Göktürkçe İncelemesi: Eñ Eski Türk Yazısı - Necib Asım Yazıksız, İnceleme - Çevriyazı*. İstanbul: Kutlu.

2016

52. MUNHTULGA, RİNÇINHOROL & B. ARIYAJAV: A newly-found inscription from Mongolia: The Khulsana Am inscription. TSEND BATTULGA & RİNÇINHOROL MÖNHTULGA & FATMA ALBAYRAK & BATÇULUUN ARIYAJAV & AZZAYA BADAM & NAMSRAY GERELMAA (Hızl.): *Moğolistan'da Türk Ayak İzleri*. Ulaanbaatar, 85-87.
53. ŌSAWA, TAKASHI: New Interpretation of the old Turkic Inscription on the Silver Vessel from the Murui Region. *Altay v Krugu Yevraziyskih Drevnostey*, Tezısı dokladov mejdunarodnogo nauçnogo seminara (28-30 Noyabr 2016), Novosibirsk: Institut Arheologii i Etnografii Sibirskogo Otdeleniya Rossiyskoy Akademii Nauk, 57-58.
54. ULUÇ, GÖKBAY: Elegeş Yazıtındaki 5. Yatay Üzerine Okuma. *Yörük Türkmen Korkut Ata Türk Kültürü Dergisi* 2: 56-57.
55. ULUÇ, GÖKBAY & MEHMET YUSUF TEKELİ & SUAT TURGUT & OĞAN KANDEMİROĞLU: *Göktürkçeye İlk Adım-Göktürkçe Öğreniyorum (10'lu Çizgiroman Seti)*. İstanbul: Güneşyolu.

2017

56. BATTULGA, TSEND: Hirgisiyn ovoonı gerelt höşööniiy biçees. *Altaica* 13: 62-78.
57. BOLDBAATAR, YU. & YA. TSERENDAGVA & R. TURBAT: Conclusion on Runic Inscription of Ulaanchuluut. *Arheologiyın Sudlal* 36: 241-244.

58. GÜL, BÜLENT: Ts. Battulga, R. Mönhtulga, F. Albayrak (Ed.). (2016). Moğolistan'da Türk Ayak İzleri/Turkic Footprints in Mongolia, Ulaanbaatar: Mönhiin Üseg. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 27, 299-304. (Tanıtma-Eleştiri).
59. KİRİLEN, GÜRHAN: *Bilge Kağan Zamanında Sarı Irmak Kıyısında Türk Heykelleri (721-724)*. Ankara: Gece Kitaplığı.

2018

60. BADAM, AZZAYA: İh biçigtiyn runi biçgiyn dursgal. *Altaica* 14: 142-148.
61. BADAM, AZZAYA: Runi biçgiyn sudalgaanı ajslın ür dungees (2017). *The 4th International Conference on Asian Studies*, c. 4, 488-492.
62. BAI YUDONG & TURSUNJAN İMİN: Menggu guoxin faxian bija chuaimo hedagan beiwen shidu. *Dunhuang Xuejikan* 2018/4: 14-24.
63. GERELMAA, NAMSRAI: Altayn büs nutag dah' runi biçgiyn dursgaluudın helniy ontslog. *Altaica* 14: 131-141.
64. GERELMAA, NAMSRAI: Runi biçgiyn бага dursgaluudın ügiyn san, helzüin ontslog. *The 4th International Conference on Asian Studies*, c. 4, Ulaanbaatar, 509-514.
65. LI JINXIU: Zongcaishan kao. *Ouya xuekan* 7: 35-59.
66. MÖNHTULGA, RİNÇİNHOROL: *Türeg, Mongol sudlalın ögüüllüüd, Erdem şinjigeeniy bü-teeliyn tüüver (2003-2018 on)*. Ulaanbaatar: Udam Soyol.
67. ÖLMEZ, MEHMET: Preliminary readings and notes on the Ancient Turkic Inscription from the Hirgisiyn Ovoo Area in Mongolia. *Rossiyskaya Tyurkologiya* 3-4 (20-21): 24-32.
68. RIDVANOĞLU, A. EĞİLMEZ: *Bengü Taşların Dili-1: Orkun Yazıtları, Kül Tigin Yazıtı Manzum*. İstanbul: Kamer.
69. ULUÇ, CAFER: Göktürklerde Eğitim. V. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c. 2, Almatı, 19-25.
70. ULUÇ, GÖKBAY: Atatürk'ün K: 44-G:15 Yivli Defterindeki Göktürk Harfli Metinlerle Yaptığı Çalışmalar. 4. *Uluslararası Filoloji Sempozyumu Tam Metin Kitabı*. Alanya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, 378-385.

71. BADAM, AZZAYA: Gurvan mandalın runi biçgiyn dursgald holbogdoh tamga. *Torgon zaman höggild Töv Aziyn nüüdelçdiyn güytsetgesen üüreg EŞH*. Ulaanbaatar.
72. BADAM, AZZAYA & OTGONSUREN TSEDEN: Dictionary of Ancient Turkic and Monuments of Mongolian Runic Inscription. MEHMET GÜRLEK & AHMET N. ÇİÇEKLER & YASİN TAŞDEMİR (Eds.): *Proceedings of the 13th International Conference of the Asian Association for Lexicography*. Elazığ: Asos, 127-138.
73. ÇANDARLIOĞLU, GÜLÇİN: *Prof. Dr. Masao Mori'nin Göktürkler Ders Notları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
74. GERELMAA, NAMSRAI & AZZAYA BADAM & OTGONSUREN TSEDEN: The Runic inscription monuments and stamps in Bayankhongor province, Mongolia. *Journal of International Scientific Researches* 4/2: 287-295.
75. KIDIRALI, DARHAN & DAMDİNSÜREN TSEVEENDORJ & ALTANGERELIİN ENHTÖR & NAPİL BAZILKHAH & S. DALANTAY & NURBOLAT BÖGENBAYEV & TSERENHANDIİN BUYANHIŞİĞ: “Nomgon-2019” birlesken ekspeditsiyası arheologiyalık kazba zertteylerining gılımı esebi. Astana: Uluslararası Türk Akademisi.
76. MÖNHTULGA, RİNÇINHOROL: Ton'yukukiyn gerelt höşöönıy biçeesiyn äşig hemeeh neriyn tuhay. *Azi Sudlal. Olon ulsın erdem şinjilgeeniy tavdugaar hural*, c. 5, Ulaanbaatar, 633-637.
77. OÇIR, A. & TS. ODBAATAR & L. ERDENE BOLD & B. ANHBAYAR: Nomgonı Türeg Dursgaluud. *Nomadic Studies* 16: 35-47.
78. ROGOJINSKIY, ALEKSEY E. & DMITRY V. ÇEREMISIN: Tamgi koçevnikov Tyurkskoy epohi na Altaye i v Semireç'ye (Opıt sopostavleniya i identifikatsii). *Arheologiya Etnografiya i Antropologiya Evrazii* 47/2: 48-59.
79. TIŞIN, VLADIMIR V.: Fragment Kitayskogo İstoçnika o Tyurkskoy Titulature (per. i komment). *Vostok, Afro-Aziatskie Obşçestva: İstoriya i Sovremennost* 2019/3: 130-150.
80. TISHIN, VLADIMIR V.: A Study of the Ancient Turks Family. *Social Evolution & History* 18/2: 115-132.
81. TSEVEENDORJ, DAMDİNSÜREN & DARHAN KIDIRALI & ALTANGERELIİN ENHTÖR & NAPİL BAZILKHAH & S. DALANTAY & NURBOLAT BÖGENBAYEV & TSERENHANDIİN BUYANHIŞİĞ:

Mongol Uls-Olon Ulsın Türeg Akademiyn Hamtarsan “Nomgon” Tösliyn 2019 onı heeriyn şinjilgeeniy ajlın taylan. Ulaanbaatar.

82. ÜNAL, ORÇUN: The Issyk and Ai Khanum Inscriptions Revisited. *Ural-altaische Jahrbücher, Neue Folge 27*: 172-210.

2020

83. AKAR, ALI: Tonyukuk Yazıtı ve Bozkır Üslubu. *Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 17-23.

84. AMANOĞLU, EBULFEZ: Eski Türkçede Bir Yer İsmi: Katun. *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 431-436.

85. AWGHALY, ERKİN: Orhon Abidelerindeki Bazı Sözlere Çin Dili Açısından Bir Bakış. *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 625-632.

86. AYDIN, ERHAN: Söz Varlığı Açısından Yenisey Yazıtlarının Moğolistan'daki Yazıtlardan Farklılıkları Üzerine Düşünceler. *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 601-614.

87. BATTULGA, TSEND: *Mongolın Runi Biçgiyn Baga Dursgal*. Ulaanbaatar.

88. BAZILKHAN, NAPİL: Tonyukuk (646-734) Bitigtaşı-Yazıtı ve Külliyesi'nin Türk Etno-Kültüründeki Özellikleri. *Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 50-59.

89. BEKJAN, O. D.: Kabırgatal-Türkeş Jazuınının Magınası. *Türkologia-Türkoloji 1(99)*: 9-27.

90. BIRAY, NERGİS & M. VEFA NALBANT & SEMA EYNEL (Eds.): *Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.

91. ÇEREMISIN, DMITRY V. & ALEKSEY E. ROGOJINSKIY: Rock art of the ancient Türks of the Russian Altai. ESTHER JACOBSON TEPFER & V. A. NOVOZHENOV (Eds.): *Naskal'nyye Letopisi Zolotoy Stepi ot Karatau do Altaya*. c. 2, Almatı: Medeniyetterdi Jakındastıru Ortalıgı, 301-335.

92. DEMİRCİ, HİKMET: Göktürkler ile Soğdlar Arasındaki İlişkiler (VI. Yüzyıldan VII. Yüzyıl Ortalarına Kadar). *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde*, c. 1, 12-29.

93. EMİRŞAH, İSMAİL: Irk Bitig'de Kavramların İşaretlenmesi. *I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 73-100.

94. ERCİLASUN, KONURALP: Bozkır Medeniyetinin Temel Özellikleri Ne İdi? *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde*, c. 1, 432-442.
95. ERDAL, MARCEL & CHEN HAO: Eski Türkçe ve Çince Kaynaklarda Hoço Toñukuk Geleneği. *Türk Dilleri Araştırmaları* 30/2: 135-148.
96. GEDİKLİ, YUSUF: *Hunlar ve Göktürkler Üzerine*. İstanbul: Post.
97. GORŞUNOV, V. S.: Drevnetyurkskoye Slovo “Qamsa” i ego Proizvodniye v Orhonskih runičeskih pamyatnikah. *Tyurkologičeskiye İssledovaniya* 3/2: 20-28.
98. GÜLENSOY, TUNCER: Eski Türk Yazıtları'nın Kelime Hâzinesi ve Bazı Okuma Sorunları Üzerine Notlar. *Türk Dili Araştırmaları*, 16-22.
99. GÜLENSOY, TUNCER: “İrk Bitig” Adlı İki Eser Üzerine Görüşler ve Düzeltmeler. *Türk Dili Araştırmaları*, 61-81.
100. GÜLENSOY, TUNCER: Eski Hun ve Uygur Kişi Adı ve Unvanları Üzerine. *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde*, c. 1, 450-461. Aynı yazı: *Türk Dili Araştırmaları*, 7-15.
101. İMİN, TURSUNJAN & BAI YUDONG: Mengguguo xinfaxian luniwen wulanhu lute tiji shidu. *Beifang Minzu Kaogu* 10: 296-300.
102. KARATAYEV, OLJOBAY K.: About Ancient Political, Administrative titles: Shanyuy, Tarkhan, Buyuruk. *Bulletin of History* 4(99): 21-32.
103. KAYA, CEVAL: “Köktürkçe Teñri Teg Teñri Yaratmış” İbaresini Üzerine. VII. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 413-416.
104. KIDIRALI, DARHAN & NAPIL BAZILHAN: *Tonikük Bitiktası metinning aydarmaları: Azerbayjanşa, Kazakşa, Kırgızşa, Türkçe, Tıvaşa, Mongolşa, Majarşa, Nemisçe, Orısça, Ağışınşa, Frantsuzşa, Kıtayşa*. Astana: Uluslararası Türk Akademisi.
105. KIZLASOV, IGOR L.: Opasnost' Sovremennogo Pis'ma Runami Tyurkov. *Voprosi Tyurkskoy Filologii. Vipusk XIII: Materiali Dmitriyevskiy Çteniy*. Moskva: İzdatel'stvo MBA, 133-154.
106. KIZLASOV, IGOR L.: K Poznaniyu Nerasşifrovannogo Pis'ma. *Rossiyskaya Tyurkologiya* 3-4 (28-29): 9-22.
107. KIRIŞÇIOĞLU, M. FATİH: Tonyukuk Anıtından Saha Türkçesine-İsim-. *Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 160-165.

108. KÖK, ABDULLAH: Bilge Tonyukuk Bengü Taşlar(ın)da Bize Ne Anlatır? *Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 166-185.
109. KUBAREV, GLEB V.: Noviye petroglifiçeskiye i epigrafiçeskiye mestonahojdeniya na Altaye. *Problemy Arheologii, Antropologii Sibiri i Sopredel'nih Territorii* 26: 475-483.
110. MAYEMEROVA, AİNUR: Bilge Tonyukuk Kitabı 1300. Yılında. *Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 192-199.
111. MERT, OSMAN: Bilge Tonyukuk Anıt Mezar Kompleksinin ve Nalaih'taki Mezarların, Mezar Komplekslerinin Fiziki Durumu. *Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 200-214.
112. MUNKHTULGA, RİNCHİNKHOROL: A newly-found Uighur Period Runic Inscription. Szi Sudlal Olon Ulssın Erdem Şinjlgeeniy Zurgaadugaar. *The 6th International Conference on Asian Studies*, c. 6, Ulaanbaatar, 366-373.
113. NALBANT, M. VEFA & MUSTAFA AĞCA: Kara (kamaq) bodun İfadesinin Eşdizimlilik Bakımından Bağlam Analizi ve Metinlerarasılığı. *Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 215-228.
114. NAZAROV, NASRİDDİN: The role of history in reflecting the realities of the past in the context of Turkish runology. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology* 17/12: 868-876.
115. NAZAROV, NASRİDDİN: The analysis of Historical conditions in Turkic Runology. *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology* 17/7: 6744-6752.
116. NAZAROV, NASRİDDİN: The role of Orkhon-Yenisei written monuments in the development of historical thinking of the Turkic Peoples. *Polish Science Journal* 7/28: 28-34.
117. NAZAROV, NASRİDDİN: Orkhon Inscriptions as a Subject of History for Study Ethnic Formation of Turks. *The Journal of Eurasian Turkic Studies* 5: 145-158.
118. NUH, A. ŞÜKÜR: Eski Türk Yazıtlarının Anlatı Özellikleri. VII. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 63-70.
119. ŌSAWA, TAKASHI & YU. N. ESIN: Nedavno Obnarujenniye Runiçeskiye Nadpisi na Boyarskom Hrebte (Hakasiya). *Narodı i Kul'turı Sayano-Altaya i Sopredel'nih Territorii, Materialı VII Mejdunarodnoy nauçnoy Konferentsii, Posvyaşennoy Godu*

Hakasskogo yazıka i Yubileynım datam so dnya rojdeniya osnovopolojnikov Hakasskogo Yazıkoznaniya: 100-letiyu D. F. Pataçakovoy i 90-letiyu M. İ. Borgoyakova (23-24 Sentyabr 2020 g.). Abakan: Hakasskoye Knijnoye İzdatel'stvo İmeni V. M. Torosova, 140-142.

120. ÖZDEMİR, DICLE: Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us Yazıtlarında Kavramların İşaretlenmesi. *I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 101-122.

121. SARTKOZHAULY, KARJAUBAY: Göktürklerin Büyük Bilgesi Tuy-ukuk. *Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 242-250. Aynı yazı: Kök Türükting Ulı Kemengeri – Tuy-ukuk. *Türkologiya* 4(102): 32-45.

122. SCHAFER, EDWARD H.: *Semerkand'ın Altın Şeftalileri Göktürkler ve Uygurlar Döneminde Uluslararası Ticaret.* Türkçeye çev.: SERKAN ACAR, İstanbul: Selenge.

123. SEÇKİN, KUBAN: *Eski Türkçe Metinlerinden Örneklerle Mental Fiil Teorisi.* Konya: Palet.

124. TAŞBAŞ, ERHAN: Eski Türkçede Kişi Ekleri. *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 615-624.

125. USEEV, NURDİN: E Numarası Verilmeyen ve Yeni Bulunan Yenisey Yazıtları. *I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 34-50.

126. ÜREN, UMUT: “Alban Tarihi” Adlı Kaynaktaki Batı Köktürk Yöneticileri: “Kuzey Hükümdarı”, “Cebu Hakan” ve “Şad” Hakkında Değerlendirmeler. *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 15/1: 1-10.

127. YILDIRIM, ELVİN: Kurikanların Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi. *Türkiyat Mecmuası* 30/1: 287-302.

128. YILDIRIM, TALİP & MURAT TIKIR: Eski Türkçede Askerlikle İlgili Adlar. *Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 278-286.

II. Yeni Yayınlar

2021

129. ABDULLAYEVA, GIZILGÜL: “Tonyukuk”un Dilinde Gramerleşen Şahıs Zamirlerinin Şahıs Ekleriyle Eş Değerliliği. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 19-27.
130. AĞCA, FERRUH: Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki başlığın yüküntür-tizliğinin sökülme- İbaresinin Hakkında. *SÜTAD* 52: 1-16.
131. AĞCA, FERRUH: Eski Türkçede Asimetrik Olumsuzluk. *Ayagka Tegimlig Bahşı*, 10-24.
132. AĞCA, FERRUH & KENAN AZILI: Dilbilimsel Etno-Biyoloji Açısından Eski Türkçede “Canlı” Kavramı. HÜSEYİN YILDIZ & ABDULKADİR ÖZTÜRK (Eds.): *Türkolojinin Delikanlısı Seyyah Prof. Dr. İsmail Doğan Armağanı*. Erzurum: Fenomen, 111-124.
133. AĞCA, MUSTAFA: Eski Türkçede Sıfatların Biçim-Söz Dizimsel (Dil Bilgisel) Eşdizimlilik Formları. NERGİS BİRAY & SEMA EYNEL (Eds.): *Dr. Himmet Biray Armağanı, Ahde Vefa 25. Yıl*. İstanbul: Kesit, 995-1012.
134. AHMEDOVA, AYSEL: Tonyukuk Yazıtı’nda Geçen Boy ve Ulus İsimleri ve Onların İfade Ettiği Tarihi Olaylar. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 63-80.
135. AHMEDOVA, AYSEL: Orxon Abidelerinin Dilinde Frazeoloji Birleşmeler. *VIII. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 819-826.
136. AHMETBEYOĞLU, ALİ: Gök-Türkler. ALİ AHMETBEYOĞLU & KÜRŞAT YILDIRIM & İLYAS TOPSAKAL & DİNÇER KOÇ & HALUK SELVİ (Eds.): *Türklerin Tarihi, Başlangıçtan 20. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar*. İstanbul: Yeditepe, 60-71.
137. AKAR, ALİ: Yazılı Türk Edebiyatının İlk Büyük Metni Tonyukuk Yazıtı. EKREM AYAN (Ed.): *Kültür Dünyamızın Mimarları III*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, 1-8.
138. AKAR, ALİ: Bir Türk Kanonu Olarak Tonyukuk Metni. ÖZGÜR K. AYDEMİR & İDRİS N. UYSAL & FATİH ÖZTÜRK (Eds.): *Türkçeye Saygı, Prof. Dr. H. Ömer Karpuz’a Armağan*. Konya: Palet, 15-24.

139. ALBAYRAK, FATMA: Prof. Dr. Battulga Tsend'in Eski Türkçe Yazıtlar Üzerine Çalışmaları ve *Mongolın Runi Biçgiin Baga Dursgal/The Small Monuments Of Mongolian Runic İnscription* Adlı Eseri Üzerine. *Bitig, Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 1: 69-84.
140. ALİYEV, YADİGAR: Yazılı Abidelerde Azerbaycan Dili Şivelerine Ait Fonetik, Leksik, Dil Bilgisel Özellikler. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 145-154.
141. ALİYEVA-KOŞKUN, GÜLNARA: Orhun Yazıtları Dil Özelliklerinin Azerbaycan Türkçesi Ağızlarındaki İzleri. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 155-168.
142. ALİZADE, MEHRİBAN: Tonyukuk Abidesinin Dilinde Kullanılmış Fiillerin Yapısal-Anlamsal Özellikleri. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 181-190.
143. ALİZADE, ODER: *VI-VIII. Yüzyıl Türk Kağanlığı Yazıtlarında Türk Kimliği*. İstanbul: Kutlu.
144. ALİZADE, RUŞEN: Orhun Yazıtlarındaki Halk Edebiyatı Unsurlarının Yapısal-Semantik Tahlili. *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, 75-83.
145. ALYILMAZ, CENGİZ: *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
146. ALYILMAZ, CENGİZ: Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev'in Ardından". *Bugu* 2/1: 1-28.
147. ALYILMAZ, CENGİZ: Bilge Tonyukuk ve Yazıtları. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 209-217.
148. ARSLAN, HÜSNÜ Ç.: Eski Türkçedeki *tur-* Eyleminin Kökeni ve Tamlayıcıları Üzerine. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 54: 67-76.
149. ASIMKHAN, JANARBYEK: Köktürk Harfli Yazıtlar ve Kazak Türkçesindeki Ortak Fiiller ve Fiil-Tamlayıcı İlişkileri. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 10/28: 241-271.
150. ASIMKHAN, JANARBYEK: Kazak Türkçesi Ağızlarında Bulunan Köktürk Harfli Yazıtlara Ait Kelimeler. *DA* 28: 161-172.
151. ATSIZ, MAHSUN: Kül Tégin Yazıtının Kuzey Yüzünde Geçen $Y^1S^1R^1$ Kelimesi Üzerine. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 5: 292-298.

152. ATSIZ, MAHSUN: Köktürkçe ve Eski Uygurcada “Kadın” ile İlgili Kavramlar. *Uluslararası Filoloji Bengü* 1/1: 87-111.
153. AVİRMED, ENKHBAT: Ertniy Türegüüdiyn şaşın, şütleg. *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, 223-233.
154. AVİRMED, ENKHBAT & ŞABAN DOĞAN: V-VII. Yüzyıllar Arasında Moğolistan’da Yaşayan Göçerlerin İnançları ve Defin Âdetleri. *Türklerin İzinde I*, 17-25. Moğolca: 113-122.
155. AYAZ, EYUP S.: Orhon Yazıtlarında Özgürlük ve Başkaldırı Kavramları. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 11/22: 287-305.
156. AYAZ, EYUP S.: Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki *Tejriteg Tejride Bolmuş Türük Bilge Kagan ve Tejriteg Tejri Yaratmış Türük Bilge Kagan İbareleri Üzerine*. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27: 35-56.
157. AYDEMİR, HAKAN: Orhon Yazıtlarındaki “altı çuv/çub Sogdak” Adı Üzerine. *Esengü Bitig*, 75-102.
158. AYDIN, ERHAN: *Bozkırın Tanıkları, Eski Türkçe Yazıtlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
159. AYDIN, ERHAN: Who were the Narrators of the Old Turkic Inscriptions? A Study of the Küli Çor and Tariat (Terh) Inscriptions. *Central Asiatic Journal* 64/1-2: 39-48.
160. AYDIN, ERHAN: Eski Türk Yazıtlarında Oğuzlarla İlgili Kayıtlar. KENAN AZILI & İBRAHİM KEKEVİ & HÜSEYİN GÖKÇE (Eds.): *Oğuz Bitig, Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 46-57.
161. AYDIN, ERHAN: Eski Türkçe Çağı: Türk Runik Harfli Yazıtlar Dönemi. SERGEN ÇİRKİN (Hızl.): *Kökler, Yay Çeken Kavimlerin Şafağı, Dil, Arkeoloji, Tarih, Antropoloji ve Etnografya Işığında Altay Halklarının Kökeni*, c. 1: Dil ve Edebiyat, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 341-382.
162. AYDIN, ERHAN: Türk Runik Bibliyografyasına Ek II. *JOTS* 5/1: 236-276.
163. AYDIN, ERHAN: Eski Türk Yazıtlarında “Bilge” Unvanının Kullanımı Üzerine Değerlendirmeler. *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, 69-74.
164. AYDIN, ERHAN: Muruy Maşrapasındaki Runik Yazı Üzerinde Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma. *DA* 29: 19-30.

165. AYDIN, ERHAN: Eski Türk Yazıtlarındaki Örgin Sözcüğü Üzerine. *Bitig, Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 1: 7-14.
166. AYDIN, ERHAN & MİHRİBAN AYDIN: Tonyukuk ve Bay-Bulun I (E 42) Yazıtlarında Geçen *Arkuy~Arguy* Sözcüğü Üzerine. *Ayagka Tegimlig Bahşı*, 37-44.
167. AYDIN, MİHRİBAN & ERHAN AYDIN: *Bëçin* Sözcüğünün Kökeni Üzerine Yeni Bir Öneri. *Türkbilig* 41: 27-36.
168. AZILI, KENAN: Tarihsel Türk Dili Metinlerinde Bir Gramerleşme Örneği: *Oksuz* ve Bazı İkileme Şekilleri. *Karadeniz Araştırmaları* 72: 1001-1010.
169. BABAYAROV, GAYBULLAH: The Chinese influence on the Pre-Islamic coins of Transoxiana and Yettisu region. ŞAMSİDDİN KAMOLİDDİN (Ed.): *Sogdiyskiy Sbornik, Vipusk 8. Noveşşıye issledovaniya po istorii i istorii kul'turı Sogda v Uzbekistane*. Basıldığı yer yok: Lambert Academic Publishing, 31-122.
170. BADAM, AZZAYA: Moyunçurın gerelt höşööniy biçest tohnoldoh “Yabaş Toquş”-iyn tuhayd. *Altaica* XVII(2): 28-36.
171. BADAM, AZZAYA & NAMSRAI GERELMAA & BAYARTUUL BATJAV: Govi-Altay Aymağındaki Runik Yazıtlar ve Tamgalar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 72: 7-32.
172. BADAM, AZZAYA: Moğolistan Runik Yazıtlarında Geçen Bazı Yıl İsimleri. VIII. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 519-529.
173. BADAM, AZZAYA: Züriyn Ovoo Runik Yazıtı. IX. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 391-405.
174. BAKIR, MUHAMMED M.: Kök-Türkçede Hâl Eklerinde Görülen Bazı Nöbetleşmeler. *Türük* 9/25: 275-282.
175. BAKIR, MUHAMMED M.: A73 (Möndür-Sokkon VI) ve A74 (Sakıyla-Kobı I) Yazıtları Üzerine Anlamlandırma Denemesi. *DA* 29: 133-142.
176. BAKIR, MUHAMMED M.: Hoíd Tamir Yazıtlarının İçerik Özelliklerine Göre Tasnifi ve Hoíd Tamir X Yazıtı Üzerine Anlamlandırma Denemesi. *TEKE* 10/4: 1271-1281.
177. BATTULGA, TSEND: Çoyrın hün çuluunu biçeesiyg dahin nyagtlah n'. *Altaica* XVII(3): 37-54.

178. BAYRAK, SELİN: Tunyukuk Yazıtı'nda Bir Anlatım Aracı Olarak Somutlaştırma. *International of Humanities and Education* 7/16: 464-474.
179. BAYRAK, SELİN: Eski Türklerde Haberleşme: Tunyukuk Örneği. MUSTAFA DİNÇ (Ed.): *III. Uluslararası Toplum ve Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Çanakkale: Toplum ve Kültür Araştırmaları Derneği, 162-178.
180. BELEK, KAYRAT: Türk-Moğol Hanedan ve Boy Damgaları İle Köktürk Dönemi Damgalarına Mukayeseli Bir Bakış. *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, 113-118.
181. BELEK, KAYRAT: “Tegerek Ala-Too'daki” Kök Türk Damgaları ve Kök Türk Kültürünün Türk-İslam Yazıtlarındaki İzleri. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 465-472.
182. BESLİ, ERTAN: Türk Bengü Taşları Örneğinde Anlam Yapısı Çözümlemesi. *JOTS* 5/2: 296-310.
183. BOLD, LUVSANDORJ: *Mongol Uls dah' Altay Sudlaln Sudlagdahuun ba Sudalgaanı Ündsen Çiglelüüd*. Ulaanbaatar: Şinjeleh Uhaanı Akademi Hel Zohioln Hüreeelen.
184. BULDUK, TÜRKER B.: Kumuk Türkçesinde Köktürkçe Sözlüksel Unsurlar. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* 7/14: 384-405.
185. CHEKUSHKINA, ELENA & YEKATERINA YAKIMOVA & NATALIA NIKOLAYEVA & RAISA VASILYEVA & EDUARD FOMIN: Ethnopedagogical Potential of the Chuvash Culture: Form Ancient Turkic Runes to Modern Literature. *International E-Journal of Advances in Social Sciences* 7/19: 106-110.
186. CHEN HAO: *A History of the Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)*. Leiden & Boston: Brill.
187. DEMİREL, EZGİ: Eski Türkçede “Konuşma” Kavramı: *Türklerin Temişin Ayur*. *ADED* 5/1: 232-269.
188. DEMİREZ GÜNERİ, AYSUN: Eski Türkçeden Çağdaş Türk Lehçelerine Kadar Veba Hastalığı İle İlgili Söz Varlığı. *Tehlikedeki Diller Dergisi* 18: 148-157.
189. DİLSİZ, MUSTAFA S.: Aydın, Erhan (2021), Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar, Bilge Kültür Sanat Yayınları. *Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisi* 3/1: 79-84. (Tanıtma-Eleştiri).

190. DOBROVITS, MIHÁLY: Byzantium in Asia - *Pur(u)m and Fulin*. ISTVAN ZIMONYI (Ed.): *Altaic and Chagatay Lectures, Studies in Honour of Éva Kincses-Nagy*. Szeged: University of Szeged, 143-145.
191. DOBROVITS, MIHÁLY: Some Remarks on the Earliest Turko-Byzantine Contacts. *Ayagka Tegimlig Bahşı*, 81-95.
192. DOĞAN, AYBÜKE B.: Eski Türkçeden Günümüze *Seş- ve Çöz- Fiilleri*. *Türk Dünyası* 52: 95-131.
193. DOĞAN, ŞABAN & ENKHBAT AVİRMED & ASUMAN BAŞ: *Türklerin İzinde I, Türk-Moğol Ortak Kazıları 2019, Övör Havtsal Kurganları*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
194. DOĞAN, ŞABAN: Moğolistan Kültürel Miras Merkezinin Faaliyetleri ve Merkezin Şine Us, Tes, Tariat, 1. Karabalgasun Yazıtları ile İlgili Son Çalışmaları Üzerine. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 675-696.
195. DOĞAN, ŞABAN: Batı Moğolistan'daki Ulaan Tsokhiotyn Övöljöo Yazıtı ile Uvs ve Khovd İlleri Sınırlarındaki Bazı Kaya Resimleri ve Tamgalar Üzerine. *Ayagka Tegimlig Bahşı*, 97-112.
196. DURMUŞ, EDA: Eski Türk Yazısının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Yayılışı. *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, 87-99.
197. DURMUŞ, İLHAMİ: Kalıntı ve Buluntuları Işığında Köl Tigin ve Bilge Kağan Anıtlıkları. *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, 23-60.
198. EFE, KÜRŞAT: Tonyukuk Yazıtları'ndaki Adların Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Örnekleriyle Karşılaştırılması ve Ad Bilimsel İncelemesi. *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys* 6/3: 173-198.
199. ELMALI, MURAT: Göstergebilim Açısından Tonyukuk Yazıtı. *Esengü Bitig*, 267-294.
200. ERCİLASUN, AHMET B.: *Bengü İl Tuta Olurtaçı Sen: Köl Tigin-Bilge Kağan-Tunyukuk Anıtları*. İstanbul: Dergâh.
201. ERCİLASUN, AHMET B.: Bayan Çor Bitiglerine Göre Uygurların Erken Tarihi. *Hamza Zülfikar Armağanı*, 231-240.
202. ERGENE, OĞUZ: Eski Türkçeden Çağatay Türkçesine *İdi/İdi* "Sahip, Efendi; Tanrı" ve Değişkelerinin Kullanımı. *Esengü Bitig*, 311-354.

203. ERKOÇ, HAYRETTİN İ.: *Yenisey'den Seyhun'a Türkler, Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar*. İstanbul: Kronik Kitap.
204. ERKOÇ, HAYRETTİN İ.: İlk Tabgaç İmparatoru Tuoba Gui ve 拓拔珪 Tegrekler (Gaoche 高車). *Apam Çin Çalışmaları-I*, 309-329.
205. ERKOÇ, HAYRETTİN İ.: “Beşinci Kolumuz Olarak Hareket Edeceklerdir”: Doğu Türk Kağanlığı'nın Çöküşünde Yabancı Unsurların Rollerini. A. MERTHAN DÜNDAR (Hızl.): *Prof. Dr. Pulat Otkan Anısına, Sinoloji, Japonoloji ve Koreanoloji Makaleleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 75-90.
206. ERSOY, FEYZİ: Bengü İl Tuta Olurtaçı Sen: Köl Tigin-Bilge Kağan-Tunyukuk Anıtları. *TD 840*: 85-87. (Tanıtma-Eleştiri).
207. GAMBAROVA, GUDSİYYA: Tonyukuk Anıtı ve Azerbaycan Dilinin Kelime Hazinesi. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 767-779.
208. GEDİKLİ, YUSUF: *Hazar Kavim ve Devlet Adı; Kabar Kabile, Kadar, Kasar Boy Adlarının Köken ve Anlamları*. *TDA 127/250*: 165-190.
209. GEDİKLİ, YUSUF: Bilge Kağan Yazıtı G 14'teki Ad Son Öbeği Taman Tarkan mıdır, Ataman Tarkan mıdır? *TDA 129/254*: 217-232.
210. GENÇ, S. ÖZÜM: Liderlik Kavramı Açısından Bilge Tonyukuk. *Bitig, Türkoloji Araştırmaları Dergisi 2*: 27-39.
211. GERELMAA, NAMSRAI: Ertniy türeg helniy zarim ügiyn utga, heregleeniy ontslog (Mongol nutag dah' runi biçgiyn songodog dursgal bolon бага biçeesiyn jiteegeer). *Altaica 17/1-13*: 55-61.
212. GERELMAA, NAMSRAI: Eski Türk Yazıtlarında Geçen ve Moğolcada Anlam Değişmesine Uğramış Sözcükler. *VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 1131-1138.
213. GERELMAA, NAMSRAI: Eski Türkçe Klasik Eserleri ile Küçük Yazıtları Çerçevesinde Sözcüklerin Anlam Değişmesi. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 151-1457.
214. GÖKÇE, AZİZ: Kök Türk Metinlerinde “Kök”ün Anlamları Üzerine. *Hamza Zülfikar Armağanı*, 241-275.

215. GÖKKAPLAN, YUSUF: Seçkin, K. Eski Türkçe Metinlerinden Örneklerle Mental Fiil Teorisi, Konya: Palet Yayınları, 2020, ss. 175. *JOTS* 5/2: 424-433. (Tanıtma-Eleştiri).
216. GÖMEÇ, SAADETTİN Y.: Orkun Vadisindeki Büyük Kurgan ve Bilge Kagan Anıt Mezarlığındaki Tamgalı Balballar. *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, 61-68.
217. GÜLENSOY, TUNCER: *Konuşan Bengü Taşlar (Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk'tan Günümüze)*. Ankara: Korkut.
218. GÜMÜŞ, İNAN: Türk Düşünce Sisteminde Çoban, Koyun ve Kurt Metaforlarının Soykütüksel Analizi: Eski Türk Yazıtlarından Eski Anadolu Türkçesine. *ADED* 5/2: 1394-1414.
219. GÜRBÜZ, EMİNE: Bozkırın Tanıkları. Eski Türkçe Yazıtlar. *DA* 28: 232-236. (Tanıtma-Eleştiri).
220. GÜRGÜN, HASAN: *Göktürk Yazısıyla Oluşturulmuş Uygur Kağanlığı Yazıtlarının Metin Dil Bilimsel İncelenmesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
221. HASANLI-GARİBOVA, ŞEBNEM: Orhun Yazıtları'ndan 13-16. Yüzyıl Bilim Eserlerine Astronomi Terimlerinin Gelişimi. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 917-923.
222. HUNUTLU, ÜMİT: Orhun Yazıtlarındaki İç Cümlelerin Mukayesesi. *Gazi Türkiyat* 29: 31-59.
223. HUNUTLU, ÜMİT: Bilge Kağan ve Tonyukuk'un İç Cümlelerinin Mukayesesi. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 975-995.
224. HÜSEYNOVA, TURAN: Tonyukuk Abidesi'nde Cümle Yapıları. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 1009-1015.
225. ISKHAKOV, M. M.: Sogdian Epitaphs in Honor Early Khagans of Tyurkic Khaganat. *International Journal of Multidisciplinary Research and Analysis* 4/5: 674-675.
226. İSAKOV, ABDRAUL: Göktürk Devrinde Sibiry'a'da Türk-Moğol İlişkileri. *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, 145-154.
227. JİYEMBAYEVA, GULBAHRAM & BİBİGÜL JİYEMBAY: Tonyukuk Kimliğinin Türk Tarihi ve Edebiyatındaki Yeri ve Önemi. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 1091-1098.

228. JOLDASBEKOV, MİRZATAY: *Ulu Bozkır Edebiyatı Orhun Abideleri*. Türkçeye çev.: ZHAZİRA OTYZBAY. Ankara: Bengü.
229. KAPUSUZUĞLU, GÖKÇEN: Tang Çin’inde Göktürk Baskısı: Jiedushi (Bölge Valisi) Uygulamasının Ortaya Çıkışı. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 72: 189-206.
230. KARAMAN, AHMET: Yenisey Yazıtlarında İleri Ögeler. *Türk Dünyası* 52: 33-69.
231. KARAMAN, AHMET: Eski Türkçenin Söz Varlığında Tanıklanan İçgün- ve Örgin Sözcüklerinde Geçen {-gI-} Eki. *RumeliDE*, Özel sayı 9: 35-42.
232. KARAMAN, AHMET: Eski Türk Yazısıyla Kâğıda Yazılmış Runik Metinlerde İleri Ögeler. *ADED* 5/2: 1145-1181.
233. KARAMAN, AHMET: Eski Türkçede Tanıklanan Ör Kök Biçimi ve Ör Kök Biçimden Türemiş Gövde Biçimler. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 28: 323-333.
234. KARAMAN, AHMET: Orhon Yazıtlarında İleri Ögeler. *Dede Korkut* 10/24: 168-215.
235. KARAMAN, AHMET: Dağlık Altay Yazıtlarında İleri Ögeler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 72: 33-51.
236. KARAMAN, AHMET: Kü- Kök Biçimi ve Kü- Kök Biçiminden Türemiş Gövde Biçimler. *Türklük Bilimi Araştırmaları* 50: 111-126.
237. KARAMAN, AHMET: Kırgızistan Yazıtlarında İleri Ögeler. *VIII. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c. 1, 793-808.
238. KARATAYEV, OLJOBAY: Funktsii Gosudarstvenno-Administrativnıh i voennıh titulov Yeniseykih Kırgızov: Tutuk, Sangun (Tuo-tuok, Sanggun). *İzvestiya NAN KR* 2021/1: 112-124.
239. KARJAUBAY, SARTKOJAULI: Küys-Tolgoy (HT1) Brahmi Metnining Bayırgı Türükşe Okılımı. *Vestnik yevraziyskogo Natsionalnogo Universiteta İmeni L. N. Gumileva, Seriya İstoriçeskiye Filofofiya Religiovedeniye* 3(136): 105-132.
240. KAYA, CEVAL: Bir Başka Açıdan Tonyukuk. NURSAN İLDİRİ & HÜSNA KOTAN (Eds.): *Uluslararası Yunus Emre ve Dünden Bugüne Türkçe Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 262-267.
241. KAYA, CEVAL: Osman Fikri Sertkaya-75. *Türkolojiya* 2021/2: 170-171.

242. KAYILAN, FATMA: Bilge Tonyukuk Yazıtı, Ali Akar (2020), *Bilge Tonyukuk Yazıtı*, İstanbul: Ötüken Yayınları. *Bitig, MSKÜ Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1/1: 281-283. (Tanıtma-Eleştiri).
243. KAYIRKEN, T. Z.: Türki Kaganatı deyirindeki Altayding Tarihi Geografiyası (VI-XIII gg). *L. N. Gumilev Atındağı Euraziya Ulttıq Universitetiniñ Habarşısı* 3/136: 40-61.
244. KEKEVİ, İBRAHİM: Dil ve Tarih Verileri Doğrultusunda Tonyukuk Yazıtında Geçen “İnel”: Disiplinlerarası Bir Yaklaşım. *Türkbilig* 42: 47-55.
245. KEKEVİ, İBRAHİM: Yenisey Yazıtlarında Oğuz Adı. KENAN AZILI & İBRAHİM KEKEVİ & HÜSEYİN GÖKÇE (Eds.): *Oğuz Bitig, Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 58-63.
246. KESKİN, İŞHAK: Ongi Yazıtındaki Somut ve Somut Olmayan Türk Kültür Unsurları. YUNUS E. TANSÜ (Ed.): *Yûnus Emre Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları-IX*. Ankara: İksad, 107-139.
247. KILIÇ, FILİZ: Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk Yazıtlarında Delile Dayalılık. IX. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 1207-1214.
248. KIZLASOV, IGOR L.: *Runiçeskiye Pis'mena Sibiri, Rasskazı arheologa*. Moskva-Abakan: Rossiyskaya Akademii Nauk, Ministerstvo Obrazovaniya i nauki Respubliki Hakasiya.
249. KİRİLEN, GÜRHAN: Göktürk, Gao-che, Yü-wen ve Altın Otağ. *Apam Çin Çalışmaları-I*, 279-308.
250. KİRİLEN, MELİKE: Çin Kaynaklarına Göre Türklerde Defin. *Apam Çin Çalışmaları-I*, 253-278.
251. KNÜPPEL, MICHAEL: Aus der Frühgeschichte der “Runen”-Türkischen Forschungen. *Türkbilig* 42: 27-32.
252. KOÇOĞLU GÜNDOĞDU, VILDAN: Eski Türk Yazıtlarında Geçen *Urugsırat-Sözünden Hareketle Tuva Türkçesinde Urug ve Urug-Darıg Üzerine*. IX. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 1233-1246.
253. KULİYEV, BAYRAM: Orhun Yazıtlarının Harf Çevirileri ve Çevriyazılarındaki Bazı Problemleri Üzerine. VIII. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c. 1, 783-792.

254. KULIYEVA, KÜBRA: Eski Yazılı Anıtlarda Geçen Bir Kısım Zamirlerin Ağızlarda Korunması ve Kullanım Biçimleri. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 1321-1328.
255. LI, YONG-SÖNG: On a Damaged Part in the 25th Line of the East Side of the Bilgä Kagan Inscription. *Esengü Bitig*, 547-554.
256. LI, YONG-SÖNG: On *Isyl Ilkñ* in the Kül Tegin Inscription. İBRAHİM TAŞ & ZEMİRE GULCALI & TÜMER KARAAYAK (Eds.): *Eski Türkçe Üzerine Filolojik Araştırmalar*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 205-224.
257. LKHAGVASUREN, ERDENE BOLD: Uygur Halk Mezarları ve Defin Âdetleri. *Türklerin İzinde I*, 25-32. Moğolca: 122-130.
258. LKHAGVASUREN, ERDENE BOLD: Uygur Soylularına Ait “Dörvöljin” Mezarlar ve Uygurların Defin Âdetleri. *Türklerin İzinde I*, 32-53. Moğolca:130-153.
259. LKHAGVASUREN, ERDENE BOLD: Dörvöljinlerin Şema ve Düzeni. *Türklerin İzinde I*, 53-61. Moğolca: 154-163.
260. MANAV, FARUK: Orhon Yazıtlarında Kağanın Erdemleri Üzerine Bir Değerlendirme: Platon’a Yoğun Göndermelerle. *Millî Folklor* 17/130: 5-20.
261. MERT, OSMAN: Bilge Tonyukuk Yazıtlarının ve Anıt Mezar Kompleksinin Günümüzdeki Durumu. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 1393-1404.
262. MİRZAYEVA, DİLOROM: Kokturk writing and different ideas in its study. *An International Multidisciplinary Research Journal* 11/4: 1144-1148.
263. NALBANT, M. VEFA: Kül Tigin Anıtı’nın Okunma Sırası ve Metin Kurgusu. *Hamza Zülfikar Armağanı*, 445-451.
264. NAZAROV, NASRİDDİN A.: Turkic Runology and its Historical Essence. *Middle European Scientific Bulletin* 11: 18-24.
265. NAZAROV, NASRİDDİN A.: Relationship between the Ethnom “Sir” and the Syrdarya Hydronym in Orkhun Writing. *Psychology and Education* 58/2: 1319-1326.
266. NAZAROV, NASRİDDİN A.: Socio-Historical Importance of Turkish Runology Promotion. *Hunan Daxue Xuebo* (Ziran Kexue ban) 48/12: 1668-1675.
267. NERİMANOĞLU, KAMİL V.: Tonyukuk Abidesi’nin Poetik Sistemi Üzerine. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 1459-1464.

268. OKUTAN DAVLETOV, NÜKHET: *Hakas Türklerinde Şamanizm ve Ölüm*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
269. OKUTAN DAVLETOV, NÜKHET: Ölümüne Karşı Bir Feryat, *Esiz Üzerine*. SÜTAD 52: 159-170.
270. ŌSAWA, TAKASHI: Ötüken Uygur Kağanlığı'nın Kuruluşunda Karlukların Tarihsel Katkısı - Bömbögör Yazıtının Yeni Araştırmalarına Göre-. *Ayagka Tegimlig Bahşı*, 401-436.
271. ÖLMEZ, MEHMET: En Eski Türkçedeki *biti-*, *bitig* ve *bitigüçi* Sözlere Hakkında. *Esengü Bitig*, 619-630.
272. ÖZEN ERATALAY, SEVDA: Bilge Tonyukuk Yazıtı. TD 832: 101-104. (Tanıtma-Eleştiri).
273. ÖZEN, ŞÜKRÜ & ZEKERYA BATUR: Türklerde Hitabet: Orhun Yazıtları, Divanü Lugat-it Türk ve Nutuk. TEKE 10/2: 413-431.
274. ÖZGÜR, ELİF: Orhon Türkçesinde İyelik Kökenli Birinci ve İkinci Çokluk Kişi Eklerinin Ünlüleri Üzerine Düşünceler. ZEYNEP Ü. SİNANOĞLU (Hzl.): *Orhon'dan Lena Kıyılarına Türkçe Geçmişten Günümüze Uluslararası Türk Dili Öğrenci Çalıştayı, Bildiriler*. İstanbul: Kesit, 67-84.
275. ÖZTÜRK, ABDULKADİR: Eski Türk Yazıtlarını Sistematiğe Geçiren Türkolog Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev'i Kaybettik... DA 28: 267-270.
276. PİLTEN UFUK, ŞAHRU: Anlam ve İşlev Bakımından Orhon Yazıtları'nda Söz Sınırlamaları. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 18/3: 303-324.
277. RAHMANOV, NASİMHAN: Tonyukuk Yazıtı'nın Bazı Yazı ve Dil Özellikleri. IX. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 1521-1526.
278. ROGOJINSKIY, ALEKSEY E. & VLADİMİR V. TİŞİN: Tamgi Dinastii Aşına v Tsentral'noy Azii. *Tvoret's Kul'turu, Material'noy Kul'tura i Duhovnoe prostranstvo çeloveka v svete Arheologii, İstorii i Etnografii, K 80-letiyu professora Dmitriya Gleboviça Savinova*. St-Petersburg, 582-599.
279. SARAL, RABIA: Runik Harfli Türkçe Metinlerde Eş Yazımlı, Eş Sesli veya Eş Adlı Olup Çok Anlamlılığı da Bünyesinde Barındıran Kelimeler. *Uluslararası Filoloji Bengü* 1/1: 69-85.

- 280.** SARIKAYA, MAHMUT: Orhun Türkçesinde Kalıp Sözler Üzerine. BEKİR DİREKÇİ & MEHMET YASTI & MEVLÜT GÜLMEZ & FATİH NUMAN KÜÇÜKBALLI (Eds.): *Prof. Dr. Orhan Yavuz Armağanı*. Konya: Palet, 127-150.
- 281.** SARIKAYA, MAHMUT: Eski Türkçedeki *İt-* (Devlet, Bodun, Törü Düzeni Kurmak, Devleti ve Milleti Yaşatmak, Düzene Koymak) Fiili Üzerine. *Türklük Bilimi Araştırmaları* 50: 151-163.
- 282.** SEREGIN, NİKOLAY N. & VLADİMİR V. TİSHİN & VADİM V. SEROV: A “Forgotten” Coin-Shaped Indication from the Early Medieval Burial Complex in Tuekta (Central Altai). *Journal of Siberian Federal University, Humanities & Social Sciences* 14/1: 1-13.
- 283.** SERTKAYA, OSMAN F.: Köl Tigin ile Bilge Kağan yazıtlarında geçen dağ silsilesinin adını K(A)D(A)RK(A)N mı, K(A)D(I)R K(A)N mı yoksa K(A)DR(A)K(A)N mı okumalıyız? *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 1653-1657.
- 284.** SERTKAYA, OSMAN F.: Yenisey Yazıtları Yetim Kaldı: Babaları Dmitri Dmitriyeviç Vasilyev Öldü. *TD* 830: 18-26.
- 285.** SHARİFOVA, S. SH.: Scientific debate about the genre of the Orkhon-Yenisei inscriptions. *Turkic Studies Journal* 3/4: 98-111.
- 286.** SİNANOĞLU, ZEYNEP Ü.: Arhanan Yazıtı Üzerine Notlar. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* 24: 391-407.
- 287.** SOYER, AYSUN: Erdem, M. D. & Demirci, Ü. Ö. Köktürkçe, Ankara: Pruva Yayınları, 2019, ss. 662. *JOTS* 5/2: 440-445. (Tanıtma-Eleştiri).
- 288.** STOLYAROV, A.: Dmitry D. Vasilyev (11.10.1946-18.01.2021): His contribution to the development of digital methods in oriental studies. *Digital Orientalia* 1/2: 85-94.
- 289.** SUKHBAATAR, BAT-ERDENE & OCHİRPUREV DUGER: Övör Havtsal Vadisi IV Numaralı Dörvöljin Kazısında Elde Edilen Buluntular ve Envanter Notları. *Türklerin İzinde I*, 90-112. Moğolca: 199-217.
- 290.** ŞABDANALİYEV, NEGİZBEK: Köktürkçedeki “İlgerü” Kelimesinin Çağdaş Kıpçak Türk Lehçelerindeki Karşılıkları. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 1721-1728.

- 291.** ŞAHİN, İLHAN & ENKHBAT AVİRMED & GÜLJANAT KURMANGALİYEVA ERCİLASUN (Eds.): *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*. Bursa: Bursa Osmangazi Belediyesi.
- 292.** ŞENGÜL, FATİH: Reinterpretation of Ötükän Yiş Expression in Orkhon Inscriptions. *JOTS* 5/2: 393-402.
- 293.** ŞERİFOVA, SALİDE: Orhun-Yenisey Yazıtlarının Türü Hakkında Bilimsel Tartışmalar. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 1767-1784. Aynı yazı: Orxon-Yenisey Kitabələrinin Janrı Haqqında Elmi Mübahisələr. *VIII. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, c. 1, 755-772.
- 294.** TAŞAĞIL, AHMET: *Uygurlar-840'tan Önce*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- 295.** TİŞİN, VLADİMİR V.: Nekotoriye Voprosı izuçeniya pogrebal'noy obryadnosti koçevnikov drevnetyurkskogo Kruga: Novie Reşeniya v svete pis'mennih istoçnikov. *Altaistics, Turcology, Mongolistics* 2021/3: 22-63.
- 296.** TİŞİN, VLADİMİR V.: Snova o Ponyatii Qut v pamyatnikah drevnetyurkskoy runičeskoy pis'mennosti. *Vostoçnaya Evropa v Drevnosti i Srednevekov'ye. Çteniya pamyati çlena-korrespondenta AN SSSR Vladmira Terent'yeviça Paşuto*. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk, 281-286.
- 297.** TİŞİN, VLADİMİR V.: Nekotoriye Voprosı İzüçeniya Drevnetyurkskoy Titulaturı. *Vestnik Buryatskogo Nauçnogo tsentra Sibirskogo Otdeleniya Rossiyskoy Akademii Nauk* 2(42): 61-68.
- 298.** TİŞİN, VLADİMİR V.: Vsotoçniye i Zapadniye Tyurski, Sasanidı i Eftalitı v Posledney Treti VI v.: Nekotoriye Voprosı Xronologii i Poliçeskoj İstorii. *Vestnik İstituta Vostokovedeniya RAN* 3/17: 152-165.
- 299.** TİŞİN, VLADİMİR V.: Analiz neizvestnogo ranee estampaja nadpisi Ton'yukuka, viyavlennogo v Kyahtinskom Kraevedçeskom Muzeye im. Akademika V. A. Obruçeva. *Vestnik Arhivista* 2021/1: 205-217.
- 300.** TİŞİN, VLADİMİR V.: Noviye dannıye o proishojdenii estampaja nadpisi Ton'yukuka iz Kyahtinskogo Kraevedçeskogo Muzeya imeni akademika V. A. Obruçeva. *Kul'tura Tsentral'noy Azii, Pismenniye istoçniki*. Ulan-Ude, 286-291.
- 301.** TİŞİN, VLADİMİR V.: K identifikatsii personajey nadpisi Kyuli Çora. XXXI. *Mejdunarodnyj kongress po istorikovedeniyu i istoriografii stran Azii i Afriki: Rossiya i*

Vostok. *K 100-letiyu političeskih i kul'turnih svyazey novejšego vremeni*, vol. 1, St-Petersburg: İzd-vo Studiya "NP-Print", 234-235.

302. TIŞIN, VLADIMIR V.: İstoriya İzuçeniya Sotsial'noy istorii Tyurkskih kaganatov v svyazi s drugimi političeskimi obrazovaniyami drevnetyurkskogo kruga. *Tsentrāl'no-Aziatskih i Yevraziyskih Issledovaniy* 1/3: 7-147.

303. TOKER, MUSTAFA & HAVVA YALDIZ: Tunyukuk Bengü Taşındaki (ᠲᠦᠨᠦᠵᠦᠴᠤᠨᠠᠨᠢ / ᠲᠦᠨᠦᠳᠠᠨᠢ) K¹ÇN²᠒RSR / K¹ÇN¹᠒RSR Nasıl Okunmalıdır? BEKİR DİREKÇİ & MEHMET YASTI & MEVLÜT GÜLMEZ & FATİH NUMAN KÜÇÜKBALLI (Eds.): *Prof. Dr. Orhan Yavuz Armağanı*. Konya: Palet, 109-126.

304. TOKYÜREK, HACER: Eski Türkçede Kölelik. *Esengü Bitig*, 755-772.

305. TSEDENDAMBA, BYAMBA-OCHİR & VANCHİGDASH CHULUUNKHUU & ANIL YILMAZ: Övör Havtsal Vadisi IV Numaralı "Dörvöljin"de Gerçekleştirilen Kazı Çalışmaları. *Türklerin İzinde I*, 62-90. Moğolca: 164-199.

306. TURDİBEKOV, MOMİNJON T.: Ancient Turkic Inscriptions. *International Journal on Orange Technologies* 3/2: 56-58.

307. TURGUNBAYER, CAŞTEĞİN & HASAN İSİ: Kısarak Sütünden Şaraba Eski Türk Kültüründe süçig Kelimesi Üzerine Değerlendirmeler. *Türkbilig* 42: 79-94.

308. UÇAR, ERDEM: Ongi Yazıtındaki (Batı Yüzü, 3. Satır) YwLwq (=YULUQ) Üzerine. *Türkbilig* 41: 11-26.

309. UÇAR, ERDEM: A New Interpretation of ...] sün(ü)g(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z (I North 4 = 28) in the Tuñuquq Inscription. *Central Asiatic Journal* 63/1-2: 1-9.

310. UÇAR, ERDEM: Tuñuquq Yazıtlarının 8. Satırındaki (I/Güney 1) İki Müphem Cümle veya Problemlili Bir Runik İşaret Üzerine. *Türkbilig* 42: 19-26.

311. UÇAR, ERDEM: Bilge Kagan Yazıtının Kuzey Cephesinin 9. ve 10. Satırları Üzerine Bazı Düşünceler. *Ayagka Tegimlig Bahşı*, 515-526.

312. UÇAR, ERDEM: Bilge Qagan ve Köl Tigin Yazıtlarındaki *yonşur-* Fiilinin Kökeni ve Anlamı Üzerine. *Bitig, Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 2: 11-19.

313. UÇAR, ERDEM: Chen Hao (2021), *A History of the Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)*, Brill, Leiden-Boston, pp. xvi+316. *Bitig, Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 2: 113-118. (Tanıtma-Eleştiri).

314. USEEV, NURDİN: Talas'ta Yeni Bulunan Bala-Çıçkan Yazıtı ve Talas VI Yazıtının Yeniden Anlamlandırılması. *VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 2237-2247.
315. USEEV, NURDİN: Yeni Bulunan Kara-Bulun Yazıtı ve Eski Türklerde Bedizlig Kaya Kavramı. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 1885-1898.
316. USEEV, NURDİN: Moğolistan'daki Ulan Çuluut Yazıtları ve Eski Türklerde Yalım Kaya Kavramı. *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, 101-112.
317. UYANIK, AYŞE S.: Irk Bitig'de Karakuş, Kartal, Garuda Üzerine. *International Journal of Old Uyghur Studies* 3/2: 217-238.
318. VAHABOVA, SEADET İ.: Antik Türkçe: Tonyukuk Anıtı Şiiri. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 1945-1952.
319. VOVIN, ALEXANDER: The Directionality of the Earliest Turco-Mongolian Language Contacts Revisited -The data from Mongolic Brāhmi Bugut and Khüis Tolgoi Inscriptions-. *Ayagka Tegimlig Bahşı*, 527-534.
320. YAGAFAROVA (PEREDNYA), ALEKSANDRA: Bilge Tonyukuk Anıtındaki -(y)n Üzerine. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 1987-1992.
321. YESKEYEVA, MAGRİPA: Tonyukuk'un Dilsel Kimliği. *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 2, 2015-2020.
322. YILDIRIM, ABDULLAH: Yenisey Yazıtları Üzerine Fonetik Bir Değerlendirme. *The Journal of Academic Social Science Studies* 14/86: 119-131.
323. YILDIRIM, KÜRŞAT: *Uygur Kağanlığı (744-840)*. İstanbul: Selenge.
324. YILDIRIM, KÜRŞAT: Uygurlar. ALİ AHMETBEYOĞLU & KÜRŞAT YILDIRIM & İLYAS TOPSAKAL & DİNÇER KOÇ & HALUK SELVİ (Eds.): *Türklerin Tarihi, Başlangıçtan 20. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar*. İstanbul: Yeditepe, 72-76.
325. YILDIZ, HÜLYA: Uybat III (E-32) Yazıtının Arka Yüzünün İkinci Satırı Üzerine Bir Rekonstrüksiyon, Okuma ve Anlamlandırma Denemesi. *VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, c. 1, 1373-1391.
326. YILDIZ, HÜLYA: Başkurtçayla Tanımlanabilen Eski Türkçe Hapaxlar. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 61/2: 747-762.

327. YILMAZ, ANIL: Moğolistan Arkeolojik Araştırmaları 2019 Dörvöljin Vadisi Geç Bronz / Erken Demir Çağ Nekropolisi. *Türklerin İzinde I*, 292-343.
328. YILMAZ, KADIR: Orhun Yazıtları'nda Ş'nin Yazımı Meselesi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi* 5/1: 65-76.
329. ZENGİN, ASLI & ÜMRAN ERDOĞAN: Radlov'un Yayımladığı Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarının Sözlüğü ve Bazı Örneklemeleri Üzerine Bir Değerlendirme. *Littera Turca* 7/3: 672-698.

2022

330. ABDIKADIROVA, S. R. & M. M. BAZARBAYEVA & CH. A. GAPAROVA: On linguistic Sources of the Ancient Turkic Monuments of Central Asia. *International Journal of Humanities and Natural Sciences* 6/3(69): 7-10.
331. AKAR, ALI: *Kül Tigin Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
332. AKAR, ALI: Kül Tigin Yazıtı'nda *Yana Bértimiz* Birleşik Fiili Üzerine. RAMAZAN ERYILMAZ & NESLİHAN KARACAN & ALI CANBULAT & A. TURAN EŞ (Eds.): *14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Alanya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, 57-59.
333. AKTAŞ, ŞÜKRÜ: Tang Hanedanlığı ve Türk Kağanlığı İlişkileri Bağlamında Xueyantuo (Sir-Tarduş, Seyanto (薛延陀) Hanlığı. *History Studies* 14/3: 489-513.
334. AKPINAR, AHMET: Şançi III (E 152) Yazıtı'nın İlk İki Satırıyla İlgili Okuma ve Anlamlandırma Önerisi. *TEKE* 11/2: 460-482.
335. ALBAYRAK, FATMA & OSMAN MERT: Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemi Eserlerinin Sosyal Değerler Bağlamında İncelenmesi. *RumeliDE* 26: 185-217.
336. ALİZADE, RÖVŞEN: Orhun Kitabelerindeki Töre Kavramı Hakkında Anlambilimsel Bir Değerlendirme. *Altay Toplulukları, Gelenekler-Görenekler-Töreler-Yasalar*, 55-66.
337. ALYILMAZ, CENGİZ: Moğolistan'daki Eski Türk Eserleriyle İlgili Güncel Sorunlar ve Bazı Çözüm Önerileri. *Ötüken'den Anadolu'ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, 29-50.
338. ALYILMAZ, CENGİZ: Eski Türk Yazıtlarının Âlimi/Bilgesi Gubeydulla Aydarov. *Bugu* 3/3: 191-199.

339. ATAY, DİNÇER: Türkçenin Tarihî Metinlerine Modern Bir Bakış: Tonyukuk Yazıtı'nda "öteki" Algısı. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/43: 1423-1443.
340. AVİRMED, ENKHBAT: Kök-Türk Dönemindeki Bazı Moğol Kabileleri. *Ötüken'den Anadolu'ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, 79-92.
341. AYDEMİR, HAKAN: Is the Mongolic part of the Bugut inscription written in the Ruanruan language? (Was the Ruanruan language of Mongolic origin?). MEHMET ÖLMEZ & TÜMER KARAAYAK (Eds.): *Türkçe ve Moğolca Çalışmaları Sempozyumu: Sir G. Clauson ve Talat Tekin'in Katkıları*. Ankara: BilgeSu, 137-152.
342. AYDIN, ERHAN: *Eski Türk Yazıtları*. İstanbul: Selenge.
343. AYDIN, ERHAN: *Eski Türklerde Gündelik Hayat*. İstanbul: Kronik Kitap.
344. AYDIN, ERHAN: Dağlık Altay Yazıtlarından Kuray I (A 4) Üzerinde Yeni Bir Okuma ve Anlamlandırma. *JOTS* 6/1: 7-20.
345. AYDIN, ERHAN: Bilge Tonyukuk. *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü*, c. 1, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 160-187.
346. AYDIN, ERHAN: Tonyukuk Yazıtının Yazımı ve Yazım Hataları Üzerine Notlar. OSMAN F. SERTKAYA & GÜNAY KARAAĞAÇ & MESUT ŞEN (Eds.): *Prof. Dr. Ceval Kaya Armağanı*. Ankara: Akçağ, 85-102.
347. AYDIN, ERHAN: Tes ve Tariat Yazıtları Üzerine. *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 1-10.
348. AYDIN, MIHRİBAN: Tariat (Terh) Yazıtının Köktürk ve Uygur Coğrafyasını Anlamaya Katkıları. *TK* 2022/2: 143-156.
349. AYİPOVA, DİLYARAM: Ötüken Uygur Kağanlığı (744-840), Kürşat Yıldırım, *Uygur Kağanlığı (744-840)*. İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, 128 s. *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 11/2: 257-261. (Tanıtma-Eleştiri).
350. AZILI, KENAN & AHMET AKPINAR & FİGEN PATİHAN: Eski Türkçede "Çokluk, Fazlalık, Aşırılık" Bildiren Miktar Niteleyicilerin Tipolojisi. *Türkologia-Türkoloji* 4(112): 42-73.
351. BABAYAR, GAYBULLAH & K. ALMANOV: Batı Köktürk Kağanlığı'nın Ustruşana'daki Yönetimi. *Kul'turni ta Tsivilizatsiyeni zv'yaki mij Evropoyu ta Shodom*. Materiali mijnarodnoy naukovoy konferentsii prisvyaoenoy 103-pipnomu

- yuvileyu e dnya narodjennya Omelyana Pritsaka. Kyiv: Natsional'nıy pedagogičniy universitet imeni M. P. Dragomanova, 150-157.
- 352.** BADAM, AZZAYA & NAMSRAI GERELMAA & BAYARTUUL BATJAV: Runic Inscriptions and *Tamgas* in Govi-Altai Province, Mongolia. *Asian Studies in Mongolia* 1/1: 11-27.
- 353.** BAI YUDONG & CHE JUANJUAN: Yenisei beiming suojian huaxia chenghao “wang” kao. *Dunhuangxue Jikan* 116/6: 149-156.
- 354.** BAI YUDONG & CHE JUANJUAN: Sogdian Elements in Yenisei Inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 75/4: 593-607.
- 355.** BAKIR, MUHAMMED M.: Dağlık Altay'daki Okunmamış Bazı Yazıtlar Üzerine Okuma ve Anlamlandırma Denemesi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 75: 429-436.
- 356.** BAŞ, ASUMAN: Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları. *TK* 2022/2: 225-228.
- 357.** BATTULGA, TSEND: *Mongolın Runi Biçgiyn Dursgalın Şine Sudalгаа. Mongolın Baruun Būs Nutag Ddah' Runi Biçgiyn Dursgal.* Ulaanbaatar: Mongol Ulsın İh Surguul'.
- 358.** BAYRAK, SELİN: Ahmet Bican Ercilasun, Bengü İl Tuta Olurtaçı Sen: Köl Tigin, Bilge Kağan-Tunyukuk Anıtları, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2021, 269 s., ISBN: 978-625-7660-43-3. *TK* 2022/1: 197-199. (Tanıtma-Eleştiri).
- 359.** BENJAMIN, CRAG: Sacred space: The Orkhon Valley and the Empires of the Steppe. *Byzantium to China: Religion, History and Culture on the Silk Roads, Studies in Honour of Samuel N. C. Lieu.* Leiden & Boston: Brill, 46-65.
- 360.** BOZKURT, FUAT: Türkoloji Dünyasında Bir Anıt Çalışma: Bilge Tonyukuk Yazıtları. *Bugu* 3/2: 182-185. (Tanıtma-Eleştiri).
- 361.** BOZOK, EMRAH: Eski Türkçe Fal Metinlerinde Alkış ve Kargış Söylemleri. *Millî Folklor* 133: 71-78.
- 362.** BOZOK, EMRAH: Eski Türklerde Askerlik. *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*, 145-158.
- 363.** BÖREKÇİ, MUHSİNE & FATMA GEREZ TAŞGIN: Orhun Yazıtları'nda Söz Edimleri. ÜMİT HUNUTLU & EMRAH SEFEROĞLU & MEHMET F. YILMAZ & SEHER ERENBAŞ PEHLİVAN & FİGEN TAVUKÇU (Eds.): *Yunus Emre-Mehmet Akif Armağanı.* Ankara: Akçağ, 281-316.

364. BULAM, CEM: Taşağıl, A. Uygurlar -840'tan Önce-, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2021, ss. 192. ISBN: 978-625-7201-22-3. *JOTS* 6/1: 209-213. (Tanıtma-Eleştiri).
365. BULAM, CEM: Yenisey'den Seyhun'a Türkler: Kırgızlar, Türkişler Karluklar ve Oğuzlar (Kitap Tanıtımı). *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 7/2: 139-142. (Tanıtma-Eleştiri).
366. CERİTOĞLU, MURAT: Bilge Tunyukuk Yazıtlarındaki Cümlelerde Özne. AYFER AYTAÇ (Ed.): *Prof. Dr. Mehmet İsmail Armağanı*. Çanakkale: Paradigma Akademi, 321-374.
367. ÇETİN, İSMET: Konuşan Bengü Taşlar. *TD* 849: 101-103. (Tanıtma-Eleştiri).
368. ÇİFT, PELİN & AHMET TAŞAĞIL: *İslamiyet Öncesi Türkler*. İstanbul: Yeditepe.
369. DEMİREL KAMANLI, EZGİ: Eski Türkçede Yokluk Bildiren +sXz Eki ve Bununla Genişleyen Eklerle Kurulan Bazı Tek Örnekler Üzerine Sözlük Bilimsel Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi* 6/1: 59-78.
370. DERViŞ, LEYLA: Yenisey Kırgızları Üzerine Türkiye'de Yapılan Araştırmalar. *Karadeniz* 53: 143-155.
371. DİKEN, H. ALİ: Birtakım Yazılı Kaynaklar Işığında Eski Türk Kağanlarının İktisadî Anlayışları Üzerine Bazı Düşünceler. *Kesit Akademi Dergisi* 8/32: 217-233.
372. DOBROVITS, MIHÁLY: Differences Between The Structures of Power Between the Second Türk Khaganate and The Uygur Kaghanate in Mongolia. MEHMET ÖLMEZ & TÜMER KARAAYAK (Eds.): *Türkçe ve Moğolca Çalışmaları Sempozyumu: Sir G. Clauson ve Talat Tekin'in Katkıları*. Ankara: BilgeSu, 551-552.
373. DOĞAN, ŞABAN (Ed.): *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*. İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi.
374. DOĞAN, ŞABAN: Moğolistan'daki Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Üzerine. *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 23-41.
375. DOĞAN, ŞABAN: Moğolistan'da Yeni Keşfedilen Dukhiin Buuts II Yazıtı. *TK* 2022/2: 23-41.
376. DOĞRU, MAHMUT: Cengiz Alyılmaz'ın Bilge Tonyukuk Yazıtları Adlı Eserine Dair. *Bugu* 3/1: 93-101. (Tanıtma-Eleştiri).

377. EMİRŞAH, İSMAİL: Uygur Kağanlığı Yazıtlarında Hâl Kategorisi. *Bugu* 3/4: 325-346.
378. ERCİLASUN, AHMET B.: Dünyada ve Türkiye’de Eski Türk Yazıtlarıyla İlgili Çalışmalar Üzerine. *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 42-48.
379. ERCİLASUN, AHMET B.: Hüseyin Namık Orkun ve Eski Türk Yazıtları. *TD* 843: 10-13.
380. ERCİLASUN, AHMET B.: 589 Herat Vadisi Savaşı ve Sonuçları. *TK* 2022/2: 67-90.
381. ERDENESUVD, B. & Ç. MAYNTSETSEG: Mongol Ulsın “Soyelın Öviyn Ulsın Negdsen Bürtgel, Medeellıyn San”- D Bürtgegsen Ertniy Türegiyn Üed Holbogdoh Tüüh, Soyelın Dursgalın Toon Dün. *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 11-22.
382. ERDOĞAN, ÜMRAN: Anlam Çeşitliliği Açısından Orhun Yazıtları, *Dîvânu Lugâti’t-Türk ve Mukaddimetü’l-Edeb. Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*, 631-646.
383. ERKOÇ, HAYRETTİN İ.: Eski Türk Devletlerinde Kağan ve Han Unvanları. *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, c. X: Türk Dünyası Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 379-402.
384. ERKOÇ, HAYRETTİN İ.: Göktürk Karşıtı İttifakların Korkulu Rüyası Bilge Tonyukuk (I): Göktürk-Çin Savaşları ve Çin-Dokuz Oğuz-Kitan İttifakı. *Anafarta* 14: 79-85.
385. ERKOÇ, HAYRETTİN İ.: Göktürk Karşıtı İttifakların Korkulu Rüyası Bilge Tonyukuk (II): Çin-Kırgız-Türgiş İttifakı (708-710). *Anafarta* 15: 46-52.
386. ERKOÇ, HAYRETTİN İ.: Göktürk Karşıtı İttifakların Korkulu Rüyası Bilge Tonyukuk (III): Çin-Basmil-Kitan-Tatabi İttifakı (720-722). *Anafarta* 16: 71-75.
387. EROĞLU KOŞAN, ZUHAL: Bilge Tonyukuk Yazıtlarının Anlatıbilim Unsurları Açısından İncelenmesi. *TEKE* 11/3: 905-920.
388. ERSOY, RUHİ: Kültürel Diplomasi ve Göktürk Kitabeleri Ekseninde Türkiye-Moğolistan İlişkileri. *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 49-56.

389. GALBADRAKH, ENKHBAT: Mongol Ulsın Soyelın Öviyg Hamgaalah Togtoltsoo Dah' Soyelın Öviyn Ündesniy Töviyn Orolçoo. *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 57-84.
390. GALBADRAKH, ENKHBAT: Soyelın Öviyn Ündesniy Tövöös Çuluun Dursgalıg Hamgaalah Üyl Ajillagaanı Hetiyn Tölöv. *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 85-90.
391. GANBOLD, ANKHSANAA: Mongol Nutag Dah' çuluun dursgalın sudalgaanı Toym (Hadnı Zurag, Bagan Çuluun Höşöö, Hün Çuluun Höşöö, Gerelt höşöö, Biçgiyn Dursgalaar). *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 91-123.
392. GEDİKLİ, YUSUF: Göktürkçe Ektág, Ektél Dağ Adlarının Köken ve Anlamı. *TDA 130/256*: 13-26.
393. GEDİKLİ, YUSUF: Hunca İ-chih-hsieh, Göktürkçe İ-hsi-chi, Eski Uygurca İ-ti-chien Sanlarıyla Ötüken Yurt Adının Köken ve Anlamı. *TDA 131/258*: 13-32.
394. GERELMAA, NAMSRAY: Runik Yazıtlarda Tengri ile İlgili “Ölmek” Anlamı Hakkında. *Altay Toplulukları, Gelenekler-Görenekler-Töreler-Yasalar*, 515-524.
395. GERELMAA, NAMSRAI: İh Asgatin runi biçest Temdeglesen “Bediz” Hemeeh Ügiyn tuhay. *International Conference on Asian Studies*, c. VIII, 179-183.
396. GÖMEÇ, SAADETTİN Y.: Köl Tigin, Bilge Kagan ve Tunyukuk Yazıtlarının Bulunduğu Bölgelerdeki Arkeoloji Çalışmaları. *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 151-168.
397. GÜLENSOY, TUNCER: Köktürkler'in Büyük Veziri “Tonyukuk Boyla Baga Tarkan”ın Adı Üzerine Yazılanlar ve Yeni Bir Görüş. *TD 841*: 18-24.
398. GÜNERİ, MUKADDER: Bilge Kağan, Zahiruddin Muhammet Babur Padişah, Gazi Mustafa Kemal Atatürk. *Altay Toplulukları, Gelenekler-Görenekler-Töreler-Yasalar*, 239-252.
399. GÜRBÜZ, EMİNE: Eski Türk Yazıtlarındaki Yok Kıl- ve Yok Kıs-/Kış- Yapısının Tarihî Gelişimi Üzerine. *Uluslararası Yunus Emre Sosyal Bilimler Dergisi 5*: 45-60.
400. HELİL, MİHRİGÜL: *Eerhun wen huihu beiming yanjiu, Orkhon Inscriptions of the Uyghur Kaghanate*. Beijing: Zhongguo shehui kexue chubanshe.

401. HUNUTLU, ÜMİT: Köktürk Harfli Yazıtlarda Fiilimsi Eksilteleri. *TEKE* 11/4: 1364-1385.
402. IŞIK, UTKU: Erhan Aydın, Eski Türklerde Gündelik Hayat, Kronik Kitap, İstanbul, 2022, 496 s. *TK* 2022/1: 205-208. (Tanıtma-Eleştiri).
403. JUMABAYKIZI, U.: “Kültegin” Külptasındağı Dauıstı Dıbıstardıng Emlesi. *A. Baytursınılı Atındağı Til Bilimi İnsyitutınıng “Tiltanı” Jurnalı* 2016/4: 65-73.
404. KAMALOV, ABLET K.: “He seized all Qağan’s sons and Grandsons and Presented them to the Court”: On Genealogical Accounts of the Sino-Turkic Epitaph of Karı Çor Tegin. *Manuscripta Orientalia* 28/1: 31-39.
405. KARAMAN, AHMET: *Eski Türkçede İkillemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
406. KARAMAN, AHMET: Eski Türk Yazıtlarının Tanıklığında Kara Bodun İfadesi Üzerine Düşünceler. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 7/1: 14-39.
407. KARAMAN, AHMET: Budun mu Bodun mu yoksa Bodan mı? *RumeliDE* Özel Sayı 11: 180-199.
408. KARATAYEV, O. K.: O titulah v gosudarstve Yeniseyskih Kırgızov İçreki i Öge, VII-XI vv. *Vestnik KazNU, Seriya İstoriçeskaya* 1(104): 26-33.
409. KHADJIEVA, N. A.: Complex Adjectives in the Old Turkic Language. *International Journal of Advance Scientific Research* 2/5: 68-71.
410. KIDIRALI, DARHAN & NAPİL BAZILKHAN: *Kültegin. Bitiktası Metinning aydarmaları*: Azerbayjan, Kazak, Kırgız, Türk, Tatar, Tıva, Mongol, Majar, Nemis, Orıs, Ağılşın, Frantsuz, Korey, Kıtay tillerinde. Astana: Uluslararası Türk Akademisi.
411. KIDIRALI, DARHAN & ALTANGERELİN ENHTÖR & NAPİL BAZILKHAN & NURBOLAT BÖGENBAYEV & TSERENHANDİN BUYANHIŞİĞ & GONÇİĞİN BATBOLD: Kutlug Kağan Anıt Külliyesi ve Yazılı Bitigtaş. (Uluslararası Türk Akademisi, Moğolistan Bilimler Akademisinin Arkeoloji Enstitüsü “Nomgon-2019, 2022” Ortak Heyetinin Bilimsel Ön Raporu). *TK* 2022/2: 1-22.
412. KIZLASOV, IGOR L.: Vtorıçnoye ispol’zovaniye Tyurkskih aristokratiçeskih Memorialov (Arheologiçeskiye Zametki na polyah Orhonskogo atlasa, İzdannogo v Kazahstane). *Turkic Studies Journal* 4/4: 23-34.
413. KİRİLEN, GÜRHAN: Lun Gong-Ren’in Mezar Yazıtı’nda Türk Tarihi İle İlgili Bilgiler. *Kültür Araştırmaları Dergisi* 14: 238-258.

414. KİRİLEN, MELİKE & GÜRHAN KİRİLEN: Çin Kaynaklarında Tongra Boyu. *International Journal of Social Sciences* 6/1: 123-145.
415. KLYAŞTORNIY, SERGEY G.: Tonyukuk-Aşide Yuançjen. Türkçeye çev.: GAMZE N. NALBANT & NURAIYM SATYLKANOVA, *Bitig, Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 2022/1: 111-113.
416. KNÜPPEL, MICHAEL: Unbekannte Werbeanzeigen von Ph. J. Von. Strahlenbergs “Das Nord= und Ostliche Theil von Europa und Asia” (1730). *Türkbilig* 44: 9-17.
417. KOÇAK, KÜRŞAT: Göktürk Dönemine Ait Nadir Sunak Örnekleri (Sunak Taşı/Altar). *SÜTAD* 55: 188-203.
418. KUBAREV, GLEB V.: Tamgi na Serebryanom sosude iz Yustıda (Yujnyy Altay). *Povoljskaya Arheologiya* 4(42): 113-125.
419. KURKEBAYEV, K. K.: Kone Türki Jazba Eskertkiş Metinderining Transkripsiyası men Audarmalarındaki Seykessizdikter. *Euraziya Gumanitarlık İnstitutının Habarşısı* 2022/3: 101-112.
420. LI JINXIU: “Çogay Yış” Neredeydi? Türkçeye çev.: GÖKÇEN KAPUSUZUĞLU. *Doğu Araştırmaları* 1/25: 94-132.
421. LI, YONG-SÖNG: A New Reading of the Second Sentence in Line 18 of the Tunyukuk Inscription. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 75/2: 217-229.
422. MALTA, KÜBRA: Rabatak ve Orhon Yazıtlarının Karşılaştırmalı Anlam Alanı İncelemesi. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 19: 269-286.
423. MENDBAZAR, OYUNTULGA: Hadgalalt hamgaalaltın Şinjleha Uhaan ba Soyelın Öviyn Sergeen Zasvarlalt. *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 169-208.
424. MERT, OSMAN: Petrogliflerin (Kaya Üstü Tasvirlerin) Türk Kültür Tarihindeki Yeri. *Ötüken'den Anadolu'ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, 137-154.
425. MIZRAK, EGEMEN Ç.: As/Az-Aorsi/Arsi Boylarının “Türk” Kökenleri Üzerine. *GTTAD* 4/7: 15-22.
426. MİRZAYEVA, DİLROMXON M.: O'rxun-Enasoy Yodgorlıkları Markaziy Osıyoning ilk O'rta Asrlar Tarixiga oid Asosiy Manbalar Sifatıda. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences* 2/6: 655-660.

427. MUKHAMEDOV, YOQUBJON Q.: Chach Administrative Center of the Western Turkic Khaganate. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research* 2/5: 46-52.
428. MURADALIYEV, RAHMANALI & NIYOZ RASHIDOV: Taşkent Bölgesinin Dağlık Arazisinde Bulunan Göktürk Kağanlığı'na Ait Süngük Mezar Kurganları Hakkında Yapılan Çalışmalar. *GTTAD* 4/8: 953-970.
429. NANZATOV, BAIR Z. & VLADIMIR V. TIŞIN: Ob odnom istoriografiçeskom Mife: Bayırku i Bargu. *Mir Tsentral'noy Azii - V. Novosibirsk: Sibirskoye Otdeleniye RAN*, 281-283.
430. NAZAROV, NASRIDIN: The Orkhon Inscriptions as a Source the Study of Turkic History. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal* 3/12: 1000-1006.
431. NEVSKAYA, IRINA: Old Turkic runic inscriptions in the Altai Mountains and their reflection of traditional beliefs and religion of the ancient Turkic population: The case of the inscription Kuttuu-I. OLIVER CORFF (Ed.): *Religion and State in the Altaic World*, Proceedings of the 62nd Annual Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC), Friedensau, Germany, August 18-23, 2019. Berlin & Boston: De Gruyter, 153-160.
432. OKTAY ÇEREZCİ, JALE Ö.: Göktürk Dönemi Sanatı İçin Özbekistan'ın Önemi (Taşkent ve Semerkant Buluntuları). *GTTAD* 4/7: 1-14.
433. OKUTAN DAVLETOV, NÜKHET: Eski Türklerden Günümüze Altay Şamanizminde Çök/Sök Ayini. *JOTS* 6/1: 21-38.
434. PAMİR, AYBARS: Eski Orta-Asya Türk Kamu Hukuku'nda Kağanların Görev ve Sorumlulukları. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 71/1: 321-348.
435. SARIKÖSE, MEHMET: Eski Türkler Yazıtları Nasıl Adlandırıldı? RAMAZAN ERYILMAZ & NESLİHAN KARACAN & ALİ CANBULAT & A. TURAN EŞ (Eds.): *14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Alanya: Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, 913-921.
436. SAVRAN, HÜLYA: Orhun Yazıtları'nda Yön. HASENE AYDIN & İBRAHİM KARAHANCI (Eds.): *Prof. Dr. Kerime Üstünova Armağanı*. İstanbul: Efe Akademi, 535-542.

437. SERTKAYA, AYŞEGÜL: Köl Tigin Yazıtında İki Okuma Düzeltmesi Teklifi. *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 253-256.
438. SERTKAYA, OSMAN F.: Göktürk (Runik) Harfli Yazıtların Envanter ve Alfabe Problemleri Üzerine. *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 221-252.
439. SERTKAYA, OSMAN F.: Bugut Yazıtı Hakkında. *TK 2022/2*: 43-54.
440. SHAMERDINOVA, N. G.: The word-formation potential of affixes in the ancient Turkic runic texts. *Turkic Studies Journal* 3: 118-127.
441. SODNOM, ÖLZİİBAYAR: Ötüken'in Kökeni ve Yurdu. *Ötüken'den Anadolu'ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, 51-62.
442. SONKAYA, EMRİYE: Eski Türkçede "Yer" Sözcüğünün Birleşik Yapı Bağlamında İncelenmesi. *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*, 159-184.
443. ŞABDANOV, ARGEN: E 147b, E 148 ve E 150 numaralı Yenisey Yazıtları Üzerine. *DA 30*: 213-223.
444. ŞİRİN, HATİCE: Taryat G 3-4 ve Şine Us K 11'de Geçen yavlak sakın- Üzerine. *TK 2022/2*: 55-65.
445. ŞİRİN, HATİCE. Şine Us ve Karabalgasun Yazıtları Üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 7/2: 811-830. Aynı yazı: *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 257-273.
446. TAŞAĞIL, AHMET: *Türk Kağanlığı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
447. TAŞAĞIL, AHMET: Gök Türk Ülkesinde İklim Değişikliğinin Siyasî Sonuçları Hakkında Bazı Değerlendirmeler (542-630). *Ötüken'den Anadolu'ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*, 63-78.
448. TAŞAĞIL, AHMET: Orhun Yazıtlarının Türk Devlet Modeline Yansımaları. *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 274-291.
449. TIŞIN, VLADİMİR V.: Sogdiytsı v ranney istorii Tyurkskogo Kaganata (Po povodu odnoy gipotezi). *Vostochnaya Evropa v drevnosti srednevekov'ye. Çteniya pamyati çlena-korrespondenta AN SSSR Vladimira Terent'yeviça Paşuto*. Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut Vseobtsey İstorii, 251-256.

450. TIŞIN, VLADIMIR V.: Ponyatiye Qut v pamyatnikah drevnetyurkskoy runičeskoj pis'mennosti: Reviziya Traktovok. *Narodi i Religii Evrazii* 27/2: 105-120.
451. TISHKIN, ALEXEY A. & NIKOLAY N. SEREGIN: Turkic Enclosures of the Mongolian Altai: New Data on the Traditions of the Ritual Practices of Nomads in the Early Middle Ages. *Hadak útján, A népvándorlások kutatóinak XXIX. konferenciája*. Budapest, 2019. November 15-16. Budapest, 39-54.
452. TOMBULOĞLU, TUBA & GAYBULLAH BABAYAR: Fergana Bölgesi'nde Yeni Bulunan Köktürk Yazıtı Üzerine. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi* 6/2: 395-417.
453. TOPÇUOĞLU, U. DENİZ: The effect of using Turkic Orkhon script (Tamgha) writing in mouth harp notation on learning the instrument. *International Journal of Curriculum and Instruction* 14/2: 1492-1530.
454. TOPUKSUZ, RUKİYE: Aydın, Erhan (2022). *Eski Türk Yazıtları*. İstanbul: Selenge Yayınları. 128 sayfa. ISBN: 978-625-7459-33-4. *Uluslararası Filoloji Bengü* 2/1: 112-117. (Tanıtma-Eleştiri).
455. TUKHTEYEVA, MALİKA: Göktürk Dönemi Harezmi Görsel Sanatında Türk Kimliği (Tok-Kale Ossuarı Örneğinde). *GTTAD* 4/7: 23-42.
456. TULUM, MERTOL: *Türkçe Ülkesinde Gezinti, Orhon Yazıtları-Oğuznameler-Osmanlı Alfabesi-İstanbul Türkçesi*. İstanbul: Ketebe.
457. UÇAR, ERDEM: Tuñuquq Yazıtlarında İnce Sıradaki Ok Enklitiğinin Yazımı ve Bazı Satırların (11=I/G 4, 16=I/G 9, 21=I/D 4 ve 30=I/K 6) Yeniden Yorumlanması. *JOTS* 6/1: 135-147.
458. UÇAR, ERDEM: Tuñuquq Yazıtlarının 13. Satırındaki (I/Güney 6) Cümlelerin Yeni Bir Yorumu. *Türkbilig* 43: 1-6.
459. UÇAR, ERDEM: Alyılmaz, C. Bilge Tonyukuk Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2021, ss. XII+ 518. ISBN: 978-975-17-4884-3. *JOTS* 6/1: 221-242. (Tanıtma-Eleştiri).
460. UĞURCAN, SEMA: Mehmet Kaplan ve Orhun Kitabelerinden Tip Tahlilleri Geleneği Oluşturmak. *Altay Toplulukları, Gelenekler-Görenekler-Töreler-Yasalar*, 77-84.

461. ULUSCU, GIZEM: Eski Türk Yazıtlarında Sözlüksel Cinsiyet Kategorisi. *Gazi Türkiyat* 30: 191-213.
462. ULUSCU, GIZEM: Eski Türkçe “kisi/kişi” Sözcükleri Üzerine. *RumeliDE* 31: 413-421.
463. UZUN, EDA: Türk Runik Alfabetesi ve Günümüz Tipografik Yansımaları. *Socrates Journal of Interdisciplinary Social Studies* 8/23: 14-22.
464. ÜNAL, ORÇUN: Bir Kez Daha Irk Bitig’in Kırkıncı İrkı Üzerine. *Bitig, Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 2022/1: 11-17.
465. ÜREN, UMUT: Köktürk Yazıtlarının “Askerî Propaganda” Bağlamında Değerlendirilmesi. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 42: 129-161.
466. YAVUZ ÖZ, DUYGU: İrk Bitig’de Doğurmak ile İlgili Eylemler. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi* 19: 18-36.
467. YILDIRIM, DURSUN: “Bilge Tonyukuk Bengü Taş Bitigi” ve Türk Edebî Yaratıcılığında Yeri. *TK* 2022/1: 1-16.
468. YILDIRIM, DURSUN: Üç Kitap Üzerine Birkaç Söz. *TD* 847: 82-85.
469. YILDIRIM, DURSUN: Köli Çor=Bilge Tonyukuk [640-720] Aynı Kişidir <Bengü Taş Bitigi Yazıtları Çerçevesinde>. *TK* 2022/2: 91-97.
470. YILDIRIM, KÜRŞAT: Uygur Kağanlığı Tarihinin Yazımında Yazıtların Önemine Dair Bazı Örnekler. *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*, 310-334.
471. YILDIZ, AYGÜN & KEREM ÇOLAK: Orhun Kitabeleri’nde Yer Alan Değerlerin Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı Değerleri Açısından İncelenmesi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi* 20/1: 143-165.
472. YILDIZ, HÜLYA: A proposed new reading of the fifteenth line on the soy-thern face of the Bilgä Kaghan inscription. *Turkic Languages* 26/1: 5-28.
473. YILDIZ, HÜLYA: A New Analysis of the Kalbak Taş XV (A-33) Inscription. OLIVER CORFF (Ed.): *Religion and State in the Altaic World*, Proceedings of the 62nd Annual Meeting of the Permanent International Altaistic Conference (PIAC), Friedensau, Germany, August 18-23, 2019. Berlin & Boston: De Gruyter, 223-232.

474. YILDIZ, HÜSEYİN: Eski Türk Yazıtlarında İki Dillilik. HASENE AYDIN & İBRAHİM KARAHANCI (Eds.): *Prof. Dr. Kerime Üstünova Armağanı*. İstanbul: Efe Akademi, 561-567.

475. YILDIZ, HÜSEYİN: Eski Türkçe-Çince İlişkisi. *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*, 267-299.

Kısaltmalar

ADED = Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi.

Altay Toplulukları, Gelenekler-Görenekler-Töreler-Yasalar = İLHAN ŞAHİN & FAHRI SOLAK & GÜLJANAT K. ERCİLASUN & ENKHBAT AVİRMED & M. BİLAL ÇELİK & AYMİRA TAŞBAŞ & ERHAN TAŞBAŞ (Eds.): *Altay Toplulukları, Gelenekler-Görenekler-Töreler-Yasalar*. İstanbul, 2022: Türk Dünyası Belediyeler Birliği.

Apam Çin Çalışmaları-I = A. MERTHAN DÜNDAR & GÜRHAN KİRİLEN (Eds.): *Apam Çin Çalışmaları-I: Tarih, Edebiyat, Ekonomi, Uluslararası İlişkiler*. Ankara, 2021: Ankara Üniversitesi.

Ayagka Tegimlig Bahşı = İRİNA NEVSKAYA & HATİCE ŞİRİN & FERRUH AĞÇA (Eds.): *Ayagka Tegimlig Bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal*. Journal of Turkish Studies, Special Edition, vol. 1, Harvard, 2021: Harvard University.

DA = Dil Araştırmaları.

Esengü Bitig = TÜMER KARAYAK & UĞUR UZUNKAYA (Hızl.): *Esengü Bitig, Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı*. İstanbul, 2021: Kesit.

EŞB = Erdem Şinjlgeeniy Biçig.

GTTAD = Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi.

Hamza Zülfikar Armağanı = *Hamza Zülfikar Armağanı*. Ankara, 2021: Türk Dil Kurumu.

JOTS = Journal of Old Turkic Studies.

Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı = ŞABAN DOĞAN (Ed.): *Moğolistan Kültürel Mirası İçinde Türk Yazıtlarının Bugünü ve Geleceği Çalıştayları Bildiriler Kitabı*. İzmir, 2022: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi.

SÜTAD = Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi.

Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri = İLHAN ŞAHİN & ENKHBAT AVİRMED & GÜLJANAT KURMANGALİYEV A ERCİLASUN (Eds.): *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*. Bursa, 2021: Bursa Osmangazi Belediyesi.

Ötüken'den Anadolu'ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar = KÜRŞAT YILDIRIM (Ed.): *Ötüken'den Anadolu'ya Türk-Moğol Tarihinde Yeni Araştırmalar*. İstanbul, 2022: Bilgeoğuz.

TD = Türk Dili.

TDA = Türk Dünyası Araştırmaları.

TEKE = Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi.

TK = Türk Kültürü.

Türk Dili Araştırmaları = TUNCER GÜLENSOY (Ed.): *Türk Dili Araştırmaları*. İstanbul, 2020: Bilge Kültür Sanat.

Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar = ERKAN HIRİK & NESLİHAN ÇELİK & SEÇİL HIRİK (Eds.): *Türk Diline Artzamanlı ve Eşzamanlı Bakışlar*. Çanakkale, 2022: Paradigma Akademi.

Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde = ZEYNEP İSKEFİYELİ & M. BİLAL ÇELİK (Eds.): *Türkistan'dan Anadolu'ya Tarihin İzinde & Prof. Dr. Mehmet Alparğu'ya Armağan*. Ankara, 2020: Nobel.

Türklerin İzinde I = ŞABAN DOĞAN & ENKHBAT AVİRMED & ASUMAN BAŞ: *Türklerin İzinde I, Türk-Moğol Ortak Kazıları 2019, Övör Havtsal Kurganları*. Çanakkale, 2021: Paradigma Akademi.

Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı = NERGİS BİRAY & M. VEFA NALBANT & SEMA EYNEL (Eds.): *Uluslararası Bilge Tonyukuk Sempozyumu Bildiri Kitabı*. Denizli, 2020: Pamukkale Üniversitesi.

I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu Bildiri Kitabı = CENGİZ ALYILMAZ & OSMAN MERT (Eds.): *I. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Sempozyumu Bildiri Kitabı*. E-Yayın, 2020: Teke Akademi.

VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri = VII. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara, 2020: Türk Dil Kurumu.

VIII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri = VIII. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara, 2021: Türk Dil Kurumu.

VIII. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı = VIII. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Niğde, 2021: Kesit.

IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri = IX. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. Ankara, 2021: Türk Dil Kurumu.

Received 11.01.2023	Research Article	JOTS
Accepted 19.01.2023		7/1
Published 27.01.2023		2023: 50-72

Tarihî Çeşmeler ve Niğde Tarihî Kent Merkezi Çeşmeleri Üzerine Bir Araştırma

A Research on Historical Fountains and Niğde Historical City Center Fountains

Filiz ÇETİNKAYA KARAFAKI*

Ankara University (Ankara/Turkey)

E-mail: filizcetinkaya@gmail.com

Throughout history, water has been one of the most valued resources for human beings, both as a source of life and with its visual beauty. All past societies gave great importance to water and developed different water structures such as wells, fountains and public fountains for its use. Among these structures, urban fountains are very important urban equipment because of their relationship with living spaces and the places where social communication takes place. The city of Niğde is an Anatolian city that has been under the domination of many great states from the Hittite to Rome, from the Anatolian Seljuk to the Ottoman Empire. These states have shown their influence on the traditional urban fabric as well as in the cultural life. There are many historical fountains from various periods in the city center of Niğde. The aim of this study; to emphasize the value of historical fountains for urban culture and to reveal how important it is to protect these fountains. The study also aimed to reveal the physical characteristics and cultural values of Niğde fountains from different periods. In this study, the typological features of the historical fountains in the city center of Niğde were revealed by quantitative measurement methods and a typological classification was made for these fountains. As a result of the study, the typological features of historical fountains were brought to the literature and the importance of these fountains for the city of Niğde, which is not very rich in terms of water resources, was emphasized.

Key Words: historical fountains, historical cities, Niğde fountains, Niğde historical city center.

* ORCID ID: 0000-0001-6710-4224.

1. Giriş

Canlı hayatın devamlılığı için su vazgeçilemez bir kaynaktır. Yokluğunun göç sebebi olduğu, uğrunda birçok savaşın yapıldığı su, teknolojinin henüz günümüzdeki kadar gelişmediği dönemlerde kaynağında inşa edilmiş ya da suyun taştan, topraktan veya ahşaptan yapılmış su yollarıyla getirildiği çeşmelerle halka ulaştırılmıştır. Geçmişte büyük bir öneme sahip olan çeşmeler özellikle Anadolu kentlerinde sıklıkla kullanılmışlardır. Ancak günümüze bu çeşmelerden pek azı kalabilmiştir. Bu durumun en büyük sebebi doğal ve kültürel değeri olan bu çeşmelerin korunmasındaki yetersizliklerdir. Elbette hızlı kentleşme hareketleri ile doğal ve kültürel değerlerin neredeyse tükendiği günümüz dünyasında tarihi ve kültürel değerleri ve özellikleri yalnızca fiziksel olarak korumanın yeterli olduğu söylenemez. Çünkü fiziksel koruma ancak kültürel, ekonomik ve ekolojik denge gözetilerek yapılırsa anlamlıdır (Kaptanoğlu & Mıhçıoğlu Bilgi, 2019: 296).

Dünya üzerinde yaşamış kültürlerin mekânsal yansımaları arasında en değerli olanlarından bir tanesi kentsel doku içinde bulunan korunmaya muhtaç olan tarihi alanlardır. Bu alanların korunmaları ve gelecek kültürlere aktarılabilmeleri bu kentsel dokuların orijinal özelliklerinin tarihsel belgeler ve kültürel kimlik kaynakları ile korunmasından geçer (Günay, 2010: 53).

Tarihî yapılar, kültürel birikimin en değerli parçalarından bir tanesidir (Teomete, 2010: 353). Tarihi yapıların birçoğu, yetersiz koruma, çevresel etkiler, depremler ve rüzgarlar nedeniyle zamanla tahrip olmuşlardır. Dolayısıyla günümüzde tarihi mirasın korunması, modern toplumların kültürel yaşamında temel bir sorun olarak kabul edilmektedir (Bayraktar et al., 2009: 37).

Bu bağlamda tarihi çeşmeler geçmişten bugüne buldukları kente tarihi değer katan önemli kent miraslarındandır. Tarihi çeşmelerin yapıldığı dönemde günlük hayatın birer parçası olmaları nedeniyle korunmaları oldukça önemli bir konudur.

Günümüz modern kentleri içinde büyük beton bloklar arasında kalmış tarihi çeşmelerin kent hayatı içinde tahrip olması ve hatta kaybolması oldukça kolaydır. Tarihi çeşmelerin en sık karşılaştığı tahribat sebepleri arasında doğal afetler, insan kullanımı sonucu çeşmelere verilen zararlar, çevredeki yol trafiği nedeniyle oluşan yüzeysel çatlamlar, dökülmeler, çeşmeden gelen su ve çeşme

tesisatının gömülü çelik elemanlarının aşınması sayılabilir. Ayrıca, özellikle büyük kentlerde yapılan kutlamalarda kullanılan havai fişeklerden kaynaklanan titreşimler de başka bir hasar kaynağı olarak düşünülmelidir. Günümüzde özellikle gelişmiş ülkeler tarihi belge niteliğindeki bu değerlerin korunması üzerinde titizlikle durmaktadır. Örneğin; İspanya’da Alicante şehrindeki en önemli anıtlardan bir tanesi olan Plaza de los Luceros’un merkezindeki çeşme, 19.Yüzyılın ilk yıllarında birkaç kez restore edilmiş hatta Plaza’nın altında yeraltı tren istasyonunun inşası sırasında çeşmenin zarar görmemesi için çeşme tamamen sökülmüş ve daha sonra yeniden inşa edilmiştir (Baezaa et al., 2017: 3308).

Günümüzde su kaynaklarının karşı karşıya olduğu tehlikeler giderek anlaşılmaktadır. Dünya üstünde birçok araştırmacı, politika yapıcı ve yönetici su güvenliği hakkında daha bilinçli adımlar atmakta ve su kaynaklarının korunmasının hane halkından küresel düzeydeki düzenlemelere kadar her kesimi ilgilendirdiğinin altını çizmektedir (Hoekstra et al., 2018: 1). Özellikle çeşmeleri besleyen yeraltı suları, dünyadaki tüm kentlerde kentsel alana su temini sağlaması açısından oldukça önemlidir. Ancak kentlerdeki kanalizasyon sistemleri ve kirli yüzey suları gibi kentsel faaliyetlerden kaynaklı kirleticiler bu kaynakların kirlenmesine neden olmaktadır. Günümüzde artan kentsel faaliyetler sebebiyle yeraltı suyu sistemleri kirlenmeye karşı daha da savunmasız hale gelmiştir (Afonso et al., 2016: 499).

Tarihin çok eski dönemlerinden bu yana çeşmeler kentlerde su ihtiyacını karşılamalarının yanında rekreasyonel ve sanatsal özellikleri için de kullanılmışlardır (Chanson, 1998: 17). Örneğin Yunan ve Romalı mimarlar birkaç bin yıl önce çeşmeler tasarlamış, kentsel şelaleleri ve çeşmeleri ile ünlü şehirler oluşturmuşlardır. Müslümanlar manevi bir anlam yükledikleri su bahçeleri için güçlü bir sanatsal anlayış geliştirmişlerdir. Moğollar, İran’ın fethinden sonra çeşme inşasında uzmanlaşmış, Babürler ise Keşmir’de muhteşem su bahçeleri inşa etmişlerdir. Avrupa’da ise örneğin İtalya’da Rönesans döneminde basamaklı ve çağlayan su geleneği yeniden canlandırılmıştır (örneğin, Villa d’Este, Tivoli). Benzer şekilde Fransız tasarımcılar XVII. yüzyılda kademeli su tasarımının ustaları olmuşlardır (Chanson, 1995: 18).

Farklı coğrafyalardaki çeşmelerin tasarımları farklı olsa da çeşmeler dünya üzerindeki yerleşimlerin tarihî ve mitolojik hikayelerinin bir parçasıdır. Modern su sistemleri insanların yaşam alanlarına girene dek çeşmeler temiz su kaynağı olarak kullanılmışlardır. Birçok kültürde insanlar akan suyu hayatsal faaliyetleri için kullanmak, suyun tazeliğini yaşamak, ibadet için temizlenmek gibi birçok amaçla kullanmışlardır. Hatta bazı kültürlerde dilek tutmak için çeşmelerin kullanılması tarihten bugüne çeşmelere yüklenen manevi değeri de göstermektedir. Geçmişte çeşmeler işgal altındaki şehir halkına su sağlamış ve kutsal ayinlerin bir parçası olarak insanları arındırmıştır (Juuti et al., 2015: 2314-2348).

Türkçe 'çeşme' kelimesinin karşılığı olan İngilizce *fountain* kelimesi hem doğal kaynak hem de su temini ve / veya dekoratif, sembolik amaçlarla yapılmış yapay yapı anlamına gelen Latince *fons* kelimesinden türemiştir. Yunanistan'ın güneydoğusu ve İndus Vadisi'nde erken Tunç Çağı'ndan beri çeşmelerin var olduğu bilinmektedir (Juuti et al., 2015: 2314-2348).

Türkçedeki karşılığı 'çeşme' olan kelimenin kökenine inildiği zaman Farsça'da 'göz' anlamına gelen *çeşm* den türediği kabul edilmektedir. Suyun aktığı kaynaklara, pınarlara ve gözlere *çeşm* denmektedir ve bu kelime suyun aktığı küçük su yapılarına da çeşme adının verilmesine sebep olmuştur. XIII. ve XIV. yüzyıl döneminde çeşme kelimesinden *ayn* kelimesi tercih edilmiş ve bu kelimenin kullanımı XVII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Ayrıca, *çeşme* kelimesinin kullanımı Osmanlı Dönemi çeşme kitabelerinde *çeşme-i âb-ı zülâl*, *çeşme-i kevser*, *çeş-me-i dilküşâ* şekilde kullanılmıştır. Çeşmelerde en çok sözü edilen terim *lüle*'dir. *Lüle*, su ölçülerinden birinin adıdır. Ayrıca çeşme, musluk ve emsaline takılan küçük boruya da *lüle* denir (Yurttaş & Özkan, 2002: 14).

Tarihte suyun şehirlere, kasabalara ve köylere içme suyu ve temizlenme suyu olarak gelmesi için pınarlara veya su kemerlerine ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Çeşmeler de dahil olmak üzere gelişmiş yöntemler ilk olarak Minoslular tarafından Avrupa'nın ilk ileri uygarlığının merkezi olan Girit'te geliştirilmiştir (Mays et al., 2007; Juuti et al., 2015: 2314-2348). Daha sonra Mikenliler, Etrüskler, Klasik ve Helenistik Yunanlılar, Romalılar, Venedikliler ve Osmanlılar tarafından geliştirilmiş ve diğer Avrupa ve Akdeniz bölgelerine ihraç edilmiştir (Angelakis & Spyridakis, 2013; Juuti et al., 2015: 2314-2348).

Çeşmeler, içme suyu kaynağı olmanın yanı sıra, çeşitli bölgelerde kent estetiği için de kullanılmıştır. Helenistik ve Roma döneminde çeşmelerin hayvanların veya kahramanların bronz veya taş maskeleriyle süslenmiş olduğu görülmektedir. Çeşmelerin halk için ne kadar önemli olduğu çeşmeyi yaptıranın yüceltilmesi için çeşmeye süslemeler eklenmesinden anlaşılmaktadır. Örneğin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Roma’da barok üslupta yapılmış birçok çeşmeye çeşmeleri inşa ettiren papaları yücelten tasarımlar eklenmiştir (Quest, 2006; Juuti et al., 2015: 2314-2348). Benzer şekilde Anadolu Selçuklu Dönemi çeşmeleri ve Osmanlı Dönemi çeşmelerinde de çeşme künyelerinin yapıldığı ve üzerine çeşmeyi kimin yaptırdığının yazıldığı görülmektedir. Bu dönem çeşmelerinin birçoğunun üzerine çeşmeyi yaptıran ve ailesi için duaların ve güzel sözlerin yazıldığı görülmektedir.

İslam dininde su kutsal kabul edilmektedir ve suyun Tanrı’nın bir hediyesi olduğu kabul edilmektedir. İslam dininin ibadet yerleri olan camilerde ibadet edenlerin camiye girmeden önce temizlenebilecekleri, abdest alabilecekleri çeşmeler bulunmaktadır. Su, İslam dininin bir parçasıdır. İslamiyet’in kutsal kitabı Kuran-ı Kerim’e göre bedenın temizlenmesi ruhun temizlenmesini sembolize etmektedir (Kanetaki et al., 2004; Juuti et al., 2015: 2314-2348). Bu sebeple her caminin bir çeşme ile ilişkisi bulunduğu gibi hamamlar da özellikle Osmanlı Devleti döneminde sıklıkla kullanılan temizlenme mekanlarıdır.

Kent merkezlerinde bulunan çeşmeler kentin donatı elemanlarındanır. Çeşmeler bulunduğu kentin kültürel özelliklerine göre çeşitlenirler. Çeşmeler kent kimliğinin oluşması bakımından önemli olduğu kadar kentte yaşayan insanların hayatını kolaylaştırması bakımından da önemlidirler (Bulut & Atabeyoğlu, 2007: 2432). Bu açıdan koruma altına alınmaları ve tarihi miras olarak gelecek nesillere bırakılmaları çok önemlidir. Çünkü tarihi kentlerin geçmişten gelen yaşam birikimlerini gösteren kültürel mozaikler olan tarihi eserler yok olmaya başlarsa kentlerin tarihî kimlikleri olumsuz etkilenir. Bu tarihi kentlerin geçmiş ile bugün arasında köprü görevi gören bu eserlerin değerlerini ortaya koymak ve geleceğe aktarmak şehrin tarihi kimliği açısından oldukça önemlidir (Özdemir et al., 2008: 293).

Çeşmeler kent halkının su ihtiyacını karşılamak dışında kent kültürünü de zenginleştiren öğelerdir. Özellikle İslam dini inancı gereği insanlara su

götürmenin sevap kaynağı olması çeşme yapımını toplumun farklı kademelerinden insanların sahiplenmesine ve farklı çeşitlerde çeşmelerin inşa edilmesine sebep olmuştur. Özellikle abdest alınarak camiye girilmesi gerekliliğinden ötürü cami ile ilişkili çeşme yapılarına çok sık rastlanır. Çeşmeler halk arasında sokak çeşmesi, meydan çeşmesi, pazar çeşmesi, cami çeşmesi, çarşı çeşmesi, medrese çeşmesi gibi adlandırıldıkları gibi ilgili yerin adıyla (cami adı, meydan adı vb.) veya yaptıran şahsın veya ailenin adı veya lakabı ile de adlandırılırlar. Çeşmeler kent meydanlarında, sokaklarda, kentler arası yollarda olduğu gibi çayırliklarda tarla çalışanları, çobanlar ve hayvanların kullanması için de yapılmışlardır.

Su kaynağının yerleşmeye yakın olması halinde kaynağa inşa edilen çeşmeler olduğu gibi kaynağa uzak olunması halinde su toplama havuzlarıyla ya da kaynaktan gelen su kanalları yardımıyla inşa edilen çeşmeler de bulunmaktadır.

1.1. Niğde Kenti

Antik adı *Nahita* olan Niğde Orta Anadolu ile Güney Anadolu arasında geçiş güzergahı üzerinde bulunmaktadır. Kaletepe Obsidyen atölyelerinde yapılan araştırmalardan elde edilen bilgilere göre bölgenin kullanımı M.Ö. 600 bin yıl öncesine kadar gitmektedir. Bölgedeki kazılardan elde edilenlere göre bölge M.Ö. 1800'den itibaren 1000 yıl süre ile Hititler'in hâkimiyeti altında bulunmuştur. M.Ö. 710' da Asurlular bölgede Hitit hakimiyetine son vermiş ve bölge önce Asur hakimiyetine daha sonra da Frig hakimiyetine girmiştir. Bölgeyi M.Ö. 17 yılında Roma İmparatorluğu ele geçirmiştir. Bu tarihe kadar Medler, Persler, Helenistik Kapadokya Krallığı ve Bergama Krallığı bölge üzerinde varlığını sürdürmüştür. M.S. 395 yılında ikiye bölünen Roma İmparatorluğu topraklarında Niğde bölgesi, Doğu Roma (Bizans) toprakları içinde kalmıştır. Türkler 1071 yılında Anadolu'ya gelinceye dek Bizans hakimiyetinde kalan bölge daha sonra Selçuklu Devleti hakimiyetinde 1308 yılına dek gelmiştir. 1470 yılından sonra ise Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki egemenliği altına giren bölge Cumhuriyet dönemine kadar gelmiştir (Koç et al., 2008: 10; Karafakı, 2015: 39).

Bölgede hakimiyet süren her medeniyetin kentin şekillenmesi üzerinde etkisi olsa da Niğde'nin şehir olarak gelişmesi Anadolu Selçuklu Devleti zamanında başlar (Özkarcı, 2007: 97). Sonrasında Osmanlı hakimiyeti altında kent Osmanlı kenti özelliklerine göre şekillenir. Sayılan medeniyetler arasında Roma, Anadolu Selçuklu, Karamanoğulları ve Osmanlı Devleti dönemlerine ait oldukları bilinen pek çok sivil ve dini yapı bulunmaktadır.

Son olarak 2016'da basılan Niğde Kültür Envanteri, Niğde merkezde bulunan 1 adet kale, 30 adet cami ve mescit, 12 adet türbe, 1 adet medrese, 29 adet kilise ve şapel, 1 adet bedesten, 3 adet han, 5 adet tarihi hamam, 63 adet tarihi nitelikte konut, 20 adet tarihi nitelikte bağ evi, 17 adet tarihi çeşme, 2 adet tarihi köprü, 1 adet tarihi saat kulesi, 1 adet Roma sütunu, 1 adet tarihi su değirmeni ve 1 adet tarihi çamaşırhane (Fesleğen Çamaşırhanesi) bulunduğunu belirtmektedir. Bu yapılar 1970 ve 2016 yılları arasında tescillenmiştir (Açıkgöz et al., 2016: 5-11).

Niğde kentinde sayılan pek çok tarihi eserin mevcudiyeti kentin ipek yolu ve kral yolu üzerinde olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Özellikle kentin ticaret yolları üzerinde olması han, bedesten gibi konaklama yapılarının, farklı dini yapıların, ticari yapıların, hamam ve çeşmeler gibi sosyal yapıların inşa edilmesine sebep olmuştur.

Bu yapılardan çeşmeler Niğde kenti kültürü açısından oldukça önemli bir yer teşkil eder. Niğde kenti merkezinde bulunan toplam 17 adet tescilli çeşme vardır (Açıkgöz et al., 2016: 9). Çalışma kapsamında Niğde merkezde bulunan ve 1978-2005 tarihleri arasında tescilli yapılan 11 adet çeşmeye ulaşılarak incelemeleri yapılmıştır.

2. Materyal ve Yöntem

Çalışmanın ana materyalini Niğde kent merkezinde bulunan tarihi çeşmeler oluşturmaktadır. Niğde kentinin tarihinde önemli bir yeri olan çeşmelerin tarihi ve kültürel değerler olarak önemini vurgulamayı amaçlayan bu çalışmada araştırmanın temel konusunu oluşturan tarihi çeşmeler hakkında yapılmış olan yurt içi ve yurt dışı kaynaklar incelenmiştir. Bu amaçla çalışmanın gerçekleştirilmesi için, 1. Niğde kent merkezinde bulunan tarihi çeşmelerin fotoğraflarından ve görsel incelemelerinden; 2. Araştırma konusu ile ilgili

hazırlanmış literatürden ve 3. Niğde İli Kültür Envanter Kitabı'ndan yararlanılmıştır.

Çalışmada öncelikle literatür taraması yapılmıştır. Sonrasında çalışmaya konu olacak çeşmeler tespit edilmiş, özellikleri ortaya konulmuş ve sonuç bölümünde çeşmeler özelliklerine göre sınıflandırılmışlardır. Sınıflandırma Niğde merkezindeki çeşmelerin kültürel ve fiziki özelliklerini anlamada kolaylık sağlayacaktır. Niğde merkezindeki çeşmelerin sınıflandırmaları aşağıdaki konu başlıklarına göre yapılmıştır:

- Konumuna Göre Çeşmeler
 - Bir Yapıya Dayalı Olan Çeşmeler
 - Bir Yapıya Dayalı Olmayan Çeşmeler
- Yapım Dönemine Göre Çeşmeler
 - Anadolu Selçuklu Dönemi
 - Osmanlı Dönemi
 - Kemer Durumuna Göre Çeşmeler
 - Sivri Kemerli Çeşmeler
 - Yuvarlak Kemerli Çeşmeler
- Çatı Durumuna Göre Çeşmeler
 - Kırma Çatılı Çeşmeler
 - Düz Çatılı Çeşmeler
- Bugünkü Durumuna Göre Çeşmeler
 - Kullanılabilen Çeşmeler
 - Kullanılmayan Çeşmeler

3. Bulgular

Niğde merkezindeki çeşmelerin birçoğu Osmanlı Dönemi'ne ait olsa da kentte Selçuklu Dönemi'nde yapılan çeşme yapısı da bulunmaktadır. Çalışmaya konu olan Niğde çeşmeleri genel olarak kemerli, kaynağından uzakta, su yolları ve havuzlarla beslenen, suyun bir yalağa aktığı ve bazısında çeşme kitabesinin bulunduğu çeşmelerdir.

3.1. Hatıroğlu eşmesi

eşme Selçuklu Dönemi yapısıdır. Niğde'nin ilk yerleşim yeri Alaaddin Tepesi'nde bulunmaktadır. Çeşmenin ölçüleri 1,26 x 3,75 x 4,54 m'dir. Çeşmenin Alaaddin Cami'nin karşısında bulunması cami eşmesi olarak da kullanılmasını sağlamıştır.

Çeşmenin bir kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabeye göre çeşmenin 1267 (H. 666) yılında, III. Gıyasettin Keyhüsrev döneminde Hatıroğlu Şerafettin Mesud tarafından yaptırıldığı yazmaktadır (Gürer, 2011: 371). eşme yaptıranın adıyla anılmaktadır. eşme 13.01.1978 yılında tescillenmiştir ve bugün Niğde Belediyesi sorumluluğu altındadır (Açıkgöz et al., 2016: 264).

eşme dikdörtgen bir plan üzerine oturur. eşme genel itibariyle yapıldığı dönemin özelliklerini korumaktadır. eşme yöreye özgü trakit taşından örülmüştür. eşme nişi derin değildir. eşme nişine yuvarlak kemer formu verilmiştir. Kemerin içinde beyaz mermere yazılmış bir kitabe bulunmaktadır. eşme düz çatılıdır ve ince yonu taş örme duvarla yapılmıştır. eşme üst bitiminde taş korniş kullanılmıştır.

Çeşmenin yokuş başında olması çeşmeye bir su kuyusunun yapılmasını zorunlu kılmıştır. Çapı 50 cm ve derinliğu 83-84 m olan bu kuyuya inmek için kayadan oyma merdivenlerin yapıldığı, kullanıldığı dönemde kuyu ağzına güneş ışınlarını içeriye yansıtacak bir ayna yerleştirildiğu ve kuyu temizlemesinin bu ışıkla yapıldığı bilinmektedir (Gürer, 2011: 371). Çeşmenin yokuş başında olmasından dolayı eğimli inşa edilmesi gerekmiştir. Çeşmede kullanılan su serbest olarak sokağa akmaktadır (Şekil 1).

İncelenen alan içinde Selçuklu dönemine ait başka çeşmeye rastlanmamıştır. Bunun sebebi olarak kentin Selçuklu dönemindeki nüfusunun azlığı gösterilebilir. Çünkü Rahmaniye Mescidi, Alaaddin Cami ve Sungurbey Cami dikkate alındığında Selçuklular dönemindeki Niğde'nin yaklaşık nüfusunun 4000-4500 arasında olduğu düşünölmektedir (Akşit, 2004: 1).

Şekil 1. Hatiroğlu Çeşmesi (Orijinal, 2016)

3.2. Sır Ali Çeşmesi

Çeşme Osmanlı Dönemi yapısıdır. Niğde'nin Sır Ali Mahallesi'nde Adige Sokak'ta bulunmaktadır. Çeşmenin Sır Ali Cami'nin köşesinde olması cami çeşmesi olarak da kullanıldığını göstermektedir. Çeşmenin ölçüleri 2,78 x 3,80 x 6,10 m'dir.

Çeşme dikdörtgen bir plan üzerine oturmaktadır. Eğimli bir zemine inşa edilmiş çeşme yol kotundan yaklaşık 60 cm yüksektedir. Çeşmede ana niş derin ve sivri kemerlidir. Çeşmenin ana nişi içinde lüleleri vurgulayan iki adet sivri kemerli yüzeysel niş kullanılmıştır. Çeşme kırık çatılıdır. Alınların çatı ile birleşimi taş kornişle yapılmıştır. Çeşme üzerinde çok fazla süsleme yoktur ancak ana niş etrafında profilli silme ve niş içinde kuzey duvarında inşa kitabesi kullanılmıştır. Çeşme ortasından profille ikiye bölünmüştür ve üst kısmında sarı trakit taşı alt kısmında ise gri taş kullanılmıştır. Çeşmenin iki farklı taş rengi ile yapılması çeşmeye zenginlik katmıştır. Taşlar arasında kullanılan beyaz derz, taşları vurgulayan diğer bir unsur olmuştur. Çeşme incelenen diğer çeşmelere göre daha bakımlı durumdadır. Kullanılan taş çeşitliliği, derz vurgusu ve az hasarlı oluşu çeşmenin bir bakım geçirdiğini göstermektedir. Çeşmenin hiçbir yapıya bağlı olmaması ve ölçülerinin nispeten büyüklüğü sebebiyle görsel algısı oldukça yüksektir. Ancak çeşme önünde kullanılan kilitli parke, doğal taş kullanılarak yapılmış çeşmenin tarihi görüntüsünü zedelemektedir (Şekil 2).

Çeşme H. 1124 H (1712) tarihinde onarılmıştır. Çeşmenin aynı yerde bulunan eski bir çeşmenin yerine inşası da muhtemeldir. Çeşmenin demir lüleleri iptal edilmiş, çeşme bir dönem musluk takılarak kullanılmıştır ancak çeşme günümüzde kullanılmamaktadır. Çeşme 15.12.1979 ve 31.07.1993 tarihlerinde tescil edilmiştir (Gürer, 2011: 376). Çeşme 2015 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir (Açıkgöz et al., 2016: 267).

Şekil 2. Sır Ali Çeşmesi (Orijinal, 2016)

3.3. Paşa Çeşmesi

Çeşmenin Paşa Cami külliyesinin yapımını başlatan Murat Paşa'nın torunu Vali Abdul Gafur Paşa tarafından 1710 yılında yaptırıldığı düşünülmektedir. Gürer, (2011: 376), çeşmeyi yaptıran ailenin tarihçesi incelendiğinde bu tarihe kadar kasaba halkının Efendibey Mahallesi'nde bir çeşmeden su aldıklarını, bu suyun toprak altından künklerle kaleye kadar aktarıldığını belirtmektedir. Güler (2011: 376), ayrıca suyun lezzetsiz ve sağlığa zararlı olduğunu, Gafur Paşa'nın Niğde'ye iki saat mesafede bulunan membaa çeşme suyunu getirerek, şehre taksim ettiğini ve şehri susuzluktan kurtardığını belirtmektedir.

Çeşmenin Paşa Cami duvarına bitişik olması cami çeşmesi olarak kullanıldığını göstermektedir. Çeşmenin ölçüleri; 8,87 x 3,70 x 4,62 m'dir. Çeşme sarı ince yonu trakit taşından örülmüştür. Çeşme sivri kemerli ana niş içinde yer alan iki adet yüzeysel küçük nişden oluşur. Bu küçük nişlerin içinde 2 adet lüle bulunmaktadır. Çeşme düz çatılıdır. Çatı bitiş kornişleri ile hareketlendirilmiştir.

Çeşmenin 1909 yılında seyyah Bell tarafından çekilen resminde (Şekil 3) yol ile aynı kotta olduğu görülmektedir (Gürer, 2011: 376). Ancak günümüzde çeşmeye 7 basamak ile çıkılmaktadır (Şekil 4). Çeşme yol kotundan yaklaşık 130 cm yüksektedir. Çeşmenin bir kitabesi vardır. Çeşme kemerinin tepe noktasında ise daha sonra yapıştırılmış bir topuz bulunmaktadır. Topuz beyaz renkte mermerden yapılmıştır. Çeşme ana nişinin her iki yanında çeşme dua kitabeleri yer alır. Çeşme nişinin sağ ve sol ayağında bir sıra taştan yapılmış, oturma amaçlı çıkma mevcuttur. Çeşmeden akan sular için bir yalak mevcut değildir. Çeşme diğer çeşmelere göre az hasar almıştır ve günümüzde kullanılmaktadır.

Şekil 3. Paşa Çeşmesi 1909 (Gürer, 2011: 376)

Şekil 4. Paşa Çeşmesi (Orijinal, 2016)

3.4. Cullaz Çeşmesi

Çeşme Osmanlı Dönemi yapısıdır. Niğde'nin Sungurbey Mahallesi'nde Cullaz Sokak ve Üçler Sokak'ın birleştiği köşededir. Çeşmenin tek eyvanı vardır. Çeşmenin Cullaz Mescidi'nin karşısında bulunması çeşmenin aynı zamanda mescide de hizmet ettiğini göstermektedir.

Çeşme mimari özellik olarak beşik tonoz olarak inşa edilmiştir ve çatı detayı kırık çatı şeklindedir. Çeşme yol ile aynı kottadır. Çeşmede yöreye özgü sarı trakit taşı kullanılmıştır. Çeşme ana duvarında bulunan sivri kemerli nişin içinde iki adet lüle bulunmaktaysa da daha sonra bu lülelerin yerine musluk takılmıştır. Ancak günümüzde çeşme kullanılmamaktadır. Çeşmenin ana duvarında beyaz mermere yazılmış bir kitabesi ve güney duvarında bir çörten çıkışı vardır. Çeşmenin köşesindeki elektrik direği çeşmenin görsel etkisini bozmaktadır (Şekil 5).

Çeşme 1756 yılında inşa edilmiştir. 13.01.1978 ve 31.07.1993 yıllarında ise tescili yapılmıştır. Çeşme Kültür Bakanlığı tarafından yapılan sokak sağlıklılaştırma çalışmalarında onarımdan geçmiştir (Açıkgöz et al., 2016: 273).

Şekil 5. Cullaz Çeşmesi (Açıkgöz vd., 2016: 273).

3.5. Dört Ayak Çeşmesi

Çeşme Niğde merkezindeki Yenice Mahallesi'nde bulunmaktadır ve Osmanlı Dönemi eserlerindedir. Çeşme hem mahalleye hem de Dörtayak camisine hizmet etmek için inşa edilmiştir. Çeşme cami eyvanının batısındaki sivri kemerin altına inşa edilmiştir. Ayrıca sarı trakit taşından yapılmış, dikdörtgen planlı bir çeşmedir. Çeşme sivri kemerlidir ve iki ayak üzerine

oturmuştur. Zamanla yol kotunun yükselmesiyle çeşme yol kotunun altında kalmıştır. Bu yüzden çeşmeye 1 basamak ile inilir. Çeşme tek lülelidir. Lülenin sağında ve solunda maşrapa, mum vb. koymak için iki adet niş yapılmıştır. Çeşme ana duvarında beyaz mermere işlenmiş dua ve inşa kitabesi bulunmaktadır. Çeşme iyi durumda olsa da kullanılmamaktadır (Şekil 6).

Çeşme kitabesine göre yapılış tarihi 1765 yılıdır, çeşmeyi Ebubekir Ağa yaptırmıştır (Gürer, 2011: 376).

Şekil 6. Dört Ayak Çeşmesi (Orijinal, 2016)

3.6. Nalbantlar Çeşmesi

Çeşme Niğde merkezinde Eskisaray Mahallesi'nde bulunmaktadır. Çeşme ölçüleri; 30,3 x 0,80 x 4,09 m'dir. Osmanlı Dönemi eserlerindedir.

Çeşme 1758 yılında bölgede bulunan çarşı alanı içine yapılmıştır. Çarşıdan kalan tek yapıdır. Çeşmenin 100 m arkasında Rum Kilisesi bulunmaktadır (Gürer, 2011: 378).

Çeşme dikdörtgen planlıdır. Çeşme cephesi düzdür. Cephede malzeme farklılığıyla yapılmış, yüzeysel bir kemer bulunmaktadır. Kemer ortasından yatay silme ile ikiye bölünmüştür. Alt kısmında bulunan tekne günümüzde kullanılan yol içine gömülüdür. Ancak yapım döneminde yol ile aynı kotta olduğu düşünülmektedir. Sağında ve solunda iki adet suluk nişi bulunur. Bu nişler yuvarlak kemerlerin üzerinde bulunan barok tarzı süslemelerle son bulur.

Ortada bulunan kemerde lüle bulunmaktadır. Lülenin etrafı çelenk motifi ile süslüdür. Bu kemerin üst kısmı barok tarzı kıvrık dallarla süslenmiştir.

Çeşme merkezinde, lülenin üstünde dua kitabesi ve inşa kitabesi bulunur. Her ikisi de beyaz mermere işlenmiştir. Dua kitabesindeki dua tam çelenk içine alınarak vurgulanmıştır ve içinde 'Allah' yazısı bulunmaktadır. Hemen altındaki inşa kitabesinin ise köşelerinde lale, orta, alt, üst ve yanlarında ise dal motifleri bulunmaktadır (Şekil 7).

Şekil 7. Nalbantlar Çeşmesi (Orijinal, 2016)

3.7. Mühürdar Çeşmesi

Çeşme Niğde merkezinde Yenice Mahallesi'nde Eroğlu Sokak'ta bulunmaktadır. Çeşme Osmanlı Dönemi eseridir.

Çeşme sivri kemerli, nişli ve düz çatılıdır. Sivri kemer sarı ve siyah taşın beraber kullanılmasıyla yapılmıştır. Cepheler profilli silme korniş ile sonlandırılmıştır. Ancak bu kornişler oldukça hasar almış ve eksilmiş durumdadır. Sade bir üslupla yapılan çeşme cephesinde tek hareket bu kornişler ve kemerde kullanılan farklı taş renkleridir. Çeşmede günümüzde görülen bir kitabe yoktur. Ancak çeşme ana duvarında, lüle üstünde iki adet taşın eksikliği dikkat çekmektedir. Bu boşluklar çeşmenin inşa edildiği dönemde buralarda dua ve inşa kitabelerinin olduğunu düşündürmektedir. Çeşme önünden geçen yol kotunun zamanla yükselmesiyle yol kotunun altında kalmıştır (Şekil 8).

Açıkgöz et al. (2016: 266) çeşmenin 1822-1823 yıllarında Seyyit Hafız Ağa tarafından yaptırıldığını, 15.12.1979 ve 31.07.1993 yıllarında tescil edildiğini ve çeşmenin dönem dönem onarıma girerek kısmen ilk yapım özelliklerini muhafaza ettiğini belirtmektedir.

Şekil 8. Mühürdar Çeşmesi (Orijinal, 2016)

3.8. Şah Mescidi Çeşmesi

Niğde merkezinde Çayır Mahallesi Ak Minare Camii Sokak'ta bulunan çeşmenin cephe ölçüleri; 4,21 x 3,22'dir.

Çeşme kesme taşların örülmesiyle oluşturulmuştur. Sivri kemerli olan çeşmenin çatısı düzdür. Kemer çeşmeyi yatay olarak kesen taş kesme profil sebebiyle bir kaide üzerine oturtulmuş hissi verir. Çeşmenin tek lülesi vardır. Lülenin sağında ve solunda kap, maşrapa, mum koymak için yapılmış iki küçük niş bulunmaktadır. Çeşmenin sade bir görünümü vardır. Kemer taşları, iki küçük niş, yatay profil ve korniş çeşmeye hareket katan unsurlardır. Çeşme yol ile aynı kottadır. Suyun aktığı yerde küçük bir yalak mevcuttur. Çeşme bir bahçenin duvarına gömülü durumdadır. Oldukça bakımsız ve korunmasız durumdadır. Çeşme günümüzde kullanılmaktadır (Şekil 9).

Çeşme Şah Mescidi'nin karşısında yer almaktadır. Mescid 1413 yılında yaptırılrsa da (<http://www.nigdedeferdarligi.gov.tr/>) çeşmenin tam olarak yapım tarihine ulaşılamamıştır.

Çeşme 31.07. 1993 yılında tescillenmiştir (Açıkgöz et al., 2016: 269).

Şekil 9. Şah Mescidi Çeşmesi (Orijinal, 2016)

3.9. Kandak Çeşmesi

Çeşme Niğde merkez Şahinali Mahallesi'nde Zaimoğlu Sokak ve Kandak Sokak'ın birleştiği köşededir. Dikdörtgen planlı çeşmenin ölçüleri; 4,05 x 1,81 x 2,27 m'dir. Çeşme düz alınlıdır, sivri kemerlidir. Kemer çeşmeyi yatay dolaşan kesme taş profil sebebiyle kaide üzerine oturtulmuş hissi verir. Çeşme ana duvarında kap, maşrapa, mum vb. koymak amacıyla iki adet niş yapılmıştır. Nişlerin üst kısmındaki taşlar kanat şeklinde yontularak çeşmeye görsel zenginlik verilmiştir. Çeşmenin günümüzdeki görünüşünden bir kısmının toprak altında kaldığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple çeşmede suyun akacağı bir yalak yoktur. Çeşmede kullanılan yuvarlak ayna incelenen çeşmeler içinde çapı en geniş olanıdır. Çeşme hiçbir yapıya bağlı değildir. Çeşme günümüzde kullanılmamaktadır ve oldukça bakımsızdır (Şekil 10).

Çeşmenin tescili 31.07.1193 yılında yapılmıştır (Açıkgöz et al., 2016: 270).

Şekil 10. Kandak Çeşmesi (Orijinal, 2016)

3.10. Harap Çeşme

Niğde İli merkezinde Esenbey Mahallesi Paşa Sokak'ta bulunmaktadır. Çeşmenin hiçbir yapıyla bağlantısı yoktur. Sivri kemerli, düz çatılı ve düz alınlıdır. Sade bir çeşmedir. Çeşmenin en üst sıra taşında yatay olarak kullanılmış saç örgüsü motifi işli süsleme çeşmedeki tek harekettir. Çeşmede sarı trakit taşı kullanılmıştır. Çeşmede bir adet su çıkışı vardır ve bu çıkışın altında küçük bir yalak mevcuttur. Su çıkışının solunda maşrapa, mum vb. koymak için taştan yapılmış küçük bir çıkma vardır. Çeşme çok hasarlı görünmese de günümüzde kullanılmamaktadır (Şekil 11). Çeşme Osmanlı Dönemi yapısıdır. Ancak yapım tarihi bilinmemektedir (Açıkgöz et al., 2016: 271).

Şekil 11. Harap Çeşme (Açıkgöz vd., 2016: 271)

3.11. Çerçici Çeşmesi

Çeşme Niğde İli merkezinde, Aşağı Kayabaşı Mahallesi'nde, Topçu Sokak'ta bulunmaktadır. Çeşme 31.07.1993 tarihinde tescil edilmiştir (Açıkgöz et al., 2016: 272).

Çeşme dikdörtgen tabanlıdır ve sivri kemerlidir. Kıрма çatı kullanıldığı için üçgen alınlıdır. Yapımında ince yonu taş örgü kullanılmıştır. Çeşme yöre taşı olan sarı trakit taşıyla örülmüştür ve ana duvarında, orta kısımda kitabe boşluğu bulunur. Çeşme merkezinin her iki yanında kap, mum vb. koymak için nişler bulunur.

Çeşme bir evin avlu duvarına yaslanmıştır. Çeşme yolla aynı kotta bulunsa da yokuş üstünde bulunmasından dolayı asimetrik bir cephe görüntüsü verir.

Çeşmenin her iki duvarında sivri kemerler kullanılarak açıklıklar elde edilmiştir. Böylece çeşme nişinin ışık alması sağlanmış ve çeşmeden akan veya yağış ile biriken suyun çeşme eyvanından çıkıp serbest akması mümkün olmuştur. Ayrıca bu kemerler çeşmeye hareket katmıştır. Çeşme günümüzde kullanılmamakta olup oldukça bakımsız durumdadır (Şekil 12).

Şekil 12. Çerçici Çeşmesi (Orijinal, 2016)

Sonuç

Tarih boyunca su insanlık için önemli yaşam kaynaklarının başında gelmiştir. Çeşmeler ise suyun halkla buluştuğu noktalar olarak hem suya kullanım kolaylığı sağlamış hem de halkın sosyalleştiği toplanma noktalarından biri olmuştur. Özellikle İslam toplumlarında suya ayrı bir kutsallık yüklenmiş çeşme inşası öldükten sonra da sevap işlemenin bir yolu olarak kabul edilmiştir.

Geçmiş Türk toplumlarında ve özellikle Osmanlı döneminde çeşme inşası oldukça önemlidir. Özellikle suyun konut içine verilmesi döneminden önce çeşmelerin toplumsal değeri çok yüksektir. Çeşmeler insanların ihtiyaçlarını karşıladığı, mahalle içinde, meydana ya da cami yanında toplanmaya vesile olarak sosyalleşmenin gerçekleştiği kent donatılarıdır. Çeşme yapılarının zamanla tasarım anlayışındaki gelişmeler ile çeşitlendiği görülmektedir. Ayrıca çeşme tasarımının çeşmeyi yaptıranın sosyal statüsünü yansıtmalarının bir yolu olması sebebiyle daha gösterişli hale geldiği de görülmektedir. Birbirinden farklı

birçok tarihi kent dokusu içinde karşılaştığımız çeşmelerin sahip oldukları estetik değerleri (boyutlarındaki değişiklikler, kullanılan süslemeler, malzeme çeşitliliği vb.) ve çeşmelere yüklenen manevi anlamları ile çeşmelerin kente kültürel bir zenginlik kattığı aşikardır.

Doğal su kaynakları açısından çok zengin olmayan Niğde kent merkezi için de çeşmelerin önemi büyüktür. Tarihte bu bölgede hakimiyet sürmüş toplumların etkisinin görüldüğü çeşmelerin bulunduğu yere, çeşmenin yapıldığı döneme ve çeşmeyi yaptıran kişiye göre değişen özellikleri vardır. Bu çeşmeleri sınıflamak çeşmelerin kent fiziğine ve kent kültürüne kattıklarını anlamada kolaylık sağlayacaktır. Bu bağlamda araştırma kapsamında incelenen çeşmeler Tablo 1'deki gibi sınıflandırılabilir;

Tablo 1. Niğde Çeşmeleri Sınıflandırılması (Orijinal, 2022)

Çeşme Adı	Konumuna Göre		Yapım Dönemine Göre		Kemer Durumuna Göre		Çatı Durumuna Göre		Bugünkü Kullanım Durumuna Göre	
	Bir Yapıya Bağlı	Bir Yapıya Bağlı Değil	Selçuklu Dönemi	Osmanlı Dönemi	Yuvarlak Kemerli	Sivri Kemerli	Düz Çatı	Kırık Çatı	Kullanılıyor	Kullanılmıyor
Hatiroğlu Çeşmesi	•		•				•		•	
Sır Ali Çeşmesi	•			•		•		•	•	
Paşa Çeşmesi		•		•		•		•	•	
Cullaz Çeşmesi		•		•		•		•	•	
Dört Ayak Çeşmesi	•			•		•		•	•	
Nalbantlar Çeşmesi		•		•	•			•		•
Mühürdar Çeşmesi		•		•		•		•		•
Şah Mescidi Çeşmesi	•			Bilinmiyor		•		•	•	
Kandak Çeşmesi	•			Bilinmiyor		•		•		•
Harap Çeşme		•		•		•		•		•
Çerçici Çeşmesi		•		Bilinmiyor		•		•		•

Sonuç olarak, Niğde merkezde çalışmaya konu olan çeşmelerden sadece Hatiroğlu Çeşmesi'nin Selçuklular Dönemi'nden günümüze kaldığı, diğerlerinin Osmanlı Dönemi çeşmelerinden olduğu tespit edilmiştir. Çeşmelerin genelinde derin niş kullanıldığı görülmüştür. Bunun sebebi olarak kurak iklim bölgesi içinde yer alan kentte çeşmeyi kullanan kişinin yaz aylarında güneşten, kış aylarında yağıştan ve rüzgârdan korunması gösterilebilir.

Çeşmelerin genelinde sivri kemer kullanılmıştır, bu kullanım Osmanlı Dönemi mimarisini yansıtan bir özelliktir. Çeşmeler sade görünümlüdür. Sadece nişi oluşturan kemerin kattığı hareketle ve taş üstünde kullanılan basit motiflerle yetinilmiştir. Çeşmelerde lüle kenarlarında bulunan nişler maşrapa, kap, mum vb. koymak için yapılmış işlevsel unsurlardır. İncelenen Niğde çeşmelerinin genelinde tek lüle bulunmaktadır. Bunun sebebi olarak o günün nüfus yoğunluğuna tek lülenin yetiyor olması ve su kaynağının kapasitesi gösterilebilir. Günümüzde birçok çeşmenin lüle orijinalliği bozulmuştur. Bazı çeşmelerde sadece lüle deliği bulunmaktadır.

Özkarcı'da (2007: 97), çalışma kapsamında incelenen Hatıroğlu Çeşmesi, Paşa Çeşmesi, Sır Ali Çeşmesi, Cullaz Çeşmesi, Nalbantlar Çeşmesi ve Mühürdar Çeşmesi'nde geçmişte su depolarının bulunduğu ancak zamanla bu depoların yıkıldığı belirtilmektedir.

Çeşmelerin genelinin cami veya mescid ile ilişkilendirildiği diğerlerinin ise çarşı, köşe başı gibi uğrak yerlerde konumlandırıldığı görülmektedir.

Niğde çeşmeleri tarihi kent dokusu içinde önemli bir yere sahiptir. Ancak günümüzde birçoğunun gerektiği şekilde korunmadığı görülmektedir. Kent kültürü açısından büyük öneme sahip çeşmelerin sadece ilgili birimlerce değil halk tarafından da korunması çok önemlidir. Bu nedenle Niğde halkının tarihi çeşmelerin korunması hakkında bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Çeşmelerin günümüzde aktif olarak kullanılması tarihin yaşatılması açısından çok önemlidir. Bu amaçla kaynağı kuruyan ya da kullanılmayan çeşmelerin de şehir şebeke suyuna bağlanarak işler hale getirilmesi faydalı olacaktır. Bu durumda kullanılan çeşmelerin bakımı yapılacak, halk kullandığı çeşmeyi daha özenli koruyacaktır.

Kentte insanları birbirine bağlayan unsurlardan biri kentte yaşayan insanların birçoğunun ortak bir geçmişe sahip olmasıdır. Bu nedenle kentte bulunan tarihi değerlerin halk üzerindeki etkisi büyüktür. Niğde tarihi çeşmelerinin de restore edilerek Niğde'nin simgesi haline getirilmesi yerli halkın tarihini tanıması, kentte geçmiş kültürün yaşatılması ve bu kültürün gelecek nesillere bırakılması açısından oldukça önemli bir rol oynayacaktır.

Kaynakça

- Açıkgöz, F. et al. (2016). *Niğde Kültür Envanteri I*. Niğde: Salmat Basın Yayıncılık Ambalaj Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
- Afonso MJ. et al. (2016). Environmental Groundwater Vulnerability Assessment in Urban Water Mines (Porto, NW Portugal). *Water*, 8(499), 1-23.
- Akşit, A. (2004). Niğde'nin Selçuklular Devrindeki Nüfusuna Dair. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23(36), 1-5.
- Angelakis, A. N. & Spyridakis, S. V. (2013). Major Urban Water and Wastewater Systems in Minoan Crete, Hellas. *Water Sci. Technol. Water Supply*, 13, 564-573.
- Baezaa, J. et al. (2017). Dynamic Evaluation of a Historic Fountain under Blast Loading, Science Direct. *Procedia Engineering*, 199, 3308-3313.
- Bayraktar, A. et al. (2009). Modal Parameter Identification of Hagia Sophia Bell-Tower via Ambient Vibration Test. *J. Nondestruct Eval*, 28, 37-47.
- Bulut, Y. & Atabeyoğlu, Ö. (2007). Fountains as Urban Furniture in Historical Urban Structure and Usage Culture: Erzurum City Case. *Building and Environment*, 42(6), 2432-2438.
- Chanson, H. (1998). Le développement historique des cascades et fontaines en gradins. *La Houille Blanche*, 7(8), 76-84.
- Günay, Z. (2010). *Neoliberal Kentleşme Dinamikleri Çerçevesinde Tarihi Çevrenin Sürdürülebilirliği: Sürdürülebilir Kentsel Koruma Modeli*. İstanbul Teknik Üniversitesi. Fen Bilimleri Enstitüsü. Şehir ve Bölge Planlama Ana Bilim Dalı. İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Gürer, Ö. L. (2011). *Niğde Kapadokya'nın Başkenti I*. İstanbul: Maya Basın Yayın.
- Hoekstra, A. Y. et al. (2018). Urban Water Security: A Review. *Environmental Research Letters*, 13(5), 1-14.
- Juuti P. S. et al. (2015). Short Global History of Fountains. *Water*, 7(5), 2314-2348.
- Kanetaki, E. (2004). *Ottoman Baths in the Greek Territory*; Technical Chamber of Greece. Athens, Greece.
- Kaptanoğlu, İ. Z. & Mihçioğlu, B. E. (2019). Conservation of Historic Sarıyer District in Istanbul: Improving the Sustainability and Energy Efficiency of a Bosphorus Village. *Megaron*, 14(2), 296-307.

Karafakı-Çetinkaya, F. (2015). Tarihî Coğrafya Çalışmaları Kapsamında Niğde Kenti Şekillenışı Üzerine Bir Araştırma. *Journal of World of Turks*, 7(3), 159-173.

Koç, M. Ö. et al. (2008). *Niğde Onbin Yıllık Hatıra I*. Bursa: Özüaydın A.Ş.

Mays, L. W. et al. (2007). A Brief History of Urban Water Supply in Antiquity. *Water Sci. Technol. Water Supply*, 7, 1-12.

Ouest, S. (2006). *Histoire des Jardins*. Bordeaux: Librairie Mollat.

Özdemir, İ. M. et al. (2008). The Elements of Forming Traditional Turkish Cities: Examination of Houses And Streets in Historical City of Erzurum. *Building and Environment*, 43, 963-982.

Özkarcı, M. (2007). Niğde. In *İslam Ansiklopedisi* 33 (s. 33-97). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi.

Teomete, E. & Aktaş, E. (2010). Structural Analyses and Assessment of Historical Kamanlı Mosque in Izmir, Turkey. *Journal of Performance of Constructed Facilities*, 24(4), 353-364.

Yurttaş, H. & Özkan, H. (2002). *Tarihî Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları I*. Erzurum: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Eski Genel Müdürlüğü.

Received 06.08.2022	Research Article	JOTS
Accepted 05.10.2022		7/1
Published 27.01.2023		2023: 73-86

Eski Türk Yazıtlarına Göre Türklerde Ortalama Yaşam Süresi

According to Old Turkic Inscriptions Average Time of Life among Turks

Mustafa Selçuk DİLSİZ*

(Malatya/Turkey)

E-mail: mustafaselcukdlsz@gmail.com

Old Turkic inscriptions found in various geographies today have been studied by researchers in various aspects. In this study, the average life expectancy of the old Turks was determined in the light of the data obtained from the Orkhon Inscriptions, Yenisei Inscriptions and Kyrgyzstan Inscriptions. When determining these life periods, the lifestyle of the old Turks, the geography in which they lived, the economy and health services were taken into account. It has been determined that data on the average life expectancy are usually found in the Yenisei inscriptions.

Key Words: Old Turks, lifetime, Yenisei Inscriptions, Orkhon Inscriptions.

* ORCID ID: 0000-0003-2559-7942.

Giriş

Türklerin ilk yazılı belgeleri bulunmadan önce Türkler ile ilgili ilk bilgileri başta Çin kaynakları olmak üzere çeşitli milletlerin kaynaklarından elde ediyorduk. Fakat Orhon yazıtları ve akabinde diğer yazıtların bulunması ile birlikte Türkler ile ilgili bilgileri Türklerin kendi yazılı kaynaklarından takip edebiliyoruz. Eski Türk yazıtları Thomsen'in yazıtların dilini çözdüğü tarihten itibaren araştırmacılar tarafından çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Bizim ise bu çalışmadaki amacımız yazıtlardan elde edilen veriler ışığında eski Türklerin ortalama kaç yıl ömür sürdüğünü tespit etmektir. Şunu da belirtmeliyiz ki yazıtlarda gündelik hayata dair veriler oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla tespit etmek istediğimiz ortalama yaşam süresine dair veriler de sınırlıdır. Ancak imkânların el verdiği ölçüde bir tespit yapmaya çalışacağız. Verileri tespit edeceğimiz yazıtlar: Orhon Yazıtları, Uygur Yazıtları, Yenisey Yazıtları ve Kırgızistan Yazıtlarıdır. Bu yazıtlar içerisinde yaşam süresi ile ilgili bilgilerin yer aldığı en önemli kaynak Yenisey yazıtlarıdır. Bu bölgede bulunan yazıtları mezar taşı yazıtları olarak da nitelendirebiliriz. Konumuza geçmeden önce bir toplumda ortalama yaşam süresini etkileyen bazı faktörlere de kısaca değinmek istiyoruz.

1. Yaşam Tarzı ve Coğrafya

Çin kaynakları Türklerin esas olarak keçe çadırda yaşayan, et yiyen, kımız içen göçebeler olduğunu açık biçimde anlatmaktadır (Golden, 2018: 165). Bir milletin yaşadığı coğrafyanın düşünce tarzı, inanış, dil, kısaca hayatın bütün alanına tesir ettiği açıkça ortadadır. Türkler yaşadığı coğrafyanın da etkisiyle bozkır kültürünü oluşturmuştur. Bozkır kültürü diye ifade ettiğimiz kültür ise daha ziyade İ. Zichy tarafından temsil edilen bir görüşe göre *atlı göçebelik*'ten ibaret olup merkezinde at yetiştiriciliği ve çobanlık yer almaktadır (Kafesoğlu, 2019: 208). Türkler için at ve at yetiştiriciliği önemlidir. At, Türklerde yiyecek, ticâret vâsıtası ve nakil aracı olarak ehemmiyet kazanmıştır (İzgi, 2017: 67). Hattâ Türk yaşam tarzında önemli bir yere sahip olan atı Çin'e ilk kez getiren Chou sülalesidir (İzgi, 2017: 66). Bozkır kültürünün ikinci önemli ögesi olan çobanlık, Türklerin geçim kaynaklarının başında geliyordu. Bu yüzden Türkler göç sırasında sulak ve otlak alanları tercih etmişlerdir. Çin kaynakları da Türklerin sulak ve otlak arazileri takip ederek yaşadıklarını kaydetmiştir. Türkler için sulu

ve otlak araziler çok önemliydi. Hatta Bilge Kağan, Çin’de olduğu gibi şehirleri surlarla çevirtmek, hisarlar yaptırmak istemiş, Tonyukuk buna itiraz etmiş ve şöyle demiştir: “*Bunlar olmamalı. Biz ömrünü sulu ve otluk bozkırlarda geçiren bir milletiz. Bu hayat bizi daima bir harp egzersizi içinde tutmaktadır. Başarılarımız yaşayış tarzımızdan ileri gelir*” (Kafesoğlu, 2019: 121). Sulak ve otlak arazinin tercih edilmesinin başlıca sebeplerinden biri de Türklerin hayvancılık ile geçimlerini sağlamalarıdır. Hayvancılık Türkler için çok önemliydi. Çünkü hayvansal gıdalar Türklerin başlıca gıda maddesi olmuştur. Mesela Türkler etleri günlük ihtiyaçları için pişirip yedikleri gibi, kurutarak ilerideki ihtiyaçlarını gidermek için de kullanmışlardır (İzgi, 2017: 67). Ayrıca yazıtlardan tespit ettiğimize göre hayvanların bolluğu zenginlik sembollerinden biridir. Örneğin Suci yazıtının 4-5. satırlarında şu şekilde anlatılır: *küm sorugum kün tugsuka <kün> batsıka tegdi bay bar ertim ağılım on yılmım sansız erti* “Şanım şöhretim gün doğusundan (gün) batısına (kadar) ulaştı. Zengin (ve) varlıktıydım. Ağılım on, at sürülerim sayısızdı” (Aydın, 2018: 86-87). Zenginliğin ölçütü olarak ağıl ve at sürüleri gösterilmiştir.

Uzun müddet göçebe olarak yaşayan Orta Asya Türkleri ilk devirlerde basit anlamda tarım ve avcılıkla uğraşmışlardır (İzgi, 2017: 66). İlerleyen dönemlerde de tarım ve avcılık Türkler için önemli bir uğraş olmaya devam etmiştir. Eski Türk yazıtlarında tarım vb. sözcükleri göremiyor olmamız yazıtların muhtevası ile ilgilidir. Sonraki Uygur metinlerinde *tarığ* ‘tarım’ vb. sözcükler sıkça geçmektedir. Örneğin İyi Prens Kötü Prens öyküsünde: *tarığ taryu âmâri tınlığ-larığ kuşçı keyikçi balıkçı avcı tor-çı tuzakçı bulup ayığ kılınç kıılır .. tınlığ-larağ ölürür* “Bir taraftan toprak ekilirken kuşçular, geyikçiler, balıkçılar, avcılar, torucular, tuzakçılar da sayısız canlı yaratık bulup kötü işler yapıyor ve canlıları öldürüyorlar” (Hamilton, 2020: 31) cümlesinde geçmektedir. Av sözcüğü kağanlık yazıtlarında geçmese de bazı yazıtlarda şu şekilde tanıklanmıştır: *Aw awlasar ermeli? teg erti* “Ava çıktığında ermeli? (hızlı koşan at?) gibiydi <...>” (Aydın, 2012: 152). Bu cümle Ölmez (2015: 221) tarafından “av avlasa tırısı kalkmış at gibiydi” biçiminde; Mert (2015: 57) tarafından ise “ava çıksa hızlı (at) gibiydi” şeklinde aktarılmıştır. Uygur yazıtlarından Arhanan yazıtında bir awlak sözcüğü geçmektedir. Fakat Aydın (2018: 91) bu okuyuşa şüpheli yaklaşmıştır. *Tenr<i>ken kunçuy yeğen botur êrkin awlak? eri bolup turdı* “Kutlu prenses, Yegen Botur Erkin Avlak eri olmuştu?” Ayrıca sözcük Yenisey yazıtlarından E.41. numaralı Hemçik-Çırgakı yazıtında tanıklanmıştır: *aşnuki : (a)tl(a)r(ı)m : aş(i)nt(i)m : (a)bga : b(i)nâr :*

(a)ltı y(ü)z : (a)t(ı)m (a)k (a)t “Önceki atlarımı koşturdum. Ava giderken bindiğim altı yüz kır at(larım)” (Tekin, 2013: 554). Aynı yazıtında 7. satırında: *awda geyik at<d>ım kan²<ı> ergey* “Avlarda vurduğum yaban hayvanları! Hani nerede (şimdi onlar)?” şeklinde geçmektedir (Ayдын, 2019a: 135-136). Eski Türklerin yaşadığı coğrafya hakkında Taşağıl’ın yaptığı tespit önemlidir:

Eski Türk coğrafyasını tundra, tayga, bozkır, çöl ve vaha alanları üzerine ayırarak sistemleştirmek daha doğrudur. En kuzeydeki tundralık alanlarda yaşayanlar, ancak hayatlarını sürdürebiliyorlardı. Çünkü tundra onlara sınırlı avcılık ve ren geyiği besleme imkânı veriyordu. Dolayısıyla büyük bir ekonomi söz konusu olmadığından kalabalık nüfus da ortaya çıkmıyordu. En fazla on iki ailenin bir arada beslenebildiğini vurgulamak durumu daha açıklayıcı hâle getirmektedir. Orman (tayga) kuşağında ise doğal ortam avcılık, balıkçılık, toplayıcılık yapan insan topluluğunu biraz daha iyi besleyebiliyordu. Bu durum daha örgütlü ve tundralık kuşağa göre biraz daha kalabalık nüfusun meydana gelmesini sağlıyordu. Çöl ve vaha kuşağı en güneyde sıcak kuru çöllerin içinde yer alan dünyanın en verimli bölgelerini barındırıyordu. Aradan geçen asırlarda bu vahalarda şehirler ve şehir devletçikleri ortaya çıkmıştır. Her zaman bozkırlarla iç içe yaşamışlar, zaten çoğunlukla bozkırda yükselen siyasi güçlerin himâyesine girmişlerdir. Sahip oldukları tarımsal ve diğer kaynaklara İpek Yolu ticareti de eklenince zenginlikleri ve bunun üzerine kurulu kültürleri dünyaca meşhur olmuştur. İnsan kaynağı bakımından esas bozkır ortaya çıkmıştır. Çünkü daha fazla insanın beslenmesine yetecek imkânları toplumların kullanımına sunuyordu (Taşağıl, 2018a: 30).

2. Ekonomi

Eski Türklerde ekonominin temelini hayvancılık ve ziraat oluşturmaktaydı. Türkler ihtiyaç fazlası hayvanlarını ve ürünlerini değış-tokuş yoluyla satmıştır. Örneğin Çin ile yapılan ticarete Çin’e verilen hayvanlar karşılığında ipek alındığını biliyoruz. Göktürkler zamanında, Çin ile yapılan hayvan ile ipeğin değıştirilmesi, Orta Asya’nın en değerli ticaret piyasasını teşkil etmiştir (İzgi, 2017: 105). Türk devletleri komşu milletlere umumiyetle başta at olmak üzere canlı hayvan, konserve, et, deri kösele, kürk ve hayvanî gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve giyim eşyası alırlardı (Kafesoğlu, 2019: 312). Bilge Kağan yazıtında halk için kazanılanlar şu şekilde anlatılmıştır: “(... *Sarığ altu*)nın, ürün kümüşin, kırgağlıg kutayın, kinlig işgitisin, özlük atın, adgırın, kara k(işin), kök teyeğin Türküme, bodunuma kazanu birtim, iti birtim” “(O ülkelerin sarı altı)nlarını, ak gümüşlerini, saçaklı ipeklerini, misk kokulu ipeklerini, binek atlarını, kara (samurlarını) boz sincaplarını Türküm için, milletim için kazandım; düzenli bir şekilde dağıttım” (Ercilasun, 2021: 104-105). Bu satır bize aslında ticarete kullanılan önemli eşya ve hayvanları göstermektedir. Türkler için ekonominin

birincil kaynağının hayvancılık olduğunu belirtebiliriz. Hunlara baktığımızda da benzer bir yapı dikkatimizi çekmektedir. Hun ekonomisi de büyük ölçüde hayvancılığa dayanmaktadır. Ekonomileri hayvancılığa dayandığı için fazla miktarda et üreten Türkler, bunu uzun süre koruyabilmek amacıyla et konservesi de yapmış, bu konserve etleri Çin'e ithal etmişlerdir (Taşağıl, 2018b: 62-63).

3. Sağlık Hizmetleri

Eski Türk yazıtlarında sağlık hizmetleri, tıbbi terim vb. kavramlar yazıtların muhtevasından dolayı geçmez. Fakat insan organları, vücut salgıları ve beden sağlığı ile kavramlar tanımlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. (Şirin, 2016: 313-317). Eski Türklerde esas itibarıyla tabipler şamanlardı. Şamanların her türlü hastalığa çare bulmak, hastanın hastalık esnasında ayrılan koruyucu ruhunu geri getirmek, kısırlık ve zor doğumlara yardım etmek gibi görevleri vardı (Çoruhlu, 2002: 61). Eski Türkler göçebe ve savaşçı bir kavim olmaları sebebiyle tıp alanında köklü bilgi ve tecrübeleri vardır. Kullandıkları tedavi yöntemlerine gelince bunları ikiye ayırabiliriz: Birincisi Kam ve Baksı (büyücü hekimlerin yürüttüğü şamanizmin majij yöntemi) İkincisi: Otacı, Emci, Atasagun (ilaç ve maddi tedavi yöntemleri) (Torun, 2016: 1).

Kâşgarlı, *otaçı*'nın ise tabip anlamına geldiğini söyler (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 15). Aslında sözcüğün karşımıza ilk çıktığı yer eski Uygur metinleridir: *nece otacı otın birle k(e)lser* (Manihaica I) (Le Coq, 1936: 13). Sözcük *ota-* 'ilaç yapmak' (Kâş. Oğuz lehçesinde ilaçla tedavi etmek anlamını verir) kökünden fiilden isim yapan {-çI} ekiyle oluşturulmuştur. Clauson (1972: 44) etimolojik sözlüğünde *ota:çı* sözcüğünü 'physician' (doktor) olarak açıklamış, Moğolcada *otaçı/otacı* olduğunu belirtmiştir. *Otoçı*'nın ise Moğol dillerinde 'bonesetter' (çıkıkçı) anlamında kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca sözcük Klasik Moğolcada *otaçı* şeklinde, Modern Moğolcada ise *otoç* 'hekim' şeklindedir (Gül, 2016: 183).

Emçi: *Em* 'ilaç, deva'; emlemek' hastalığı tedavi etmek; *emçi* 'hekim' anlamındadır. *Divânu Lügâti't- Türk*'de *emçi* "ilaç yapıp tedavi edene emci denir" şeklinde açıklanmıştır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 17).

Sağlık kuruluşlarına geldiğimizde Uygur Budist Külliyelerinde aynı zamanda hekimlik öğretildiğine dair bilgiler vardır. Uygur beylerinin eşlerinin kurdukları "Buyan- Hayrat"

müesseselerinde eğitim yerleri, hastane ve yolcular için barınaklar bulunurdu. Budistliği kabul eden Türklerin Batı ve Doğu Türkistan'da Horasan ve Kuzeybatı Hindistan'da kurdukları "Vihara-Nevbahar" denilen Budist manastırları tıp okulu ve hastane özelliklerine sahipti (Torun, 2016: 3).

Eski Uygur tıp kitapları için bkz. Arat, 1930 ve 1932; Knüppel, 2013.

4. Eski Türklerde Beslenme

Türklerin ekonomisinin hayvancılığa dayandığını söylemiştik. Bu durumun doğal bir sonucu olarak hayvansal gıdalar Türklerin beslenme şekillerini oluşturmuştur. Türkler hayvanların et ve sütlerinden faydalanmanın yanı sıra komşularından elde ettikleri ya da yetiştirdikleri tahılı da yiyecek maddesi olarak kullanıyorlardı. Çin kaynaklarına göre Türkler, sürülerinin etlerini yer; hayvanlarının sütlerinden yaptıkları içkileri içerdi (Taşağıl, 2018b: 64). Tonyukuk yazıtının 8. satırında *k(é)y(i)k yéyü : t(a)b(ı)şğan y(é)yü : ol(u)rur (é)rti* "yaban hayvanları yiyerek tavşan yiyerek yaşıyorduk" (Akar, 2020: 93) cümlesinden Türklerin II. Türk Kağanlığı döneminde nasıl beslendiklerini kısmen de olsa öğrenebiliyoruz. Ayrıca yazıtlarda aş 'yemek', azık 'yemek, azık' yemlik gibi beslenme ile ilgili kavramlar da geçer (Şirin, 2016: 332-333).

Türkler, hayvansal gıdaların yanında besin maddelerini bitkilerden de sağlamaktaydılar. Yazıtlarda bitki adı olarak sadece *çıntan* 'sandal ağacı' ve *ığaç* 'ağaç' gibi bitki adları geçer.

4.1. Et

Hayvanlardan elde edilen besin maddelerinin başında hiç şüphesiz onların eti gelmekteydi. Kâşgarlı Mahmud'un meşhur sözlüğünde *et* ve *et* sözcüğünün geçtiği birçok madde vardır. Örneğin, *bışık et* 'pişmiş et' demektir (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 162). Koca (2002: 34) Türklerin et ihtiyaçlarını kuzu, koyun, koç, keçi, erkeç, oğlak, at, deve, tavuk gibi kendi besledikleri hayvanlar ile kuş, geyik, tavşan ve balık gibi av hayvanlarından temin ettiklerini söyler.

4.2. Süt ve Sütten Yapılan Besin Maddeleri

Hayvanlardan elde edilen besin maddelerinden biri de süttür. Süt Türkler için temel bir besin maddesidir. Kâşgarlı, süt ve sütün geçtiği birçok madde vermiştir. Hatta, bir atasözünde *suw birmeske sūt bīr* "sana su vermeyene süt ver" şeklinde geçer (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 400). Süt ve süttten yapılan birçok

ürün vardır. Örneğin, tulumlara doldurulup ekşisin diye bekletilen ve içilen kısrak sütü *kımız* bunlardan biridir (Ercilasun & Akkoyunlu 2018: 157). Bir diğer besin maddesi yoğurttur. *Yogurt* sözcüğü metinlerde eski Uygur Türkçesinden itibaren görülmeye başlanmıştır: *aş-lar-i ärsär adity-a garx-qa süt ügrä som-a garx-qa yoyrut-luy aş barxasuvaği* (TT VII) (SEDTF 1972: 313). DLT’de birçok yerde geçer: *yugrut uğığı* “yoğurt mayalandı” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 93); *ol yugrut uğıttı* “o yoğurdu mayanlanmaya bıraktı” gibi (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018:101). Süt ürünleri ile yapılan diğer ürünler için bkz. Koca, 2002: 35-36.

4.3. Sebzeler ve Meyveler

Koca (2002: 37) Türklerin patlıcan (bütüğe), fasulye (bosu), pancar (düniüşge), havuç (gezer/geşür/gizri, sarıg turma), kabak, sarımsak (samursak/sarmusak), soğan (sogun), salatalık (turmuz), turp (turma), galgam (ağmur), biber (mur = karabiber) gibi bazı sebzeleri tanıdığını ve yediğini söyler.

Yukarıda belirtmiş olduğumuz konuların her biri başlıca tez, kitap ve makale konusu olduğu için burada sadece konuyla ilgili yüzeysel bilgiler verdik. Çünkü insan ömrü yaşanan coğrafya, ekonomik şartlar, sağlık hizmetleri ve beslenme gibi konularla yakından ilişkilidir.

5. Orhon Yazıtlarına Göre Türklerde Yaşam Süresi

Eski Türk yazıtları içerisinde en önemli yazıtlar şüphesiz içerdiği bilgiler ve satır sayısı bakımından kağanlık yazıtlarıdır. Kağanlık yazıtlarından ele alacağımız ilk yazıt Köl Tegin yazıtıdır. Köl Tegin, Elteriş Kağan’ın oğlu, Bilge Kağan’ın ise kardeşidir. Köl Tegin’in doğum tarihini KT D 30’da geçen *kañım kagan uçdokta inim köl tegin yeti [yaşda kaltı]* “babam kağan sonsuzluğa uçtuğunda kardeşim Köl Tegin yedi yaşında idi” cümlesinden ve Elteriş Kağan’ın 692 yılında öldüğü¹ bilgisinden hareketle 685 olarak verebiliriz. Köl Tegin’in ölüm tarihi ise koyun yılının 17. günü yani 27 Şubat 731 olmalıdır. Köl Tegin genç bir yaş olan kırk altı yaşında sonsuzluğa uçmuştur (Aydın, 2012: 47). Taşağıl (2018c: 363) ise Köl Tegin’in doğum tarihinin 684 olduğunu belirtir. Bu tarih göz önüne alındığında 47 yaşında vefat etmiştir. Köl Tegin bir saldırı sonucunda öldürülmüştür.

¹ Bazı araştırmacılar Kutluk Kağan’ın ölüm tarihini 690-691 olarak belirtmiştir (Togan et al., 2020: 39).

Bir diğerk önemli yazıtımız ise Bilge Kağan'ın oğlu Tenri Kağan tarafından dikilen Bilge Kağan yazıtıdır. Bilge Kağan'ın doğum tarihini KT D 30'da geçen *kañum kagan uçdokta inim köl tegin yeti [yaşda kaltı]* “Babam kağan sonsuzluğa uçtuğunda kardeşim Köl Tegin yedi yaşında idi” cümlesinden ve Elteriş Kağan'ın 692 yılında öldüğü bilgisinden hareketle 684 olarak verebiliriz (Aydın, 2012: 47,79). Bu durumda Bilge Kağan 50 yaşında sonsuzluğa uçmuştur. Taşağıl (2018: 167) Bilge Kağan'ın 683 yılında doğduğunu söyler. 734 yılında da Buyruk Çor tarafından zehirlendiğini ve 25 Kasım 734 tarihinde vefât ettiğini belirtir (Taşağıl 2018c: 376). Bu tarih göz önüne alındığında Bilge Kağan 51 yaşında zehirlenerek öldürülmüştür.

Türk tarihi için çok önemli olan bir şahsiyet olan Tonyukuk'un doğum tarihi ile ilgili elimizde maalesef bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece 1. taşın batı yüzünden anladığımız Çin ülkesinde doğduğu ve o dönemde Köktürklerin Çin'e tâbi olduğudur. Doğum tarihi ile ilgili verilen tarihler tamamen tahminden ibarettir. Aydın (2019b: 29) Tonyukuk'un doğum tarihi ile ilgili görüşleri şu şekilde belirtir:

Sir Gerard Clauson, Lui Mau Tsai'nin yayımladığı Tang Hanedanlığı yıllıklarından hareket ederek doğum tarihinin 646 olduğunu önerir. Tonyukuk geniş bir tarih aralığı ile 630-681 yılları arasında doğmuş olmalıdır. Belki biraz daha tahmin yürütmek gerekirse 640'lı yıllarda doğmuş olduğu ileri sürülebilir. Louis Bazin de Liu'nun verdiği bilgilere dayanarak ve kızının yani Bilge Kağan'ın eşinin, Bilge Kağan'ın 734 yılında öldürülmesinden sonra dul kalmasıyla ilgili şecere bilgisinin Çin kaynaklarında bulunmasından hareket ederek doğum yılının 646'dan az önce, ölümünün ise 726 yılı civarında seksen yaşında ölmüş olması gerektiğini ileri sürer.

Alyılmaz (2021: 56) Tonyukuk'un doğum tarihinin tam olarak bilinemediğini söyler. Giraud ve Ercilasun'un görüşlerine yer verir. Giraud'a göre 645-650 yılları arasında; Ercilasun'a göre 648 öncesinde (muhtemelen 635 yılında) dünyaya gelmiştir. Tonyukuk'un ölüm tarihi ile ilgili elimizde net bir veri yoktur. Ancak Çin kaynaklarında² anlatılan şu bilgi Tonyukuk'un 70 yaşından sonraki bir yaşta vefat ettiğini gösterir:

Mo-ç'o'nun ölümünde (716) K'üe T'ê-lê (=Tegin) onun en güçlü rütbe sahiplerini öldürmüştü. Yalnızca Tun-yü-ku ölümden kurtulmuştu, çünkü kızı P'o-fu Mo-ki-lien'in (=P-

² T'ang dönemi kaynaklarında Türklerin ortalama yaşam süresi ile ilgili bir bilgi yoktur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Tu-li Kağan'ın 29 yaşında hastalanarak öldüğü bilgisi yer alır (Togan vd, 2020: 25).

i-kia) hatunuydu, görevinden alınmış ve kendi boyuna gönderilmişti. Daha sonra T'u-kü'e-le-rin Su-lu'su kendisini kağan ilan etti ve T'u-küelerin çok sayıda memuru onun tarafına geçti. Bu durum karşısında Mo-ki-lien de devlet işlerini görüşmek üzere Tun-yü-ku'yu çağırtdtı. Tun-yü-ku o zamanlar yetmiş yaşın üstündeydi (Liu-Mau-Tsai, 2019: 310).

Yukarıdaki verilerden hareket ettiğimizde ve tarihî olayları göz önüne aldığımızda Tonyukuk'un seksenli yaşlarda vefat etmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

II. Türk Kağanlığı döneminde önemli bir komutan olan Köli/Küli Çor'un 80 yaşında öldüğünü *ulug küli çor : sekiz on : yaşap yok boltı* "Yüce Küli Çor 80 yıl yaşayıp vefat etti" (Ölmez, 2015: 218, 220) cümlesinden öğreniyoruz.

6. Uygur Yazıtlarına Göre Türklerde Yaşam Süresi

Tariat yazıtı, Tenride Bolmış El Etmiş Bilge Kağan yani Moyan Çor adına dikilmiştir. Kağanın doğum yılı 713 veya 714 yılı olmalıdır (Aydın, 2018: 38-39). Moyan Çor, Ningguo'nun prenses olarak gelmesinin üzerinden bir yıl geçmeden 759 yılında ölür (Alyılmaz, 2013: 6). Yani Moyan Çor kırk altı veya kırk yedi yaşında vefât etmiş olmalıdır.

Ayrıca Tes yazıtının batı 5.satırında *él étmiş kanım yaşı tegip uçdı* "El etmiş hanımın yaşı tamam olup öldü" (Aydın, 2018: 35) ifadesi; Suci 8'de ise *yęgenimİN : atımİN : körtüm : amtı : öltüm* "kızlarımın oğullarını, oğullarımın oğullarını gördüm şimdi öldüm" (Ölmez, 2018: 189), ifadesi yer alır fakat ölüm yaşı belirtilmez.

7. Yenisey Yazıtlarına Göre Türklerde Ortalama Yaşam Süresi

Bu konu hakkında en fazla verinin olduğu kaynak Yenisey Yazıtlarıdır. Yenisey yazıtlarındaki veriler Erhan Aydın'ın *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları* adlı eserinden derlenmiştir:

E.1. Uyük-Tarлак yazıtında geçen *a esizim altmış yaşında* ifadesinden kahramanımızın altmış yaşında vefat ettiğini öğreniyoruz.

E.3. Uyük-Turan yazıtında geçen *üç yetmiş yaşımka adrıtım* ifadesinden kahramanımızın altmış üç yaşında vefat ettiğini öğreniyoruz.

E.10. Elegest I yazıtında geçen *tokuz sekiz on yaşım* ifadesinden kahramanımızın yetmiş dokuz yaşında sağ olduğunu öğreniyoruz. Fakat ilerleyen satırlarda pars yılında öldüğü bilgisi yer alır. Tahminimizce seksenli yaşlarda vefât etmiştir.

E.11. Begre yazıtında geçen *e yaşım yeti yetmiş azdım* ifadesinden kahramanımızın altmış yedi yaşında iken dünyadan ayrıldığını anlıyoruz.

E.15. Çaa-Höl III yazıtında geçen *ben bir otuz yaşım da esizim e* cümlesinden kahramanımızın yirmi bir yaşında göç eylediğini öğreniyoruz.

E.22. Çaa-Höl X yazıtında *üç elig e yaşım adrıl[tım be]n* ifadesinden kahramanımızın kırk üç yaşında öldüğünü anlıyoruz.

E.23. Çaa-Höl XI yazıtında kahramanımızın otuz dokuz yaşında yurdu ve erkeklik kahramanlığı için mücadeleye girdiğinden bahsedilmiştir. Fakat vefat ettiği tarih silindiği için öğrenemiyoruz. Tahminimiz kırklı yaşlarda vefât etmiş olabileceği yönündedir.

E.29. Altın-Köl II yazıtında kahramanımızın otuz sekiz yaşında erkeklik kahramanlığı için Tibet hanına elçi olarak gittiği fakat geri dönmediği anlatılmıştır. Erkeklik kahramanlığının acı olduğunu ifade edilmiştir. Bu durumun iki sonucu olabilir: 1. tutsak edilmiş olabilir; 2. kahramanlığını alamadan ölmüş/öldürülmüş olabilir.

E. 37. Tuba III yazıtında geçen *altı otuz yaşım a erti ben öltüm* cümlesinden kahramanımızın yirmi altı yaşında sonsuzluğa uçtuğunu öğreniyoruz.

E.41. Hemçik-Çırgakı yazıtında geçen *sekiz yetmiş yaşım öltüm* ifadesinden kahramanımızın altmış sekiz yaşında vefât ettiğini öğreniyoruz.

E.42. Bay-Bulun I³ yazıtının üçüncü satırında <...> *yetmiş yaşım da öldüm*; dokuzuncu satırında ise *adrıl[tım]* ifadesinden sonra *yeti yetmiş altmış yedi* ifadesi geçmektedir. Bu ifadelerden hareketle kahramanımızın altmış yedi ya da yetmiş yaşında uçmağa vardığını söyleyebiliriz.

E.43. Kızıl-Çıraa I yazıtının altıncı satırında geçen *bo kan eki elig yaşı esizim e* ifadesinden kahramanımızın kırk iki yaşında sonsuzluğa uçtuğunu öğreniyoruz.

E.44. Kızıl Çıraa II yazıtının beşinci satırında geçen *kırk yaşım da adrıldım* ifadesinden kahramanımızın kırk yaşında vefât ettiğini öğreniyoruz.

³ Kormuşin'in (2016: 137) çalışmasında altmış yedi yaş bilgisi yer almaz.

E.45. Köjeelig-Hovu yazıtının beşinci satırında geçen *bir yetmiş yaşımğa kök teŋride künge azdım esizim e* ifadesinden kahramanımızın altmış bir yaşında mavi gökteki güneşten ayrıldığını öğreniyoruz.

E.49. Bay Bulun II yazıtında geçen yetmiş yaşında *yetmiş yaşımda* ifadesinden kahramanımızın yetmiş yaş yaşında sağ olduğunu anlıyoruz. Bu veri bize kahramanımızın yetmiş yaşından sonra vefat ettiğini gösterir.

E.68. El-Bajı yazıtında satır eksik olsa da *esiz elig ıŋalı? el<...>lü? <...> esizim* “ne yazık! elli <...> ne yazık!” ifadesinden hareketle kahramanımızın ellili yaşlarda vefat ettiğini ileri sürebiliriz.

E.70. Elegest IV yazıtının dördüncü satırında geçen *yaşım elig ? öld[ü]m* “yaşım elli? (iken) öldüm” ifadesinden kahramanımızın ellili yaşlarda vefat ettiğini öğreniyoruz.

E.147. Yeerbek I yazıtında *yeti yigirmi yaşımta men teŋri elimke kara boldum* ifadesinden kahramanımızın on yedi gibi çok genç bir yaşta vefât ettiğini öğreniyoruz.

8. Kırgızistan Yazıtları

Bu yazıtlardan sadece Talas 2 yazıtında *(a)ltı uy(a)sınça: bir kız: sökölip ölmüş* “Altı akrabası gibi aynı gizemli (durum sebebiyle) halsiz düşerek öldü” (Alimov 2014: 66) ifadesi yer alır, herhangi bir yaş belirtilmez. Aynı satır Erhan Aydın (2021: 198-199) tarafından *altı uyasığa bir ekiz e siŋili <...> ölmüş* “Altı akrabası, bir(i) ikiz (olan) kızkardeşi <...> ölmüş” şeklinde okunmuş ve aktarılmıştır.

Sonuç

Eski Türklerin yaşam tarzlarını, yaşadıkları coğrafyayı, ekonomilerini, sağlık hizmetlerini ve beslenme tarzlarını göz önünde bulundurduğumuzda dönemin şartlarına göre sağlıklı bir hayat sürdüğünü ileri sürebiliriz. Fakat Türklerin savaşçı yapısı, salgınlar ve felâketler⁴ Türk demografik yapısını olumsuz etkilemiştir. Toplam yirmi altı yazıtta ölüm ile ilgili veriye ulaşabildik.

⁴ T'ang dönemi kayıtlarında Elig Kagan döneminde yoğun bir kar yağışı olduğu ve bundan dolayı koyun ve atların hepsinin öldüğü; insanların açlıktan kırıldığı bilgisi yer alır (Togan vd, 2020: 18-19). Bilge Kağan yazıtında da bir kıtlık olduğu belirtilmiştir: *amga korgan kışladokda yut boltı* “Amga Korgan'da kışladığımızda kıtlık oldu” (Aydın, 2012: 100). Bu felâketler demografik yapıyı olumsuz etkilemiştir.

Bu verilerden altı tanesi kırklı yaşlarda, beş tanesi altmışlı yaşlarda, üç tanesi seksenli yaşlarda, iki tanesi ellili yaşlarda, iki tanesi yirmili yaşlarda, bir tanesi yetmiş yaşında bir tanesi de on yedi yaşında vefât etmiştir. Dört yazıtta ise adına yazıt dikilen kişinin öldüğü söylenmiş, fakat ölüm tarihi belirtilmemiştir. İki yazıtta da bağlamdan hareket ettiğimizde bir kişinin elli küsur, diğer kişinin ise yetmiş yaşından sonraki bir yaşta vefat ettiğini söyleyebiliriz. Elde ettiğimiz veriler Türklerin ortalama yaşam süresini tam olarak öğrenebilmeye yetmemektedir. Çünkü savaşta ölenler, erkeklik kahramanlığını alırken vefât edenler ve zehirlenenler vardır. Bazı yazıtlarda kişinin vefât ettiği yaş kısmı silinmiş birçoğunda da ölüm yaşı ile ilgili veri düşülmemiştir. Yukarıda belirttiğimiz durumları dışarıda bırakırsak tahminimiz eski Türklerin ortalama elli ilâ yetmiş yıl aralığında yaşadığı yönündedir.

Kısaltmalar

E = Enisey.

ET = Eski Türkçe.

DLT = Divânu Lügâti't-Türk.

KT = Köl Tegin.

TT VII = Türkische Turfan-Texte VII.

SEDTF (1972) = *Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung*. TextEditionen und Interpretationen von Albert August von Le Coq, Friedrich Wilhelm Karl Müller, Willi Bang, Annemarie von Gabain, Gabdul-Rašhid Rachmati, Wilhelm Thomsen. Gesammelte Berliner Akademieschriften 1908-1938. Mit Vorwort von Georg Hazai. Band 2. Mit 15 [lies: 17!] Tafeln. Leipzig 1972.

Kaynakça

Akar, A. (2020). *Bilge Tonyukuk Yazıtı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Alimov, R. (2014). *Tanrı Dağları Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları

Alyılmaz, C. (2013). Karı Çor Tigin Yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 1-61.

Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aydın, E. (2012). *Orhon Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.

- Aydın, E. (2019a). *Sibirya'da Türk İzleri*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Aydın, E. (2019b). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Aydın, E. (2021). *Bozkırın Tanıkları Eski Türkçe Yazıtlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Çoruhlu, Y. (2002). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânü Lügâti't-Türk*, 3. Baskı. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2021). *Bengü İl Tuta Olurtaçı Sen Köl Tigin-Bilge Kağan- Tunyukuk Anıtları*. Ankara. Dergâh Yayınları.
- Golden, P. (2018). *Türk Halkları Tarihe Giriş*, 8. Baskı. Çev. Karatay, O. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gül, B. (2016). *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Hamilton, J. R. (2020). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi*. Çev. Korkut, E. & Birkan, İ. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İzgi, Ö. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, 2. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (2019). *Türk Millî Kültürü*, 44. Baskı. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Knüppel, M. (2013). *Heilkundliche, Volksreligiöse und Ritualtexte*. Alttürkische Handschriften Teil 17. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat. In Güzel, H. C. et al. (Eds.), *Türkler Ansiklopedisi III* (pp. 15-37). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları
- Kormuşin, İ. et al. (2016). *Yenisey- Altay- Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- Le Coq, A. von (1936). *Türkçe Mani El Yazıları (Manichaika) I*. Çev. Kösearif, F. İstanbul: İstanbul Devlet Basımevi.
- Liu, Mau-Tsai (2019). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, 4. Baskı. Çev. Kayaoğlu, E. & Banoğlu, D. İstanbul: Selenge Yayınları.

Mert, O. (2015). *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ölmez, M. (2015). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*. 3. Baskı. Ankara: Bilgesu Yayınları.

Ölmez, M. (2018). *Uygur Hakanlığı Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

Rachmeti, G. (1930). *Zur Heilkunde der Uiguren [I]*. Berlin (Aus: SPAW. Phil.-hist.Kl. 1930: 23. 451-473).

Rachmeti, G. (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II*. Berlin (Aus: SPAW. Phil.-hist.Kl. 1932: 22. 401-448).

Şirin, H. (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Taşagıl, A. (2018a). *Kök Tengri'nin Çocukları*, 13. Baskı. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Taşagıl, A. (2018b). *Bozkırın Kağanlıkları*. İstanbul: Kronik Kitap.

Taşagıl, A. (2018c). *Göktürkler I-II-III*, 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (2013). *Makaleler II: Tarihî Türk Yazı Dilleri*. Haz. Yılmaz, E. & Demir, N. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Togan, İ. et al. (2020). *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İnternet Siteleri

Torun, Serap, (2016). https://abs.cu.edu.tr/Dokumanlar/2016/HML216/849193440_eski_turklerde_hasta_bakimi_ve_uygulamalari.pdf (erişim tarihi: 06.08.2022).

Received 03.12.2022	Research Article	JOTS
Accepted 21.12.2022		7/1
Published 27.01.2023		2023: 87-101

Altayistikte Bir Ünsüz Yarılması: *L/# Döngüsü

*Form by Splitting the Cycle of *#L Consonant in Altaistics*

Mehmet HAZAR*

Düzce University (Düzce/Turkey)

E-mail: mehmethazar@duzce.edu.tr

The development of this consonant $l > \varsigma$ and $r > z$ has been sufficiently studied in sound equivalence studies, but $*l^1 < *l/\# > l^2 > r^2$ consonant splitting has not been given much attention. The development of this consonant $l > \varsigma$ and $r > z$ has been sufficiently studied in sound equivalence studies, but $*l^1 < *l/\# > l^2 > r^2$ consonant splitting has not been given much attention. This sound splitting $\emptyset < s < \varsigma (< j) < \varsigma < l^1 < *l > l^2 > r > z > s > \emptyset$ shaped development that can be called “L Cycle” will bring the issue of LIR and SAZ back to the agenda of Turcology. The three most difficult to study number names are a characteristic example: Manç. (j)il+an “3”, Moğ. guraw “three” ~ Moğ. kur+ban ‘hree’ < AA *ğil²+am > Çuv. weç(im) ‘three’ ~ vişşe, TT øüçø, *gul²am > *øulçam > *øøçam > Kor. san -not set- and Tuv. üj+en, Şor. üj+on ‘3 x 10’ -with diphthong- Kor. seol+eun ‘3 x 10’ -, Jap. san 三; -labial acration with instrumental- Hak. üz(öl+en) ‘three together’ -when the plural suffix loses its function, the suffix begins to accumulate-, Başk. ös, Karaçay-Balkar üç юч, Özb. uch, Tat. öç < üç, Kzk. üş ve Mac. hár+om ‘three’. As a result, the Altaic language theory is no longer a theory but a reality.

Key Words: Altaic, Dolgan, Hungarian, consonant splitting, sigmatism, stirrup (= üzengi).

* ORCID ID: 0000-0002-3158-3785.

Giriş

Türk dilinde -alınma kelimeler hariç- söz başında #l ünsüzü görülmez. Sadece Türk dilinde değil aynı zamanda tarihi -ölü- dillerde (Hurricede) de söz başında #l ve #r ünsüzü bulunmaz (Erdal, 2004: 2). Altay dillerinde ise söz sonunda ve kök vokalinden sonra l/ ve r/ ünsüzünün görülmesi karakteristiktir. Örnek: Tunguzca *puri-* “dalmak” -Altay dillerindeki fiil köklerinde bulunan ünlüler Ana Türkçede kaybolur (Demir & Yılmaz, 2014: 71)-, Korece *pul-* “dalmak” (Aalto, 1955: 10). Bu söz sonu ünsüzünde l = ş ve r = z denkliğinde ş > l mi yoksa l > ş ya da r > z ve z > r mi daha önce olmuştur muamması “tavuk mu yumurtadan, yumurta mı tavuktan çıktı” şeklinde ifade edilerek lengüistik tartışmada bahsedilen (Therien, 1999: 97) dilsel davranışın oluşturduğu döngü yerine ya ünsüz değişmesi ya da ses denkliği r/l ~ z/ş kümesi biçiminde dile getirilmiştir. Hatta konuya Eski Uygur Türkçesi uzmanlığıyla tanınan araştırmacı da “*tamt-ıl-* ‘tutuşmak’ şeklinde analiz” edilen kelime hakkında “İkinci hecedeki /t/’nin okunuşu kesin değildir. Daha doğrusu elimizde bununla ilgili fazla tanık bulunmaz. Ayrıca fiilin kökü olabilecek tanıklar /z/ ve /s/’li olarak (*tamız-* ~ *tamis-*) Türk dillerinde (Radloff 1905, 1000-1001) görülmektedir.” diyerek meseleye dip notuyla şerh koyarak konuyla ilgilenenlere akademik rehberlik etmiş ve Çince alıntı 炎 *yan* sözcüğünü de hatırlatmıştır (Uçar, 2021: 24). Muhtemel ki *tamis* < **danıl*²-> **tamır*²- > *tamız-* şeklinde iki yönlü bir fonetik gelişme söz konusudur. Burada söz başında t < **#δ* > y şeklinde iki yönlü ses değişimi vardır.

Arkaiklik konusunda tartışma r/l > z/ş olarak (Tekin, 2003: 190) sonuçlanmış ise de bu çalışmada ş < l > r ses yarılmaması olduğu, ses döngüsüyle beraber görülecektir. Dilin karanlık dönemlerindeki ses yarılmaması, yanlış olarak değişme şeklinde gösteriliyor. Örnek: Ana Altayca *δörüğe* > Ana Türkçe *yüzängü* > Moğulca *dörüğe* (Zimonyi, 2021: 481). Sonuçta bu örneğe tekrar değinileceğinden diğer dil ve lehçelerdeki diyalektik örnekleri yazılmadı. Fonetikte kelime başı **#y* ünsüzü tekrar **#d* olamaz. Doğrusu: Eski Türkçe *üzängü* < Ana Türkçe *yüzängü* < İlk Türkçe **dörünge* < Ana Altayca **dölüğe* > **dörüğe* > Moğulca *dörüğe*. O zaman Türkçe sanki Moğolcanın kaynak diliymiş gibi oluyor. Hâlbuki Ana Altayca her iki kolun da kaynağıdır. Tıpkı Türk dilinde lehçelerin oluşumunda karakteristik olan Türkiye Türkçesine göre söz başı **#y* < **#d* ünsüzünün Kırgız Türkçesinde y = c denkliği şeklinde **#d* ünsüzünün **#c* olması gibidir. Burada **#c* veya **#y* daha arkaik

değil eş zamanlı olarak bir denklik şeklinde görülmelidir hatta eğer daha eskicil olan aranacaksa fonetik olarak #c önceliklidir çünkü Kırgızca c > Kazakça j şeklinde ses değişimi devam etmektedir. Tekrar üzengi örneğine dönülecek olursa durum aşağıdaki gibidir.

Türk dilinin karanlık döneminde başlangıç evresinin milat sıralarına doğru -kültür tarihi bakımından önemli olan *üzengi* (Zimonyi, 2021: 481) gibi kelimeler dil tarafından üretilirken- sona erdiği İlk Türkçede korunan (Demir ve Yılmaz, 2014: 71) zetasizm ($r^2 > z$) ve sigmatizm ($l^1 > \text{ş}$) üzerine Türkçe ve Moğolca denklikler, bu mevzu ile ilgili en fazla malumatı veren eserde yeterince izahlı örneğe sahiptir (Eker, 2004: 229, 230). Kazak Türkçesinde yaşayan Moğolca kelimeler gibi araştırılması gereken birçok konu var. Kzk. *jar+ın* “gelecek sene” < * $\delta a l^2$ + ‘yaş, parlak, ışık’ +*ın* ‘zaman zarfı yapan instrumental eki’ > TT *yarın* gibi gözden kaçan örnekler de irdelenmeli. Yine Altay dillerinin soyca akrabalığı konusunda bu karşılıkların yalnız Eski Japonca, Korece, Mançuca, Moğolca ve Tunguzcada değil aynı zamanda Eski Batı (LIR) Türkçesinin biricik ahfadı olan Çuvaşçada da görüldüğü *yaz* ve *yaş* sözcükleriyle izah edilmiş ve bu konunun Ramsted, Poppe, T. Tekin ve O. N. Tuna tarafından teorik olarak desteklendiği vurgulanmıştır (Demir & Yılmaz, 2014: 57-59).

Bu çalışmada konunun alan yazınındaki dilin dış tarihiyle ilgi malumatla tekrara düşülmekten kaçınılmış ve doğrudan doğruya dilin iç tarihine taalluk eden ses bilgisiyle alakalı sayılı örneklerle irdelemeye geçilmiş ve özellikle çift olan organ adlarında ve kişi zamirlerinde kalıplaşmış $\{+(l^4)z\}$ şekil birimi üzerinde durulmamıştır.

Yaz ve Yaş Sözcükleri

AA * $\delta \bar{a} - l^2$ - “yazmak”, Hırvatça *jazvina* “mağara” ve Slovakça *jazba* ‘delik’ yine Polapça *jazba* “oda” < ET *yaz-* > -Kıpçak etkisiyle- Rus. *jazva* “kesilerek oluşan yara”, Mac. *őir-* “yazmak”, Moğ. *ciru-* ‘(resim, çizgi) çizmek’ Manç. *cusu-* “kâğıda çizgi çizmek”, PTg. **niru-* ‘çizmek’, GT *yaz-* ‘yazmak’, Bulg. T **car-* ‘yazmak, çizmek’ (> Çuv. *śir-*), Kıp. T *yarlıg* “hüküm verilen yazı, ferman” < *yar-* “ikiye yarmak, taşa yazı yazmak; bağışlamak” (Güzelsoy, 2020: 1). Verinti sözcüğü olarak *dolu* “boş olmayan”, *tele* “dolu”, *telim* “birkaç, defalarca, çok, tekrar tekrar, daima, hep, fazla, bol”, *tola*, Romence *doldora* “pek çok”, Sırpça *dolidati* “çok içerek mideyi şişirmek”, Farsça *dula* “dolu”, Rusça *tulayem* “tümü”, Ermenice *dolu* “boş

olmayan”, Macarca *tele* “dolu”, Mac. *teljes* “tamam”, Rom. *doldori* “dolu”, Bulgarca *doliya* “büyük bardak”, Sırp. *tolija* “şerefe içilen içiki bardağı”, Arnavutça *dolli* “kadeh”, Yunanca *dulu* “bolluk” (Karaağaç, 2008: 254); Moğ. *duur*- “dolmak”, Jap. *nuri*-, Kor. *chassda*-; Klasik Moğ. *çalgi*- (? < *çal.gi*-) ‘(bir kapta taşınan sıvı vb.) sıçramak; (dalgalar vb.) vurup ıslatmak; üstüne dökülmek’ (Orta Moğ.-Halhaca *уалгух*, Mançuca *çalgi*- ‘taşmak, dalga dalga ilerlemek’); Genel Türkçe *tāş(i)*- ‘taşmak’ (Ünal, 2022: 569), *dol*- / *taş*- ve isim kökteşi *taş*, fiil kökteşi *çal*- < **tā*- < AA **tx*:- > *tō*- ortak kökeniyle Yak. *tal*- “çapulculuk yapmak”, Tung. *çala*-, Osmanlı Türkçesi *tala*-. Oku- *ok*, *ya-z*- da Köktürk işareti D gibi olan yay pigdogramın ideograma dönüşmesiyle oluşmuş mental bir sözdür.

AA **ḍāl*² sözcüğü için katılmazsak da /**ş*/'nin zayıflayıp /*l*/'leştiği varsayılmaktadır (Barutçu, 2002: 204). Mukayeseli olarak *cal* “genç” kelimesine bakıldığında *ş* < *l* > *r* ses yarılması T (Çağatayca > Özbekçe) *yaş* “genç; yeşil < Moğ. *calagu* < *cal* / *cel* < AA **ḍal* > *nal* > Kor. *celm* ~ *cerm* ~ *nar* “taze, çiğ” örneklerinde görülmektedir (Choi 131), Manç. *jalan* “nesil, kuşaklar, yüzyıllar” (Choi, 2019: 196). Demek ki sözcük somuttan soyuta geçerek iki anlam kazanmış: *yaş(I)* ≅ *şul* / *şulē* “yaş, gözyaşı”, *yaş(II)* ≅ *şul* “yaş, ömür” Çuv. (Yılmaz, 1997: 77).

Yine diğer bir örnek şudur: Nanai *dar(bini)* < AA **ḍāl*² “at yelesi” > -yükselen diftongla- Yak. *siel*, -aynılaşma olmasın diye- Kor. *tar-(ak)* “çatı arasına gizlenmiş oda”, Moğ., *dal*- < AA **ḍāl*²- “gizlenmek” (Choi, 2019: 129). Buradaki kökteş kökte denklikte *ā* = *i* (î): şeklinde geniş-kalın sıradan dar-ince ünlü denkliğine geçme söz konusudur. AA *ḍi*± “göz, görmek”- **niā* > Moğ. *ni-dün*, Tung. *niā-sā* < **niā-ru* “bakmak”, -benzeşmeyle *l* > *n*- Orta Kor. *nú-n*, Moğ. *nil(+mus+un)* = T *yaş* < **niāl* “gözyaşı”, Nan. *nasa+l* “göz”, Proto-Tunguz **iā*-sa (Helimsky, 1992: 326) *s* < *ş* < *l* > *r* örneği de ortaktır.

Yukarıdaki referansların kaynakçasının malumatından anlaşılacağı üzere artık Altay Teorisi bir kuram değil gerçekliğin kendisidir. Aşağıda aynı konuda kitabı hazırlanmakta olan çalışmadan seçilen örnek sözcüklerden anlaşılacağı üzere bu denkliklerin aslında arkaik bir **l* konsonundan geldiği görülmektedir. İrdelemeksizin kelime karşılaştırmalarıyla sonuç olarak “Altay dil ailesi üyeleri arasında akrabalık yok” varsayımını verdiği örneklerle (Tóth, 2007: 23, 28) önemli bir çalışmanın ilk örneğinin çürütülmesi yeterlidir: AA **p^hāl²u* “İng. *ashes*”, ET *kül* “ateşin söndükten sonra geriye kalan artığı”, Moğ. *øüns* < -gerilek

benzeşmeyle $n < l$ ve ünsüz gelişiminden sonra ek yığılmasıyla $s < \dot{s} < l$ olunca- E Moğ. (h)ünes+ü(n), E Manç. *fül+enggi*, Jap. *haiø*, -j < g < h- Kor. *jaelo*, Tuv. *hul*, Çuv. *kël*, Mac. *hamu* < *kanu < kalu. Diğerlerinin çoğunda ileride gün yüzüne çıkacak olan hazırlık aşamasındaki kitapta nasıl çürütüldükleri ve ortak oldukları görülecektir. Bir diğer itirazda da sayı adlarından yola çıkılarak teoriye karşı gelinmiştir. Söz başında $\dot{g} > w > ø$ erken dönem ses değişmesi olduğundan en zor olan 3 rakamı idi. O da şöyle çözüldü: Manç. (j)il+an “3”, Moğ. *gur+aw* (Balzék, 119), Moğ. *guraw* < AA * $\dot{g}il^2+am$ > Çuv. *weç(im)* “üç” ~ *vişşe*, TT *øüçø*, **gul^2am* > **øulçam* > **øøçam* > Kor. *san-set* değil ve Tuv. *üj+en*, Şor. *üj+on* “3 x 10” (Bayazıt, 2018: 28, 31)-; (diftonglu olarak) Kor. *seol+eun* “3 x 10” -, Jap. *san* 三; -labial acration ile instrumental- Hak. *üz(öl+en)* “üçü birlikte” -çokluk eki fonksiyon kaybedince ek yığılması başlar-, Başk. *ös* (Kaymaz, 2002: 423), Karaçay-Balkarca *üç юч*, Özb. *uch*, Tatarca *öç* < *üç*, Kzk. *üş*, Mac. *hár+om* “üç” ve Moğ. *kur+ban* “üç” (Róna-Tas, 1986: 236) < * $\dot{g}il^2+am$, söz başında $ø < v < \#g > (c) > \dot{ç} > \dot{s} > j$ erken dönem ünsüz değişmesi ve söz sonunda $ø < s < \dot{s} (< j) < \dot{ç} < l^1 < *l > l^2 > r > z > s > ø$ ünsüz değişmesi. Tung. (j)elan < Proto Tung.**jil(e)lan* > Even₅ *ilelan* (Blažek, 2019: 245), AA * $\dot{g}il^2 > øüç$. Amerika yerlileri *Quechua* (Cuzco) diline kadar uzan sözcükde ise *kimsa* (*kinsa*) “üçüncü” *Quechua* #k = TT #y yani *yüç* (Dumézil 21 ve 31) - Türkçede olsaydı türeme ile ön protez ünsüzü, Keçua dilinde Moğolcadaki gibi $k < g$ ve Macarcadaki $k > h$ ünsüz değişmesi gibi -* $\dot{üç} < *g\dot{il}^2 >$ AT * $\dot{üç} >$ TT *üç* olur. Şimdi daha oylumlu düşünerek mesele çözülebilir. Makalenin hacmini aşmamak için sınırlılık ilkesine uyuldu.

Söze Oğuz kelimesiyle başlamak gerek. Çünkü Türk boy adlandırmalarında Oğuz kelimesinin öncelikli olduğu aşikârdır. Oğuz kelimesinin kökünü oluşturan *oğ “kavim, boy” morfemini oğ “anne”, oğul “evlat”, oğuş “akraba” gibi kelimeler, önünde bulunan *oğ ögesiyle ilişkilendirilmiştir (Kononov, 1958: 82, 84). Türk bozkır kültüründeki *og* < *ök* “kut” göstergesiyle alakalıdır. (Saltoğlu, 2020: 36, dip not 113). Edebî bilgiler hakkında iddialı olan Farsça yazılmış bir eser var (Beyhakî, 1352: 286). Buradan şu malumat çıkarılmaktadır: Pigdogramdan ideograma geçişi göstereen ok ↓ şeklindeki Köktürk işareti *yelekle* † ve *temren* ► arasındaki gövdede savaşçı kişi sayısını gösteren çentiklerin Ergenekon’dan çıkışta anlatılan MÖ II. asır sürecinde oluştuğu düşünülen Oğuz Kağan Destanı *mitoisinde* (anlatının bütününde) ve daha sonra Gazneli (Yeminü’*d-Devle*t Abdülkasım) Mahmud ibn Sebük Tigin’in (971-1030) Üç-ok ve Boz-ok gibi sağlı (batılı) sollu (doğulu) iki yapıya sahip olup Oğuz hakani olarak sonuçta gücü anlaşılan

Kalencer Kalesi'ne hapsedtirdiği Arslan Yabgudan yardım istemesinde okun bu şekilde okunması da buna delalet eder. Ordu seferinde yay otuz bin her ok ise on bin eri gösterir. Okun cinsine göre gönderilecek süvari birliğiyle hanın gücü de örtüşmelidir. Bayhan'a gönderilen ok yüz bin süvari demektir. Türkili'ne gönderilecek olanın ise değeri iki yüz bin süvaridir. Bir yay ve üç okla yüz bin süvari sözü verilir. Hakanın destesinde avucuna aldığı ok sayısı ne kadar çoğaldıklarına işarettir (Beyhakî, 1352: 876, 877). Her çentik Kazak Türklerinin *jüz* (< *cüz* "100" < *yüz* < **δül*²) denilen bölüğünü bildirir. Kazaklar üç çentikli (*ulu* < *ulug*, orta, *kişi* < *küçük*) bir Türk oku yani boyudur. Üç-ok Oğuzlarının Türkistan bozkırındaki boyuna Orta Çağda tarihlerinin bağlandığı ve esas nüvesi Kanguılardan oluşan Ulu Kazaklar denildiği bilinmektedir (Habijanova & Omarbekov, 2008: 85; Omarbekov et al., 2017: 85).

Oğuz unsurlu sözcük öbeklerinde ya söz başında veya söz sonunda arkaik şekli iki yönde gelişmiş *oğuş* "boy" < *oğ+ul*² > *Ogur* "Eski Batı Türkleri" > *Oğuz* "Güney-Batı Türkleri" olan adlandırmalar vardır: *Gaga* + *oguz* > *Gagavuz* "büyük Oğuzlar", *Oğuz* + *beğ* > *Özbek* "Oğuz Beyi", *baş* + *Ogur* > *Başkır* veya artık fonksiyonunu yitirmiş eskicil {+t} çokluk eki yığılmasıyla *Başkurt* ve son örnekle bu adlandırma mevzusu bitirilecektir: *Uygur* < **ig* "asil (insan)" + *ogur* "evlat" erken dönem ünsüz değişmesiyle -Çünkü Orta Türkçe döneminin en karakteristik ses olayı Kıpçaklarda *w* < *ğ* > *k* Karluklarda, *ğ* [ø] ise Güney-Batı grubu Oğuz Türklerinde görülür.- /*ğ*/# ünsüz değişmesi olur. Eğer *udgur* > *uygur* olsaydı Orhon yazıtlarında bulunan *d*/'nin genel Türkçede görülen *d*/ > *y*/ ünsüz akıcılaşması şeklinde olması gerekirdi. Hâlbuki *udgur* değil *Uygur* diye *y*/'li yazılmıştır. Bu örnekle ses yarılmasına bir giriş yapılmış oldu. Altay dillerindeki denkliğin sebebi ince sıradan ön damak ünsüzü olan *l*¹ < **l* > *l*² kalın sıradan ön damak ünsüzü ø < *s* < *ş* < *ç* < *ç* < *l*¹ < **l*/# > *l*² > *r*² > *r* > *z* > *s* > ø ekleşme sırasında söz içinde veya kelime sonunda varyantlar oluşturabilmektedir ve kimi zaman aynı dilin içinde veya lehçelerinde fono-semantik başkalaşma ile birden fazla örnek de sunabilmektedir. Bu da dilin kelime türetme yollarından biridir. Bu yol bize Altay dil birliğini aşağıda verilen örneklerde olduğu gibi kanıtlar.

Altay Dilinin yeniden kuruluşunda (reconstruction) ilk dillerin ve ana dillerin (pre-languages, pro-languages) öncelikle dilin iç tarihine göre fonetik özelliklerinin ses denkleştirmelerine dayanan (sound correspondences) karşılaştırmalı olarak dil akrabalığının kanıtlanmasında olasılık (probability)

hesaplarına göre birincil ölçü (criterion) olarak öne sürülen “eş anlamlı” sözcüklerde kavram ortaklığı (conceptual semantics) desteklenmesiyle kelime türleri dağılımına uygun olarak temsilde yeter sayıda bulunan örneklemenin başında söz sonu veya ek ya da hece başında, kelime içinde -örnek: (hapax legomena) *t₁- > ti- > di-ş+le- “ısırıp koparmak”, -çıl yerine- Çuv. çır-t- “dişlemek” < *t₁r- < *δī-l² > *tal > Çuv. şāl “diş”, *δīl-t > *t^hiθ-d > Moğ. shūd- “dişlemek” ~ Moğ. dzuul-t- “ısırmak” < *δīl± > tış > tiş > diş- daha eskicil olan ve dil tarihinin karanlık döneminde oluşan LIR meselesinin daha sonra gerçekleşen ŞAZ denkliği geldiğinden dolayı bütün şüphelenmeler bertaraf edilmiş olur.

Türkçe ve Tunguzca dil birliğine sadece alıntı kelimeler yönüyle bakmak (Doerfer, 1993: 139) kâfi gelmez, aynı zamanda arkaik ve periferik olan uzak lehçelerden eski kuzey-doğu Sibiryaya lehçelerinden Çuvaşça gibi #s grubundan olan labial uyumlu, birincil uzun ünlü karşılığında hususen yükselen diftonglu Yakutça/Sahaca ve onun bir alt diyalekti Dolganca vasıtasıyla Tunguz (Even ve Evenki) dilleri ile temasını göz ardı etmemek lazım (Özalan, 2021: 73).

Araştırmanın temel konusu olan *l ünsüzü kök vokalinden V/ sonra ve genellikle tek heceli V, KV, VKK, KVKK kelime sonlarında *l/# şeklinde görüldüğünden “Altay dil ailesinin ilk eki” olduğu söylenebilir. Çünkü bu ünsüz söz başında ve -ekleşme hariç- söz içinde görülmemektedir. Ön damak konsonu Köktürk işareti olarak Y (e)l ideogramı, Şamanist kültüründeki ve Gök Tanrı inanişindeki ritüelden kaynaklanan el pigdogramından gelmiştir. Burada (e/) ve é/ fonemiktir: el “beş parmaktan oluşan kolun uzantısı”, él ise “il, halk, memleket, yabancı” anlamındadır. Aşağıda el, eş, er ve ece kelimelerinde yine bu durum görülmektedir. Art damak *l²/# ünsüzü ise kalın sıradan ünlüyle kullanılır ve yerden alma eylemini ifade eden ↓ şeklindedir. Aşağıdaki irdelemede Ana Altaycadaki *l/# ünsüzü ilk Türkçe döneminde görülen ses yarılmalarıyla oluşturduğu seslik döngüyle şu iki temel ünsüze dönüşür:

*l¹/#: Ön damaksıl, önce ince sıradan ünlülerle kullanılan sonra diğer benzeriyle karışan akıcı ünsüz (sonant “ötümsüz karşılığı olmayan konson ve kendisi ötümlü olan”) fonem.

*l²/#: Önce aslî (birincil-) olan art damaksıl kalın sıradan ünlülerle kullanılan akıcı ünsüz fonem, l¹ sonantı oluşunca karakterize olan l² konsonun işaret olarak temsil ettiği fonem.

Söz başında $*p^h$ 'ye sıra gelmişken $p < *p^h > h$ ses yarılmışından sonra (aykırılışmayla) $h > \text{ş}$ olmaktadır. Önceki köken bilgisiyle *œşik* $<< *pilëk$ “dayanıklılık” $> bel(ik)$ “orta kısım” $> alāk$ “kuvvetli” $> erik$ “serbest, özgür” $> erk$ “güç, kuvvet” (Róna-Tas 390) -uzak ve gerilek benzeşmeyle- Sümerce *gişig* “kapı” (Tuna, 1990: 261). O zaman Türkmence *œşik* $< ET \acute{e}şik < øelik < EDAL *δāl^2i-ġan$ yeniden yapılandırması değil yani söz başında $*\#δ$ olamaz, $*\#p > p^h$ olmalıdır: $*pāl^2i-ġan$. Ligatürleşmeyle tek ses $\#h$ yerine $\#sh$ olup arkaik $*p^h$ denkliği olarak ortaya çıkar. Jap. *shikii* “eşik” -i ünlüsü *gerilmeyle* ikiye ayrılıp araya k ünsüzünü alacak- şekilde devam etmiş olması bunu gösterir. Daha arkaik şekli $*pil > *pilëk$ olur. Türkçe *be-* (“sağlam olmak” -*rk* “sağlam” ve *pek* “sert, sağlam, çok, korunaklı”) de bu kökle alakalıdır. İleri seviyede büzüşmeyle Kor. *ol* “avlu, kapı önü, antre” dilin ekonomikleştirmesiyle tezahür eder. O zaman $*p^h$; $p, h > \sim k, f, \sim sh$ ve \emptyset olabilir. Konu söz başı arkaik $*\#p^h$ ünsüzü değil kelime içi veya söz sonu $*l/\#$ olduğundan dikkatlerin dağıtılmaması için önce $l > r$ sonra $\text{ş} < l$ ünsüz değişmesine üçer seçme örnek ve $\text{ş} < l > r$ ses yarılmışına geçilip eklerde görülen örnekler de verilerek değerlendirmeye geçildi.

İrdelemeye pek dikkat çekilmeyen $l > r$ ünsüz değişmesiyle başlanıldı.

1. $l > r$

Türkçede $l > r$ değişimi tabiidir. Türkiye Türkçesinde *arak* “çabuk; aşırma, çalma, (sahibi görmeden bir şeyi) almak” işlek olmayan sözcük kökü *arakçı* “yankesici ve *arakla-* isim ve fiil tabanında yaşamaktadır. Burada *gerileyici başkalaşma* (regresif disimilasyon) ile $*al-ak$ “alalım” + *la-* \rightarrow *arakla-* “aşırma” (Mikhaïlov, 1930: 41) olmuştur.

Çuv., Moğ. ve Tung. l^1 -art damak olduğunda AA Vl^2V olmalı- = Ort. Jap. *r* (Street, 1985: 638) olarak gösterilmiştir: T *ul* “temel”, Moğ., Trkm. ve Yak. *ula* “ayak tabanı” $< AA *ulā > O$ Jap. *ura* “içeride nadiren kenarda”, Man.-Orok *ura* “kalça”, Man.-Gold *ara* “at sağrısı” (Street, 1985: 639). Burada çok sonra oluşan ET $d/ > GT y/$ kuralıyla Çuv. *ura* “ayak” kelimesi benzerlikten dolayı ET *adak* “ayak” $< padak$, Halç. *hadak* olan sözcükle Jap. *ura* “kenarda” karıştırılmamalıdır. Bunlar yalancı eş değer kelimeye güzel bir örnektir.

Ort. Jap. *wor-* “olmak, vurmak” < AA **hōl-* “olmak” (Street, 1985: 639), **p^hōl²-* > ET *ōur-* “vurmak, darp etmek” -YT’nin ortalarına kadar- ~ *bol-* “olmak”, Moğ. *bol-*, Çuv. *pul-* ve *gerilme* ile Mac. *meghal-* “olmak” < **bōl²-* < **p^hōl²-*.

2.1 > ş

Kor. *ha+nəl* < **ko+nəl* “gök yüzü”, Çuv. *hī+vīl* “güneş”, E Uyg. *kuyāş* < İT **kū+nāl²*, Jap. *kōtaku+noaru* verebilir. *Aşınma* neticesinde boş küme işaretine (ø) doğru giderken bir önceki sesbirim (s << l >> s) *aynılaştırılabilir*. Güneş sözcüğünün iki birleşik kelimededen oluştuğu tespit edildi: *kū-* “ışıldamak” -n “güneş” + *hāl* “sıcak” > (*h*)*āş* (Ünal, 2022: 14). Moğ. *nar* “güneş”, Kor. *nol+ansaeg* “sarı”.

Kakafoniden kaçınmadan dolayı l > ş’ye dönüştürülemez: *?*kōkeş+deş* < Çağ. *kōkel* “göğüs, meme” + *deş* “süt kardeşi” (Sertkaya, 1992: 273) -A. Ş. Nevâî ile H. Baykara için- > *kökür* > *göğüs* olmuş. Sözcük kökü **kōke* olarak tespit edilse de sadece *kōkrek*, *köküz* ve Moğ. *kökün* şekilleri vardır ve Çağ. *kökül* “göğüs” / *kōkel*(taş) “süt kardeşi” (Muhakemet’ül-Lügatayn, 777a/18) tespiti (*göğüs* < *kökür* < *kökül* > *köküş* / *kōkeş* / “soy isimlerde geçer” -*gögüş* “sarı saçlı, mavi gözlü” ile karıştırılmamalı-, *göges* “Sivas yöresinde kişi adı”) edilememişse de p, t, k, ç, s; b, d, g, y ünsüzlerini r, z, l, ş ünsüzlerinin takip edildiği saptanmıştır.

Eşik ile ilgili iki görüş var:

Birinci görüş: *Ka-* “örtmek” gibi Yak. *sas-* < *yaş-* ~ *eşü-* ~ *işi-* ve Moğ. *dal-*, Tung.-Man. *dali-* (> Anadolu ağızları *dul-da* “gizli yer, soğuktan koruyan yer veya gölge yer”) de “örmek, gizlemek” anlamındadır. Jap. *yasi-rō* “tanrılara ait tapınakları kapama” (Ölmez, 1998: 175). Muhtemelen *anlam* kapı ile örtüşür. *T eşik* “kapı önü; gelir”, Tat. *işigan* “avlu, antre”, Krh. *işik* Kutadgu Bilig, Harezmece. *eşik* ~ Şorca *eşig*, Alt.-Tuvaca *ejik* ‘kapı boşluğu, kapı’, -yalancı eşdeğer kelime- Başkır *işek*, Kzk. ve Karakalpak. *esik* ‘çadır girişi ve kapısı’, Hakasça *izik* “kapı”, Özb. *eşik* “oda kapısı veya ev kapısı” <*(δ)*ala-²ğ(an)* > Çuv. *øalāk* ~ *alīk* “kapı” (Atmaca & Adzhumerova, 2010: 38; Starostin et al. 2003: 462).

İkinci görüş: Önceki köken bilgisiyle *eşik* << **pilēk* “dayanıklılık” > *bel(ik)* “orta kısım” > *alāk* “kuvvetli” > *erik* “serbest, özgür” > *erk* “güç, kuvvet” (Róna-Tas, 1986: 390) -uzak ve gerilek benzeşmeyle- Süm. *gişig* “kapı” (Tuna, 1990: 261). O zaman Trkm. *işik* < ET *éşik* < *øelik* < **δāl²i-ğan* yeniden yapılandırması değil yani söz başında *#δ olamaz, *#p > p^h olmalıdır. Jap. *shikii* “eşik” şeklinde devam etmiş

olması bunu gösterir. Daha arkaik şekli **pil* > **pilək* olur. Türkçe *be-* “sağlam olmak” -*rk* “sağlam” ve *pek* “sert, sağlam, çok, korunaklı” de bu kökle alakalıdır. İleri seviyede büzüşmeyle Kor. *ol* “avlu, kapı önü, antre” dilin ekonomikleştirmesiyle tezahür eder. AA **elbü-* “kaplamak” > Tung.-Evenki *elbe-* “kaplamak, çatı” ~ *elbek* “halı”, T *eşük* “battaniye, kaplama”, Moğ. *eömü-s-* “giymek” (Street, 1985: 637), Çuv. *alik* “kapı” (< *elbek*) *eşik*’ten daha arkaiktir. Çünkü Ana Çuvaşça Eski Türkçeden öncedir. T *eşik* “kapı girişindeki basamak şeklinde içeri ile dışarıyı ayıran alçak zemin, ayraç” < ET *eşik* “kapı eşiği” > Sarı uyg. *ısık* ~ *zik^h* (Ölmez, 1998: 167), Jap. *oşik(īchi)*, Mac. *elö(re)* “önde” < *elwö* < **elbö* < **elbü*. Söz başında **p^h* ye sıra gelmişken *p* < **ph* > *h* ses yarılmışından sonra *h* > -aykırılışmayla- ş olmaktadır. Ligatürleşmeyle tek ses #*h* yerine #*sh* olup arkaik **p^h* denklığı olarak ortaya çıkar. O zaman **p^h*; *p, h* > ~ *k, f, ~ sh* ve *ø* olabilir.

3. Eklerde

İlk ek örneğine konunun tekrar gündeme getirilmesiyle başlayan Çince alıntı yerine şüpheli de olsa Çinceye Türkçeden geçen 炎 *yan* “tekrar” < **danil²*- < *tamt-il-* “tutuşmak” > **tamır²*- > *tamız-* ~ *tamıs-*) sözcüğü (Uçar, 2021: 24) verildikten sonra aşağıdaki irdelemelere geçildi.

Kaynaşarak kelime kök ve sonlarında ek görünümünü -Wr. Moğ. *qubil-* “başka (ikinci) şekle girmek”, Moğ. **qowī-ar* “2”, Yukagir **kij* “20” örneğinde olduğu gibi- kaybolan L Döngüsü bazı eklerde kendini korumuştur. Örnekler: T *+mİş* “10” - Kzk. *+pİs*, Çuv. *+mäl / +mël* < **mil²* > Kor. *mir* > North Kor. *mūs*, Nog. *pīs*, (Balžek, 2019: 105). Ekin fiil köküne gelip isim yapan şekli ise şudur: T *yemiş* “meyve, mahsul; aş”, And. Ağz. *çemiş* “kuru dut, kuru üzüm. Argoda *yemiş* “zayıf, sıksa”, Hak. *nimis*, Trkm. *oimiş*, Moğ. *cemis*, Mac. *gyümölcs* < **de-mil* > **yemil* > Kor. *yemir* “yemiş, kuru ot; aş” (Choi, 2019: 124).

Buyratça *mori+lū* “ata doğru” *l < l > r* Kalmukça *modo+ro* “ormalan doru” (Choi 275). Yukarıdakilere ek olarak -*r/-z-*, -*tur/-tuz-*, -*gUl’/-guz-*, -*gw’/-gaz-* ve -*ar/-az-* ve fiilden ad yapım eki -*gar/-gaz-* ekleri de vardır (Tekin, 1969: 60).

T -*mAz*, Çuv. *mar* “değil” < E Çuv. -*mer²*, Kzk. *emes* < *eomes* “değil” < (e)*r-mez* < AA **mal²*- “kabul etmeme” > Nan. *marl-* “tartışmak”, Moğ. *margu-* “bahane etmek” (Choi, 2019: 40), Even. *emi* э-мй ~ -Kzk. ötümsüzlük uyumuna giren olumsuzluk eki -*pA* gibi- *pa*.

Tung. *mū+l* “sular” (Choi, 2019: 266), {**+nal*} “çokluk eki yığılması” > {*+l+(a)r*} > Kıpçakçanın çağdaş lehçelerinde ileri seviye ünsüz uyumuyla, Kırgızcada *labial akraction*la birlikte yuvarlak ünler de unutulmaması şartıyla *l, n, r, z* sonant ve *t* ötümsüzlük uyumuyla *allamorpheme* şekiller de oluşur. Tung. *nahal* < **nasal* (Choi, 2019: 266). O zaman **na+d* şekli düşünülemez. Kök vokalindeki *d/ > r/* ET dönemi ses olayıdır.

Ort. Moğ. (*k*)*imu+l* “tırnaklar” (Choi, 2019: 265), çokluk görevi kaynaşmış olarak- Kor. *mo+s* “tırnak”, Ort. Moğ. *gutū+l* “çizmeler”, Jap. *kutu* “ayakkabı” (Choi, 2019: 265) ~ Jap. *kuṯu* “ayakkabı”, Moğ. *guta+l* “ayakkabı”.

+*l* “küçültme eki”: Özb. *ichki*, GT *içki* > Kzk. *işki*, Tat. *éçke* < **iç* > Çuv. **ışal* > *şal* “iç” (Choi, 2019: 231).

Tung. **(x)abu+žan* “ağzın giriş kısmı” (Starostin at al., 2003: 271) kökeninden değil **ā-* “açılmak, büyümek, genişlemek” +*b* “iki dudak arası” > **āb+ul²* Kor. *øbol* < **ābu-l²an-* > **abu-r²an* ~ *T *āburt* “avurt” > *abu-žan* gelişimiyle oluşur. Çünkü *ž > l* olamaz ancak *l > r > ž > c* olabilir. Sonuçta *ž > č* ünsüz değişimiyle Moğ. **owçi* olur. Türk lehçelerinde ise şöyle olur: “OT *a[vurt]* (?*adurt*) (E Uyg. ve Orta Türkçenin geç metinlerinde TT II); Tur. *avurt*; Gag. *aurt*; Turkm. *howurt* (dial.); MTawurt (Sangl.) 3, (MKypch.) *oyurt, owurt* (Houts., Ettuhf.); Uzb. *urt* (dial.); Tat.-Başk.-Kzk-KKlp. *urt*, Kırg.-Oyr. *Ūrt* “Oyr. boğaz”, KBalk. *Uwurt*, Kum. *Uvur*, Nogh. *uwirt*, Khak. *ōrt-a-*, Şor. *ōrta*, Oyr. *Ūrta*, Tuv. *ārta*, Çuv. *urłǝ*, (dial.) *vǝnrlǝn*, -yalancı eş değer kelime- Yak. *omur*” (Starostin at al. 2003: 271) < **amura* < **abu-r²aⁿ* < **ābu-l²an-*.

Çuv. *-er* < *-eCez* “çoğul 2. kişi iyelik eki” (Doerfer, 1993: 223) de var. Ancak bu açıklama bizi yeniden ünlü rotasizm-zetasizm tartışmasına götürecek ve bu tanıtmaya yazısının oylumunu daha da artıracaktır (Tekin, 2003: 190)” dense de morfemin geldiği yönündeki belirtilen görevi {+z} çokluk -çoğul değil- iken *z > r* ses gelişimi kurulamaz. Çünkü bura *c = z* denk gelse de bir örtüşme söz konusu değildir. Aşağıda kısa bir değerlendirme, kaynakçadan önce işaretleri gösteren semboller vardır.

Sonuç

İlk dönemlerde oluşan *ş < l¹ < *l > l² > r² > z* şeklindeki ses yarılmasıyla başlayan tarihî süreçte LIR = ŞAZ denkleğinin olması daha sonra yazılı dönemde gerçekleşen *ø < s < ş (< j) < ç < l¹ < *l > l² > r > z > s > ø* iki yönlü ünsüz değişmesi

şeklinde “L Döngüsü” biçimini oluşturmuştur. Bazen bu döngüdeki seslerden birden fazlası aynı Altay dili üyesinde görülebilmektedir. Konu sınırlı tutulduğu için $r > z$ ve $l > ç$ ünsüz değişmesi üzerinde durulmamıştır. Hun dilinden arkaik özellikler taşıyan katmanlı dil oluşumuna sahip Macarca ve eski kuzey doğu lehçesi olan günümüz Sibiryaya diyalektlerinden Sahaca ve alt gruptan Dolganca ve Doerfer’in tespit ettiği Eski Türkçeden önce ŞAZ Türkçesinden ayrılan Halaçça ve LIR Türkçesi Çuvaşça bu döngüde önemlidir.

Örneklemler bu seslik durumun hem kelimelerde hem de eklerde oluştuğunu gösterir.

Sonuç olarak Altaistik çalışmalarının karşıtlarının fonolojik başkalaşmaya dikkat etmeden sadece sözlükle yetinmeleri ve dilin iç tarihinden uzak durmaları itirazlarını boşa çıkarmaktadır. Altay teorisi bir kuram değil uzun bir tarihe sahip dil ailesinin gerçekliğidir. Son olarak mental özellikler önde olmak üzere sahip olduğu milat öncesi ortaya çıkan *üzengi* -hakkında birçok makale yazılmış olan bu sözcüğün kitapçıkta daha detaylı açıklanacağı- (< **yörüge* < **δölü+ge* > *dörü* “burun ipi, yular” > *dörü+n+ge* > Çuv. *yărana üäpрана*, Nog. *zoingi зoиңги*, Trkm. *üzengi*, Kırg. *üzöngü*, Şor. *izeje ~ ezenje* Yak. *унəһə*, Moğ. *dörüge ~ döröö*, Jap. *déng 鐙* “üzengi” ~ *taikin* < **di:lige* > Kor. *deungja 등자* “üzengi” ~ *dong(deunghan)* “eşdeğer” ve $\delta > t = k$ denkliğiyle $-k = ç$ denkliğiyle ki diyalektlerde $ç < G > c$ değişmesi unutulmamak şartıyla (önce Türkçeden Farsçaya sonra tekrar Türkçeye dönen) *çengel* < Far. *çang* + T (e)l gibi- Mac. *kéng* “yuvarlak demir halka” + (e)l “dualite eki” > Mac. *kenyel* “üzengi”- Çin. *dēng* “gem, yuların ağıza gelen metal kısmı” muhtemelen ET *teŋ* “1. eşit, eş, denk” sıfatı *üzengi* ile alakalı-) gibi belki ilk teknik kavramlarla insanlığın kültürel kodlarını taşıyarak dünyanın yaşayan en eski çağdaş dili Türkçenin yok olmak tehlikesiyle karşı karşıya kalarak uzak lehçeleri olan periferik diyalektleriyle beraber Mançu-Tunguzca koruma altına alınmalıdır.

Bitmek üzere olan konuyla ilgili daha oylumlu bir çalışma devam ediyor. Bu makalenin savı böylece daha çok sağlamlaşmış olacaktır.

Semboller

* = Arkaik ünsüzü gösterir.

= Söz başındaki ünsüzü gösterir.

() = İhtiyarî durumu gösterir.

> = İşaretin açık tarafı-kaynak dili gösterir.

~ = Alternans veya anlamını verir.

+ = İsmi gösterir.

- = Fiili gösterir.

Ø = Fonksiyonu olan ünsüzü gösterir.

G = K, g; k > ç, g > c.

ĝ = Söz başında ĝ > w > ø olan arkaik işaret.

l¹ = Velar (yumuşak damak) ünsüzünü gösterir.

l² = Palatal (art damak) ünsüzünü gösterir.

Kaynakça

Aalto, P. (1955). On the Altaic Initial '*p-'. *Central Asiatic Journal*, 1(1), 9-16.

Atmaca, E. & Adzhumerova, R. (2010). 'Kapı ve eşik' Kelimeleri Üzerine. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, 2, 23-45.

Balažek, Václav (2019). *Altaic Languages. History of research, survey, classification, and a sketch of comparative grammar*. Brno: Masaryk University Press.

Barutçu-Özönder, S. (2002). Türk Dilinin Tarihî Dönemleri Üzerine Birkaç Söz. *Türkbilig*, 3, 203-210.

Beyhakî, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin (1352). *Tarih-i Beyhakî II. (Neşr. Said Nefîsî)*, Tahran.

Ceylan, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Choi, H. W. (2019). Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu-Tunguzcanın Karşılaştırmalı Ses ve Biçim Bilgisi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Demir, N. & Yılmaz, E. (2014). *Türk Dili El Kitabı*, (7. baskı). Ankara: Grafiker Yayınları.

Doerfer, G. (1985). The Mongol Tungus-Connections. *Language Research*, 2 (2), 135-144.

Doerfer, G. (1993). *Versuch einer linguistischen Datierung alterer osttürkischer Texte*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Dumézil, G. (1955). Remarques complémentaires sur les six premiers noms de nombres du turc et du quechua. *Journal de la Société des Américanistes*, 44: 17-34.

Eker, S. (2004). Talat Tekin, Makaleler 1, Altayistik. Yay. Yılmaz, E. & Demir, N. Grafiker Yayıncılık: 11, Araştırma İnceleme Dizisi: 5, Ankara 2003, XVI + 384s. *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Bahar*, 29, 228-244.

Erdal, M. (2004). Türkçenin Hurriceyle Paylaştığı Tipolojik Ayrıntılar. In V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı Bildirileri I 20-26 Eylül 2004, Ankara (pp. 256-276). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Güzelsoy, Y. (2020). Taşı Kesen ‘Yarlıg’. (*bilimdili.com*, 12.10.2020)

Habijanova, G. & Omarbekov, T. (2008). *Kirispe, Kazak Ru-Taypalarının Tarihî XII*. Kanlı. Alma-Ata: Nauka.

Helimsky, E. (1992). Gerhard Doerfer, Grundwort und Sprachmischung. Eine Untersuchung an Hand von Körperteilbezeichnungen. *Münchener Ostasiatische Studien*, 43(2), 322-330.

Karaağaç, G. (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kononov, A. N. (1958). *Rodoslovnaya Turkmen, Soçineniya Abu-l-Gazi-Hana Hivinskogo*. Moskva-Leningrad: Nauka.

Mikhaïlov, M. (1930). *Matériaux sur L'argot et les Locutions Populaires Turc-Ottomans*. Leipzig: Verlag von Eduard Pfeiffer.

Nalbant, B. Ö. (2010). Oğuz Sözcüğünün Kökeni Üzerine Düşünceler. *Türkbilig*, 20, 47-59.

Omarbekov, T. et al. (2017). Kazak Türklerinin Oluşumunda Oğuzların Rolü: Etnik ve Coğrafi Bütünleşme. *Millî Folklor*, 20(113), 79-92.

Ölmez, M. (1998). Potanin's Yellow Uigur Material and its Importance Today, Language and Culture of Turkic Peoples. In Stachowski, M. (Ed.), *Studia Turcologica Cracoviensia* 5 (pp. 149-182). Kraków.

Özalan, U. (2021). Tarihî Bakımdan Cürçence-Mançuca İlişkisi ve Cürçencedeki Bazı Türkçe Kökenli Kelimeler Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 15(29), 67-77.

Róna-Tas, A. (1986). *Language and History Contributions to Comparative Altaistics*. Budapest: Szeged.

Saltoğlu, C. (2020). *Türkçe Sayı Adları Üzerine*. (*Acedemia*, 06.06.2021).

Sertkaya, O. F. (1992). The Turkic loan words in middle Mongolian. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 35, 265-280.

Starostin, S. A. et al. (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages I-III*, Leiden-Boston: Brill.

Street, J. C. (1985) Japanese reflexes of the Proto-Altaic lateral. *Journal of the American Oriental Society*, 105(4), 637-651.

Tekin, T. (2003). *Makaleler I: Altayistik*. Yay. Yılmaz, E. & Demir, N. Ankara: Grafiker Yayıncılık.

Therien, T. L. (1999). Chickens and eggs: the undying issue of the primacy of r/l or z/š in Altaic historical linguistics. *Calgary (Working) Papers in Linguistics*, 21, 96-117.

Tóth, A. (2007). *Etymological Dictionary of Hungarian (EDH)*. The Hague, Holland: Mikes International.

Tuna, O. N. (1990). *Sümer ve Türk Dillerinin Târihî İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ünal, O. (2022). On *p- and other proto-Turkic consonants. *Sino-Platonic Papers*, 325, 1-95.

Zimonyi, I. (2021). The spread of the Iron stirrup along the Silk Road. In Zimonyi, I. (Ed.), *Altaic and Chagatay Lectures: Studies in Honour of Éva Kincses-Nagy* (pp. 479-495). Szeged: University of Szeged.

Received 19.12.2022	Research Article	JOTS
Accepted 05.01.2023		7/1
Published 27.01.2023		2023: 102-134

Kırgız Kıpçak Boyu Biy'i Hâkim'den 1784 Tarihli Uygurca ve Mançuca Raporlar

*A Set of Uyghur and Manchu Documents Drafted by Hâkim, a Biy of Kirghiz Kipchak tribe in
1784*

Mihriğül HELİL*

Chinese Academy of Social Sciences (Beijing/China)

E-mail: mihri0106@hotmail.com

A large number of Uyghur administrative documents belonging to the Qing period are stored at the First Historical Archive of China in Beijing. The collection includes the documents in 1784, written in Uyghur and Manchu, addressed from the Kirghiz Kipchak tribe. The documents, which were brought by the Hâkim, Biy of Kipchak tribe, are letters that were presented to the Qing administrator (amban). Therefore, in our study of the Kirghiz-Qing relationship in their final stage, these documents are highly valuable as original sources. In this paper, mainly on the basis of these documents, we provide some additional explanation, taking into account the features of the documents and their historical background.

Key Words: Kirghiz, Altishehir, Hâkim, Biy, Uyghur and Manchu Documents.

* ORCID ID: 0000-0003-4666-0576.

1. Giriş

XVIII. yüzyılın ortasında Qing Hanedanı'nın Altışehir bölgesini geri almısıyla, bölgede Çin-Mançu tarzı Uygurca resmî yazışma geleneği inşa edilmeye başladı. Eskiden bölgede daha yaygın olan resmî yazışma geleneğine¹ göre, yeniden oluşmuş olan bu resmî yazışma geleneği, üslup bakımından Mançuca belgelere taklit edilmişse de dil bakımından daha taze, günlük kullanıma daha yakın bir dille yazılmıştır. Çin 1. Tarih Arşivi'nde korunmakta olan arşivler bize 18. yüzyıla ait Uygurlardan, Kazaklardan, Kırgızlardan kalma birçok resmî yazışma belgelerini sunmaktadır. Uygurlardan başka, Kırgızlar ve kısmen Kazaklara ait belgelerde Uygurca'nın resmî dil olarak kullanıldığını görmekteyiz.

Çarlık Rusya arşivlerinde XVII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Kırgız Biy'leri tarafından Çarlık Rusya sarayına gönderilen mektuplar korunmuştur. Kırgız bilim adamları bu belgelerin Kırgız yazı dili için tanık olamayacağını, Çağataycanın güçlü etkisinde kaldığını kaydetmiştir ve mektupların Buhara medreselerinden Çağatay yazı dili eğitimi alan Özbek birileri tarafından yazılmış olabileceğini öne sürmüştür (Cigitov 2006: 521). Buna benzer durum Makalemize konu olan raporlar için de söz konusu olabilmektedir.

Tıpkı bugün Çin sınırları içindeki çoğu Kırgız'ın Uygurca'ya, özellikle Uygur yazısına, yazı diline hâkim olduğu gibi, XVIII. yüzyılda da Altışehirle temasta bulunan Kırgızlar okuma, yazma işlerinde direk Uygurca'yı kullanırlardı. Kırgızlar yazılarında bazen kendi dil özelliklerini yansıttırlardı, özellikle bazı Kırgızca kelimeleri bilinçli-bilinçsiz biçimde kullanıyorlardı. İşte resmî yazmalarda ara sıra görülen Kırgızca kelimelere dayanarak, yazıcılarının Kırgızlar olduğu bilinse de bu yazmanın dilinin Kırgızca olduğu anlamına gelmez. Çünkü yazmalardan anlaşacağı üzere gerek şekil gerekse ses bakımından, Kırgızcaya mahsus olan herhangi bir özelliği yansıtmamaktadır, aynı zamanda bu yazmalar XVIII. yüzyılda yazılmış diğer Uygurca resmî yazmalardan hiçbir farklılık göstermemektedir. O yüzden makaleye konu olan,

¹ Bunlardan Yarkent Hanlığın son devresinden kalan bazı resmî belgeleri sayabiliriz, söz ve şekil bakımından Farsçanın güçlü etkisinin olması bu yazı kültürünün en belirgin özelliği idi (Kim 2010: 59-120).

XVIII. yüzyıla ait Kırgızlardan kalma resmî yazmaların dili Kırgızca etkisindeki Uygurca olarak görülmelidir.

Bu birkaç sene içerisinde, Çin 1. Tarih Arşivi'nde korunmakta olan belgeler üzerinde yaptığımız araştırmalar sonucunda, bazı belgelerin Kırgızlar'a ait olduğunu tespit ettik. Bunlardan 1784 tarihinde Kırgız Kıpçak boyu Biy'i Hâkim'den Qing dairelerine sunulan 4 parça raporu ve bunlardan ikisinin Mançucası makalemize konu olmaktadır.

Uygurca metinde metnin karakteri için *hât* 'yazı, mektup' bulunsa da genelde Mançuca resmî belge geleneğine göre bu tür yazılar *bithe alibumbi* 'sunulan yazı', Çince 呈文 *chengwen* olarak adlandırılmaktadır ve istek veya şikâyeti bildirmek için alt makamdan üst makama doğru yazılan raporları göstermektedir.

2. Altışehirde Kırgızlar ve Onların Biy'leri

Kırgızlar İç Asya'da yaşayan çok eski tarihe sahip kavimlerden biridir. Kırgızların ana yurtlarının Yenisey nehrinin civarında olduğu bilirse de ne zaman bugün yaşadıkları batı Tianshan bölgesine göç edip geldikleri konusu hala tartışılı durumdadır. XVIII. yüzyılının son çeyreğinde Batı Tianshan, dahası Qing Hanedanının sınırı içinde yaşayan 19 Kırgız boyu yaşamaktaydı, bu dönemde göçer konar kavimlerden olan Kırgızlar'ın boy yapısını korumuşlardı, boy liderlerine Biy denilmekteydi.

Batı Tianshan dağlarında yaşayan Kırgızlar ve onların Biyleri Yarkent Hanlığı ve Cungar egemenliği sırasında bölgenin siyasî tarihi için çok önemli bir yere sahip olmuştur. Qing ordusunun Cungar Hanlığı ve İki Hoca isyanına sonverip bölgeye olan yönetiminin başlamasıyla Kırgızlar önemini hiç de yitirmemiştir. İki Hoca isyanı ve daha sonra meydana gelen Uçturfan İsyanı sırasında Kırgız Biyleri Qing ordusunun çok sadık destekçisi olmuş ve karşılığında ödüllendirilmiştir. Fakat daha sonra bölgedeki Yerel Hakimbeglerle olan anlaşmazlığı nedeniyle birçok siyasî olayların katılımcısı olmuştur. 1784 senesinin şubat ayında, Burhanidin Hoca'nın Hokand Hanlığı sınırları içinde yaşayan oğlu Samsak'ın Altışehir'deki beglere gönderdiği mektuplar ortaya çıkar. Mektuplar bulunmuş, fakat mektupları getiren Tohta Sopi ve Perhad Sopi yakalanmamıştır, kaçıp saklanmışlardır. Bu da Kıpçak boyunun Biy'i, aynı

zamanda Taşmalık Hakimi olarak görevlendirilen Hâkim ile Kaşgar Hakimbegi Osman arasındaki tartışmanın sebebi olmuştur. Osman, Hâkim'in küçük kardeşi Ömer'i bu iki kaçağı saklamakla suçluyorken, Hâkim ile Yengihisar Hakimi Alim kaçakları Osman'ın gizlediğini düşünür, çünkü Osman, sufi müritlerini kendi koruması altına almış ve onların hâmisi olmuştur. Onlar Kaşgar ve Uçturfan'daki Qing yetkililerine şikâyet yazısı sunar. Hâkim'in tüm bu çabalarına rağmen, Qing Hanedanı Osman'a inanmayı tercih ederler. Kaşgar'da çeşitli görevlerde bulunan 55 Beg'in Osman'a destek vermesi böyle sonucun çıkmasında dönüm noktası olabilir. Sonuç olarak, 1784 senesinin haziran ayında, Hâkim, küçük kardeşi Ömer, büyük oğlu Abla ve Yengihisar Hakimi Alim tutuklanır ve başkent Pekin'e gönderilir. Hemen ardından Hâkim'in ikinci oğlu Yaçi kendi adamlarını toplayıp Qing sınırından geçip, Hokand Hanlığı sınırları içine girer. Çok geçmeden Adigine boyu Biy'i Ertebay Yaçi'yi yakalasa da onun adamları tarafından bırakılır. 1787 senesinin ağustos ayında Yaçi Karategin'deki Kırgız Biy'i Samançı'nın tuzağına düşer ve yakalanır, sonuçta babası gibi Pekin'e gönderilir. Bu dönemden sonra Kırgız Biyleri bölgede tekrar üst makamlara gelmemektedir.

Buradaki karşılıklı suçlamaların nedeni sadece Osman ve Hâkim ya da Osman ve Alim arasındaki düşmanlık değildi. Daha iki yıl sonra (1786 senesinde), Yengihisar'daki begler Osman'ı yançı² ve tarlalara fazla sahip olmaktan suçladılar. Qianlong döneminde (1736-1796) bölgedeki begler arasında böyle suçlamalar sıkça görülüyordu. Bunun gerçek sebebi ise begler arasındaki otorite tartışmasıydı.

Cungar Hanlığı zamanından beri bölgede iktidara sahip olan soylulardan bazıları iki Hoca isyanının bastırılmasında Qing ordusuna çok yardımcı oldular ve gösteren hizmetleri için bölgedeki çeşitli şehirlere Hakimbeg olarak atandılar. Bunlardan Turfanlı İmin Hoca, Komullu Yüsüp, Kuçalı Hudi, Uçturfanlı Setivaldi, Baylı Gadaymetler en yüksek makama sahip olan beglerdendir. Cungarlar zamanında sadece kendi şehrinde güç sahibi olan begler; şimdi otoritesini Altışehir'in çeşitli bölgelerine genişletmeye çalışıyorlardı. Kaşgar'a İmin Hoca'nın oğlu Musa, Gadaymet, Setivaldi, Hudi'nin oğlu Osman sırayla Hakimbeg olarak görevlendirildi, Yarkent'e ise Hudi ve daha

² Qing yetkilileri tarafından beglere bağışlanan tarımcılar.

sonra Setivaldi Hakimbeg atandı. Burada en çok dikkate değer olay, Setivaldi'nin Hudi ve onun oğlu Osman'a açılan davalarda önemli rol oynamasıdır. İlk olarak, 1778 senesinde Hudi'nin ölmesinden hemen sonra Yarkent Hakimbegi olarak atanan Setivaldi, Hudi'nin görev zamanında yeşim taşı kaçakçılığı yaptığı konusunda şikâyette bulunuyor ve sonuçta kazanıyor. Ardından 6-8 sene sonra gerçekleşen Hudi'nin oğlu Osman'a karşı açılan davaların arkasında da Setivaldi'nin olduğunu Mançuca arşivlerden öğrenmekteyiz. Bu demek oluyor ki; Altışehir bölgesindeki en zengin iki şehrin Hakimbegi olan, aynı zamanda bölgede en yüksek rütbeye sahip olan Setivaldi ve Osman arasında beslenen derin kinin Osman karşıtı güçlerin iş birliğiyle 1778, 1784 ve 1786 olaylarında alevlendiğini görüyoruz. Aslında Qing Hanedanı bu üç seferki olayın hepsinin arkasında Setivaldi'nin olduğunu öğrenmişti, fakat onu hiçbir zaman suçlamadı, bunları sadece Mançuca arşivlere yazmakla yetindiler (He, 2016: 259). Qing Hanedanı bölgede otorite denklğini korumak için, yüksek rütbeye sahip Hakimbeglerin hiçbirinden vazgeçmiyordu. Onların varlığını korumak için davaların ucu Hakimbeglere değindiğinde dava ile ilişkisi olan küçük begleri kurbanlık eder, davaya daha derinden girmezlerdi. Kırgızlar'dan en yüksek rütbeye ulaşan Sula Amban Hâkim de Qing Hanedanı'nın Altışehir politikasının kurbanı olmuştur.

3. Kıpçak Boyu Biy'i Hâkim'den Raporlar

Kıpçak boyu Biy'i Hâkim'in adını *Tezkire-i Ezizan*'da görmekteyiz, yazar; Kıpçak boyundaki Hâkim Mirza ve Sufi Mirza ve Ömerlerin adını Hoca Burhanidin'in Yarkend'deki Kara Dağlı Hocalara açtığı savaştaki önemli müttetiklerin arasında sıralıyor (Gezici, 2019: 593, 612). Araştırmacılarca *Tarih-i Reşidi Türki Tercimesige İlawe* olarak adlandırılan, bugün Özbekistan Fenler Akademiyesi Doğu Bilimler Enstitüsünde korunmakta olan No. r. 10191 numaralı elyazmada da Kıpçak boyu Biy'i Hâkim üzerinde kıymetli bilgileri vermektedir.

Osman baysä bäglik hadi beyli bäglikniñ oğlanları. bularnıñ äşli kuça vilayetidindir. waqtıki osman baysä bäglik kaşğärniñ hâkımlıq mänsäbidä olturdılar. näççä muudättin keyin qıpçaq qırğız sula amban hâkim mirza yangiñışar hâkimi 'alim bäg birlä mähpı mäşvärät qılıp, haqan-i çinnıñ mö'täbär mänşäbdarlarığa muhaläfatniñ pikir täşvirini qıldı. bu häbär oşman baysä bäglikniñ säm'igä yétti. dārhal kaşğärdägi mänşäbdarlarğa aqlattılar. andın sula amban birlä 'alim bägni tutmaqğa qäşd qılıp, kaşğärgä täklip qılıp alıp kälidi. 'umäşka, hudabärdi bi, 'abla bäglär sula ambannıñ umäralarıdın erdi. bularnı

hämrah qılıp, sula amban kaşğärgä kälidi. osman bäysä bäglik bularnı kaşğärdägi mänşäbdarlar qaşığa alıp kirdi. şulzaman mänşäbdarlar bularnı tutup, gülbağnıñ içidä mähbus qıldı. andın yañihisar hakimi 'alim bäg alıp kelip, mähbus qılıp, çin şährigä badrğa qıldı. bu waq'ädın sula ambannıñ oğlu yaçi bäg hăbăr tapıp yañihisardin qaçıp, qarategin çäräpigä rawan boldı. (Jalilov et al., 2008:133-134).

Çince, Mançuca ve Uygurca arşiv belgelerde ise Hâkim olayının tüm yönlerini daha detaylı şekilde anlatmaktadır. Kıpçak boyundaki Hâkim Mirza, Sopi Mirzaların 1755 olaylarında Ak Dağlı Hocalara destek vermesine rağmen, iki sene sonra Hâkim'le iki Hocanın arası açılır. Hâkim'in anlattıklarına göre, iki Hoca, Hâkim'in abisi Sopi beg ve annesini, aynı zamanda Kırgızlardan 578 adamı öldürür. 1758 senesinin yıl sonunda Qing ordusu iki Hoca isyanını bastırmaya karar verir. Hâkim Serikkol'a kaçar, dağın içinde yaşamını sürdürür. Bir dahaki sene, 19 haziranda Hâkim Qing generalının yanına gelir ve boyun eğeceğini bildirir. 10 Temmuz'da Alçur ve Yeşilköl civarında Hocaların kuvvetleri bütünüyle yenilgiye uğrar, iki Hoca Bedeşan'a kaçar, Bedeşan hükümdarı Sultanşah, Hocaları öldürür. Büyük Hoca, Hoca Burhanidin'in cesedi, gömüldüğü yerden çalınır, küçük Hoca, Hoca Cahan'ın cesedi ise açılarak başı kesilip Qing generalinin huzuruna getirilir. Bu olaylarda, özellikle Qing ordusunun iki Hocayı kovalamasında Hâkim rehber olarak, çok önemli yardımlarda bulunur. Qing yetkilileri de onu ödüllendirir, Sula Amban ünvanını verir ve Qing yetkisi altındaki bütün Kırgız boylarının Biy'i olarak görevlendirir. 1760 yılında Arğu'ya Hakimbeg olarak görevlendirir, bir dahaki sene ise Taşmalık'a Hakimbeg olarak atanır. Hâkim bütün Qing döneminde Hakimbeg görevinde bulunan tek Kırgız seçkini olarak bilinmektedir (Zhang, 2016: 102). 1765 senesinde Uçturfan isyanı sırasında Hâkim isyanın bastırılmasında önemli katkılarda bulunur ve Qing yetkilileri tarafından mükafatlandırılır. 1784 senesinin yıl başında Samsak Hoca Altışehir'deki beglere adamlarını gönderir, onların getirdiği mektuplar Qing yetkilileri tarafından ortaya çıkarılır. Mektuplar Yengihisar Hakimi Alim; Sayram'ın eski Hakimi Toqa, Peyzabad Hakimi Sundulla Hoca, Beşkerem Hakimi Qutluğ Dost, Arğu Hakimi Seypi Hoca vs. sekiz kişiye yazılmıştı. Mektup bulunsa da mektubu getiren Tohta ve Perhad kaçmayı, gizlenmeyi başarmışlardı. Qing yetkililerine mektup sahiplerini hemen tutuklamamıştı. O dönemdeki Kaşgar Hakimbegi Osman, Samsak'ın mektup gönderdiği begleri çağırıp sadece gelen mektuplara bakarak onları suçlamayacaklarını, kaçakların yakalanmasında hizmet etmeleri gerektiğini

bildirir. Aynı gün gecesi Samsak'ın mektup gönderdiği beglerden Alim, Sundulla Hoca, Qutluğ Dost, Seypi Hoca dört kişi meşveret ederek Qing yetkililerine Osman'ın üzerinden şikâyette bulunur, onlar Samsak Hoca'dan gelen mektupların içinde Osman'a gelen mektubun da olduğunu, fakat Osman bu mektubu Qing yetkililerine teslim etmeyip, sadece başka beglere gelen mektupları verdiğini, kaçakları da Osman'ın adamlarının gizlediğini savunurlar. Hemen ertesi günü Sundulla Hoca, Qutluğ Dost, Seypi Hoca bu şikâyet mektubuna Alim'in zoruyla imza attıklarını söyleyerek, şikâyetten vazgeçer. Qing yetkilileri Alim'in Yarkent Hakimbegi Setiwaldi'nin adamı olduğunu, Osmana karşı açılan bu entrika tezgâhında Setiwaldi'nin parmağı olduğunu ortaya çıkarır. Aynı zamanda Osman Tohta ve Perhad'ı Hâkim'in küçük kardeşi Ömer'in gizlediğini, daha sonra gizledikleri ortaya çıkınca cezalandırılmaktan korkup onları öldürdüklerini öne sürer. Hâkim de bu arada Qing yetkililerine birkaç kez rapor sunarak kendini savunur, kendisinin Hocalarla arasının hiçbir zaman iyi olmadığını, iki Hocanın kendi halkını öldürdüğünü, aralarında çok derin kin beslendiğini söyler, aynı zamanda Osman'ın tasavvuf adamlarına hamî olduğunu, o yüzden bu iki kaçağı da Osman'ın gizlediğini savunur. Daha sonra Kaşgar'daki Toqa ve Heyder gibi yüksek rütbeye sahip 55 begin Osman'a destek vermesiyle Qing yetkilileri son hükmünü Hâkim ve Alim lehine çıkartmıştır. Alim'in arkasındaki Setiwaldi'ya dokunmamıştır. 1784 senesi temmuuz ayının başında Hâkim, Alim, Ömer ve Hâkim'in büyük oğlu Abla *Tarih-i Reşidi Türki Tercimesige 'ilawe* adlı eserde beyan edildiği gibi Kaşgar'da tutuklanır ve Pekin'e gönderilir; Alim ile Ömer idam edilir, Hâkim'in yaşlı olduğu ve daha önceki Qing makamlarına ettikleri hizmetleri göz önünde bulundurularak oğluyla beraber Pekin'de ev hepsine alınır. Nisanın sonunda Hâkim'in ikinci oğlu Yaçi kendi adamlarıyla sınır dışına kaçmayı başarmıştır. Bir ay sonra Adigene boyu Biy'i tarafından yakalanırsa da yine başkaları tarafından bırakılmıştır. Daha sonra Karatigin'deki Kırgız Biy'i Samançı'nın yanına sığınmış, orada bir süre kalmıştır. Bu arada Qing yetkilileri Yaçi'yi yakalamaya çalışmıştır. İlk önce Yaçi'nin ağabeyi Abla'nın adınan mektup göndererek, Yaçi'nin annesini çağırılmış ve Yarkent'te yerleştirmiştir, daha sonra annesinin adından, Yaçi'nin dayısı Küçük'ün adından mektup göndererek onu dönmeye davet etmişlerdir. Tüm bu çabalara rağmen, Yaçi kendisi dönmemiştir. Fakat Osman'ın Kırgız Biyleriyle birkaç kere irtibata geçmesi,

eğer Yaçı'yi yakalarlarsa onları mukafatlandıracağı üzerine söz vermesi neticesinde, Karatigin'deki Kırgız Biy'i Samançı Yaçı'ya kumpas kurar ve onu yakalayıp, Qing yetkililerine teslim eder. Qing yetkilileri Yaçı'yi da Pekin'e gönderip aynı şekilde ev hapsine alır.

Aşağıda göreceğimiz dört rapor Hâkim'in kendisini savuma amacıyla Qing yetkililerine sunduğu raporlardır. İlk üç rapor, içerik bakımından benzerlik göstermektedir. Fakat raporların içeriğinin gittikçe daha zenginleştiğini görmekteyiz. Son raporda ise Osman'ın tasavvuf adamlarını koruması altına aldığı, bu sebepten kaçakları da kendisinin gizlediği savunulmuştur.

Mançuca arşivlere göre, Hâkim 1784 senesi 23. nisanı (乾隆四十九年閏三月四日) Kaşgardan Uçturfana gider ve şikâyet mektubunu Uçturfandaki Aliha Amban Çoktu'ya iletir ve mektubunda Çoktu'dan Uçturfan'da kalması için yer vermesini ister (Aşağıdaki Rapor B.). Çoktu Hâkim'in Uçturfana göç etmesine izin vermez, ama bu davada Hâkim'e destek verir ve Hâkim'le beraber Kaşgar'a gidip bizzat kendisi bu işi çözmeyi düşünür. Fakat Yüce Han Çoktu'yu bu işi doğru şekilde halletmediğini düşünür ve 12. temmuzda onu görevinden uzaklaştırır. 25. Nisan'da (乾隆四十九年閏三月六日) Yarkend'deki Ashan Amban Ayang'a da Hâkim'in yazısını alır (Rapor A.). Kaşgardaki Ashan Amban Baocheng da baştan beri bu olayla ilgilendiği için bu bir kaç gün içerisinde Hâkim'in Sunduğu mektubu almış olmalıdır (Rapor C. ve D.). 5. Mayıs'da (乾隆四十九年閏三月十六日) Qianlong Han Hâkim, Alim'lerin Pekin'e getirilmesi, bu davayı kendisi halledeceği bildirmiş, böylece 4. Haziran'da (乾隆四十九年四月十七日) Hâkim yakalanır (Qingdai Bianjiang Manwen Dangan Mulu cilt. 9: 1640-1651).

A.

Arşiv No. 03-0190 3019-037

1. qıpçaq aymağınıñ qırğızı
2. yarlıg bilä ibärgän aşhan ambanlarğa tutqan hëti bilindürädurğan uçurı burhanıdın, hoca canlar ménıñ yurtumnı
3. çaptı, anamnı öltürdi. ménıñ uruğ tuğqanım, yurtum bolup, burhanıdın, hoca canlarınñ öltürgäni baş yüz yétmiş säkkiz qırğızım öltürdi, hatun balasını
4. ölgürçi olcalap aldı. özamnı öltürgüçä qaçıp qutuldu. şu mähäl sériqqolğa qaçıp barıp näçčä yıl tağnıñ arasında zäbunluq bilä

5. oqat qılıp yürüp idim.
6. uluğ hannıñ ağır çerikini keldi dep anlap bir nəcə qırğızımı başlap uluğ çerikdin hăbăr alay dep, yéñihisar kélip til tutup sorasam
7. co cañcuñni hoca tuñuzluqqa solap qabap çöräsigä tam qoparıp aldı dēdi. andın yéñihisarnı çapıp alıp, sériqqolğa öyümgä barıp yänä nəcə
8. kündin kéyin yéñihisarğa kélip yänä til tutup sorasam co cañcuñni hoca bärk qabap yatadur, dēdi. yänä yéñihisarnı çapıp, sériqqolğa öyümgä barıp yarkänd-
9. -nıñ kănti kökyar yularıqqa barıp til tutup co cañcuñ kirgäli bolurmu dep sorasam bärkitip qabap yatadu, kirälmäysiz, dēdi. kökyar, yularıqni çapıp
10. yanıp sériqqolğa öyümgä barıp toqtamät dēgän qädım hizmät kişimni hăbăr alıp kélgin dep sériqqoldın ibärip idim. ağır çerikni kaşğärgä kélip tüşti, dep
11. anlap keldi. mēn şu mähäl cañcuñ, ambanlarnı uturlap kélip qızıl, tümän ikki sunıñ arasıda cañcuñ, ambanlarğa baralqap qoşuldum. cañcuñ
12. ayttı: sēni biz anlap idük, burhanidin, hoca canlardin qaçıp yürätmiş dep, obdan keldin, dep, uluğ han-
13. -nıñ ağır kēşikigä yétküzüp otağat, cıñsu şaňlap cañcuñ, ambanlar mēni bizgä başçı bolgın dēdi. mēn nahayiti obdan bolur dēdim. cañcuñ, ambanlar ayttı: biz burhanidin,
14. hoca canlarnıñ başını almağunça qoymaymız, dēdi. mēn şu mähäl uluğ çerikni başlap yéqın yol bilä yéşilköldä arqasın yétkürüp, burhanidin, hoca canlarnıñ çerikini şu
15. yärdin basruq qılıp, olcalap alduq. burhanidin, hoca canlar bir nəcə kişisi bilän bädäşşanğa qaçıp barıp idi. bädäşşannıñ bēgi sultanşah dēgängä
16. mēn özüm barıp burhanidin, hoca canlarnıñ başını alıp kélip cañcuñ, ambanlarğa tuttum. cañcuñ, ambanlar burhanidin, hoca canlarnıñ çerikiniñ bir nəcəsinı olcalap alıp, cañcuñ, ambanlar
17. çerik yanıp şubu şähärlärgä kélip tüşti. qulunız hăkim mēn şu yili uluğ hanğa
18. baralqağalı bardım. maña ağır kēşik şaňlap, qızıl cıñsu közlük otağat bērip sula amban qılıp sēn barıp yurtunı obdan başlap maña yaqaçın bolup turğun dep yarlıg
19. tüşürdi. mēnıñ ağamıñ qızı cirğalni on altä yaşıda abduabğa hatun qılıp bērip idük. kéyin sarañ bolup, burhanidin, hoca canlarnıñ arqasığa kirip yürüp ikän. burhanidin, hoca canlarnı
20. çerik olcalap alganda cañcuñ, ambanlar cirğal dēgän hatun qulun hăkimniñ igäçäsi ikän, dep aylatqağamıda,
21. qulum hăkimğa cirğalni şaňladım, dep şaňlap idi. qırıq ikkinçi yili cirğal ağrıp öldi. burhanidin, hoca canlarnı qoğlap yürgänimizdä cañcuñ, ambanlarğa bilindürüp
22. idim. mēnıñ inim ‘ömär, qäländär, hıdaybähtlärni burhanidin, hoca canlar başını qolını şırılalıp alıp yürüydur dep, burhanidin, hoca canlarnıñ çeriki basruq qılıp öziñi öltür

23. -gändin keyin, cancuñ, ambanlar çerikkä carlap tapturup béríp idi. ilgäri künlärdin béri burhanidin, hoca canlarınıñ ata babasi bilän mêninñ ata babam öçlük.

24. mêninñ babam çerikçi bāgni ikki inisi bilän burhanidin, hoca canlarınıñ atası han hoca öltürgän. mên burhanidin, hoca canlar bilän özi düşmän.

25. mêninñ ağır kēşikdä toladın tola dölät körüp yürüp idim, hēli bu kām bolğanda mêninñ inim 'ömārgä sula amban 'osman bāg kaşğärlikkä özi örgätip qoyup qılğan töhmät

26. qıldurup turadur. mêninñ obdan tuñçum yoq. ambanlarğa köñlümdäki gäpni bilindüräy dēsäm tuñçu 'osman bāgnıñ özinıñ. mêninñ sözümnı

27. obdan aytmaydur. zābunıñ urup aytadur. qerı qulıñız 'ärz bilindürgän tilāp başımğa kötärip tuttum.

B.

Arşiv No. 03-0190 3019-040

1. qıpçaq aymağınıñ qırğızı sula amban hākim sükadāp mürgüp i'zazlap
2. yarlıg bilä ibārgän Alihan Ambanga tutqan hāti bilindürädurğan uçurı. burhanidin, hoca canlar mêninñ qattıg düşmānim, āgam sopi bāgni öltürdi, yurtumnı
3. çaptı. uruğ tuğqanım, yurtum bolup, burhanidin, hoca canlarınıñ öltürgāni, bāş yüz yētmiş säkkiz qırğızumnı öltürdi. hatun balasını ölgürçi olca-
4. -lap aldı. özümnı öltürgüçä qaçıp qutuldu. şu māhāl sēriqqolğa qaçıp barıp nāççä yil tağnıñ arasıda zābunluq bilä oqat qılıp yürüp idim
5. uluğ hannıñ çeriki kēlgānini añlap bir nāççä qırğızumnı başlap uluğ çerikdin hābār alay dēp yēñihisar kēlip til tutup sorasam co cancuñnı hoca toñuzluqqa
6. solap qabap çöräsüdä tam qoparıp aldı, dēdi. andın yēñihisarnı çapıp alıp sēriqqolğa öyümgä barıp, yänä nāççāmu kündin keyin yēñihisarğa kēlip yänä til tutup sorasam
7. co cancuñnı hoca bārık qabap yatadur dēdi. yänä yēñihisarnı çapıp sēriqqolğa öyümgä barıp sēriqqoldın yarkāndnıñ kānti kökyar yularıqqa barıp til tutup co cancuñğa
8. kirgāli bolurmu dēp sorasam, bārkitip qabap yatadur, kirālmassız dēdi. kökyar, yularıqnı çapıp yanıp sēriqqolğa öyümgä barıp tohtamāt dēgän qādım
9. hizmät kişimni hābār alıp kēlgin dēp sēriqqoldın ibārip idim. ağır çerikni kaşğārgä kēlip tüşti dēp añlap kēldi. mên şu māhāldä cancuñ, ambanlarnı uturlap qızıl, tümän-
10. -diki sunıñ arasıda cancuñ, ambanlarğa baralqap qoşuldum. cancuñ, ambanlar ayttı: sēni biz añlap idük, burhanidin, hoca canlardın, qaçıp yürätmiş dēp, obdan kēldin dēp.
11. uluğ hannıñ ağır kēşikigä yētküzüp otağat cınsu şañlap, cancuñ, ambanlar, sēn bizgä başçı bolgın dēdi. mên nahayiti obdan bolur, dēdim. cancuñ, ambanlar ayttı: biz
12. burhanidin, hoca canlarınıñ başını almağuçä qoymaymız, dēdi. mên şu māhāl uluğ hannıñ çerikini başlap yēqın yol bilä yēşilköldä arqasıdın yētküzüp burhanidin, hoca

13. canlarnıñ çerikini şu yärdä basuruq qılıp olcalap alduq. burhanidin, hoca canlar bir näççä kişisi bilän bädähşanğa qaçıp barıp idi. bädähşan-
14. -nıñ bėgi sultanşah dėgängä mən özüm barıp, burhanidin, hoca canlarnıñ başını alıp kėlip, cañcuñ, ambanlarğa tuttum. cañcuñ, ambanlar burhanidin,
15. hoca canlarnıñ çerikiniñ bir näççäsini olcalap alıp, cañcuñ, ambanlar başlap, uluğ çerik yanıp şubu şähärlärgä kėlip tüşti. quluñız hakit mən şu yili
16. uluğ hanğa baralqağalı bardım. uluğ han maña ağır kėşik şañlap qızıl cıñsu közlük otağat bėrip, sula amban qılıp, sən barıp yurtuñı obdan başlap maña yaqaçın bolup
17. turğun, dıp yarlıg tüşürdi. mėniñ ağanıñ qızı cirğal on altä yaşıda abduabğa hatun qılıp bėrip idük. kėyin sarañ bolup, burhanidin, hoca
18. canlarnıñ arqasığa kirip yürüp ikän. burhanidin, hoca canlarnı uluğ çerik olcalap alğanda, cañcuñ, ambanlar
19. uluğ hanğa cirğal dėgän hatun quluñ hakimniñ igäçäsi ikän, dıp aylatqağanıda,
20. uluğ han qulum hakimğa cirğalni şañladım dıp şañlap bėrip idi. qırıq ikkinçi yili cirğal ağıp öldi. burhanidin, hoca canlarnı qoğlap yürğänimizdä cañcuñ, ambanlarğa bilindürüp
21. idim. mėniñ inim 'ömär, qäländär, hıdaybähıtlärni burhanidin, hoca canlar başını qolını şırılup alıp yürüydur dıp, burhanidin, hoca canlarnıñ çeriki basruq qılıp özini öltür-
22. -gändin kėyin, cañcün, ambanlar çerikkä carlatıp, tapturup bėrip idi. ilgäri künlärdin bėri burhanidin, hoca canlarnıñ ata babası bilän mėniñ ata babam öçlük.
23. mėniñ babam çerikçi bägni ikki inisi bilän burhanidin, hoca canlarnıñ atası han hoca öltürgän. mən burhanidin, hoca canlar bilän özi düşmän.
24. uluğ hannıñ ağır kėşikidä toladın tola dölät körüp yürüp idim, hėli bu käm bolğanda mėniñ inim 'ömärgä sula amban 'osman bæg kaşğärlikkä özi örgätip qoyup qılğan töhmät qıldı-
25. -rup turadur. mėniñ obdan tuñcum yoq. ambanlarğa köñlümdäki 'ärzimni éytay, bilindüräy dėsäm tuñcu 'osman bəgnıñ özinıñ. mėniñ sözümnı obdan aytma-
26. -ydur. zäbunıga urup aytadur. 'ömär hıcanıñ oğlı samsaqqa hāt qılıp kışı ibärip ikän. andın hıcanıñ oğlı samsaq 'ömärgä hāt qılıp kışı ibäripdur. hıcanıñ oğlı samsaq bilän
27. birikip yurtıñı buzmaççı bolup ikän, dıp aytqın dıp şubu söznıñ hämmäsini 'osman bæg kaşğärlikkä özi örgätip qoyup yalğan töhmät qıldurup qara suwaydur.
28. qerı härgiz hiyal qılsam yalğan töhmät bilän yaman atlıg bolup ölüp kėtküdäkdurmän. 'osman bəgnıñ gärazi yalğan töhmät bilän ö-
29. -ltürüp yoq qılıp ataydur. ambanlardın 'asla mėniñ köñül ağırıqm yoq. hėli häm qerı quluñız bėgim tiläymən maña
30. aliha amban qaşıda bizgä şañlap olturğudäk yär bėrürarmikin dıp ärz bilindürüp başımğa kėtärip tuttum.

C.

Arşiv No. 03-0190 3019-030

1. qıpçaq qırğızı sula amban hâkimniñ yarlıg birlä ibärgän
2. aşhan ambanlarğa tutqan hâti, bilindürädurğan uçuri
3. burhanidin, hoca canlarnıñ aġam sopi bägni öltürüp yurtumni
4. çapıp alġanda ménıñ yurtumdın baş yüz säksän altä kişini öltürgän, oġul tuġduñ dep anamnı öltürgän.
5. bu baş yüş säksän altä kişiniñ hatunı, balasını ölgürçi yésir qılıp alġan. meni öltürgüçä özüüm qaçıp sériq
6. qolġa barıp taġniñ kawakida zäbunluq bilän oqat qılıp yürüp idi.
7. uluġ hannıñ aġır çeriki kélđi dep aňlap yéñihisardın til alay dep yéñihisarnı çapqalı kélšäm, toñuzluqda co çañcuñı
8. qabap alıpdur, dédi. öyümgä yanıp barıp til alġalı yänä kélđim, qaydaġ qıldı, dep idim. taşdın şähär soqup
9. qabap alıpdur dédi. yänä öyümgä yanıp barıp özüüm bilädurğan qırğızım bilän yarkändniñ kökyar, yularıqqa
10. kélip anı çapıp alıp til tutup çerikkä kirġäli bolamdur, dep sorasam arıa kirälmäysiz, taşdın
11. şähär soqup bäk qabap alġan dédi. şunıñ bilän yanıp öyümgä barıp kişim tohtamätni barıp yoqlap
12. kélgin dep ibärtip idim, tohtamätniñ aytqanı: hoca canlar qaçqalı turdı. uluġ hannıñ çeriki kélđi, dep şubu sözni alıp bardı. kélšäm çañcuñ, ambanlar qızıl bilän tümänniñ aralıqıġa tüşkän
13. ikän. şunda aldıġa kélđim. sén hob kélđiñ, biz aňlaġan hâkim sénmu, dep yarlıg qıldı. biz hoca canlarnıñ
14. başını almay qoymasmız, bizgä ġazaçı bolup yol başlaġın, dédi. obdan bolur, mén başlay dep, hoca canlar
15. türlüş yolġa kirġändä mén yéqın yol bilän başlap, bular tar yol bilän yürġändä mén kâñ yol bilän başlap
16. arqasıdın yeşilköldä uluġ çerik yétti. burhanidin, hoca canlarnıñ çerikini basruq qılıp, çerikiniñ tolasını
17. alıp bir böläk çeriki bilän özi qaçıp bädäşşangä kirip kέtti. arqasıdın meni başını almay bolmaydur, dep ibardı.
18. barıp idim, sultanşah başını käsip sanduqqa salıp bardı. sanduqni çañcuñ, ambanlar açıp körüp,

19. rast başı şubumu döp soradı. mənıñ ağamınñ qızı cirğalını on altä yaşıda abduabğa hātun
20. qılıp bėrip idük. saraj bolup burhanidinlarınñ arqasığa kirip kėtkän idi. burhanidinınñ başını
21. ärgäşip çıqıp kėldi. mėndinmu uşbu obdan tanuydur dėdim. rast başı şubu, dėdi. mėnmu başı şubu
22. dėdim. inim ‘ömär, qäländär, hıdaybähtlärni başı, qolını şırdap alıp kėtip idi. mən cañcuñ, ambanlarğa
23. mənıñ inilärimnıñ başı, qolını şırdap alıp kėtti, döp bilindürüp idim. cañcuñ, ambanlar biz çėrikkä carlalı
24. şırdaqlıq kişi bolsa öltürməsun, döp şunda carlap tapturup bėrip idilär. cañcuñ, ambanlar hāt ilän
25. bitip cirğal dėgän quluñ həkimnıñ igäçəsi ikän, döp şañlap bėrip, yigirmä törtünçi yili cañcuñ, ambanlar bilä
26. uluğ hınga baralqağalı barğanda qızıl cıñsu közlük otağat şañlap bėrip sula amban qıldım, döp
27. uluğ han yarlıg qılıp ğaldan hıngamu yaqaçın bolup turğan ikänsän, hėlimu yurtuñnı başlap mañamu
28. yaqaçın bolup obdan turğın döp yarlıg tüşürdi. hoca canlarınñ bobası mənıñ bobam çėrikçi bägni
29. ikki inisi bilän qoşup öltürgän, bobası bilän bobam öçlük, özi bilän özüm öçlük. samsaq
30. mənı qattıq düşmän bilädurğandır. mənmu anı qattıq düşmän bilämän. hėli bu kün bolğanda ‘osman bäg kaşğärliqä
31. örgätip qoyup ‘ömär, samsaq bilän bir bolup yurtnı buzmaqçı bolupdur, döp qara suwap turadır.
32. munıñ yurtnı buzmaqçı bolğanı rast döp özimu ambanlarğa ayttı. samsaqnıñ tohta, pärhad
33. döp ikki kişisi kėlipdur. ‘ömär anı sən ibärgänsən. u ikki kişi qaçıpdur, sėndädur, anı sən
34. tapıp bärgin dėpdur. mən hoca bilän yağı, mėndä yoq dėsäm unamaydur. maña qara suwabdur. qorqamän,
35. bu kaşğärdä turuşnıñ ‘ilaci yoq, cay bėrip bir tinç olturgudäk yär bėrurlarmikin
36. döp i‘zazlap başımğa kėtärip tutqan hāt.

D.

Arşiv No. 03-0190 3010-010

1. qıpçaq aymaqınınñ qırğızı sula amban həkim i‘zazlap yarlıg ibärgän bilä

2. aşhan ambanlarğa tutqan hât bilindürädurğan uçuri
3. ‘osman bæg sopi, bübinij hämmäsini özi saqlap yürüydur. hocanınj çonj aĥunı
4. saqal aĥunnıj oĥlı ‘abdulim, hoca bæg qılğan turfanlıq şat bägnıj oĥlı niyaz,
5. yänä şat bägnıj inisi yüsüp, yünüs, ‘abdukérimnıj inisi äbulhäsän,
6. yänä özgä yurttıñ hocanı érgäşip yürğan yéqın kişiläri: hocanınj
7. aq molla, molla mämädimin, dölätmät, ‘abdumamut, polat hoca, hoca kaşğärgä ĥakim
8. qılğan şirmämädiminıj oĥlı abduramannıj ĥatunı möhtäräm ağaçä,
9. qızı näbrä ağaçä, bu on bir kişi, ikki mäzlum kişi. ĥéli şunıj hämmäsini
10. osman bæg qaşıda saqlap yürüydur. şubu on kişidin
11. qattıĥlıq bilän soratsañız toĥta, pärhad bu ikki qaçqun-
12. -nıj ĥär uçurını şular bilur.
13. dép sükadäp mürgüp tutqan hât.

Kıpçak Boyu biy’i Hâkim’in Yazdığı Raporların Türkçeye Aktarması

A.

Arşiv Numarası: 03-0190 3019-037

(1-4) Kıpçak boyu Kırgızlarının Aşhan Ambanlara sunduğu yazısında bilindirmek istediği şöyledir: Burhanidin ve Hoca Canlar benim boyuma saldırdılar, annemi öldürdüler. Burhanidin ve Hoca Canlar benim akrabalarım, boyumdan beş yüz adamı öldürdü, yağmaladılar. (4-5) Beni öldürmeye kalktığımda kaçıp kurtuldum. O anda Serikkol’a gidip, orada geçiniyordum. (6-8) Yüce Han’ın yüce ordusu geldi diye duydum. Birkaç Kırgızımla beraber yüce ordudan haber almak için Yengihisar’a geldim, bilgi alınacak esiri yakalayıp sorduğumda, Co Cangcung’u Hoca Tonguzluk’a kuşatıp, dört yanını duvarla çevirdi, dediler. Böylece Yengihisar’ı yağmaladıktan sonra evime, Serikkol’a döndüm. Yine birkaç gün sonra Yengihisar’a gelip tekrar bilgi alınacak esiri yakalayıp sorduğumda, Co Cangcung’u çok sert kuşatmış, dedi (8-10). Yine Yengihisar’ı tekrar yağmalayıp, evime, Serikkol’a döndüm. Yarkent’in köyü Kökyar ve Yulerık’e gidip bilgi alınacak esiri yakalayıp, Co Cangcung’a ulaşmak mümkün müdür, diye sordum. Çok sıkı şekilde kuşatmıştır, giremeyeceksiniz, dedi. Kökyar ve Yulerık’i yağmalayıp, Serikkol’a, evime döndüm. Toktamet adındaki eski hizmetçimi haber almak için Serikkol’dan gönderdim (10-13). Büyük ordu Kaşgar’a geldiler, diye haber getirdi. O anda ben Kızıl, Tümen nehirlerinin arasında Cangcung ve Ambanlara ulaştım. Cangcung, biz senin hakkında Burhanidin ve Hoca Canlardan kaçıp yürüyor, diye duymuştuk; iyi ki geldin, dedi. Bana Otağat, Cıngsu (rütbe düğmesi) lütfettiler. Cangcung ve Ambanlar bana, bize rehber ol, dediler. Ben, çok iyi olur, dedim (13-14). Cangcung ve Ambanlar yine şöyle dediler: biz Burhanidin ve Hoca Canlar’ın başını kesmeden bırakmayız. (14-15) Ben hemen büyük ordunun önüne düşerek, orduyu yakın yoldan başlayıp, Yeşilköl’de (düşmanların) arkasından yetiştirdim. Burhanidin ve Hoca Canlar’ın ordusunu orada yenilgiye uğrattık,

(adamlarını) esir aldık (15-16). Burhanidin ve Hoca Canlar bir kaç adamıyla Bedehşan'a kaçımlardı. Bedehşan'ın begi Sultanşah'ın yanına ben kendim gidip, Burhanidin ve Hoca Canların başını kesip Cangcung ve Ambanlara takdim ettim (16-17). Cangcung ve Ambanlar; Burhanidin ve Hoca Canlar'ın ordusunun bazılarını esir aldılar, Cangcung ve Ambanların ordusu döndüğünde buradaki şehirlere mesken ettiler (17-19). Kulunuz Hâkim, ben aynı senesinde yüce Han'a mülakat olmak için gitmiştim. bana inayet etti. Kırmızı Cıngsu gözlü otağat (tüy) inayet etti ve beni Sula Amban olarak görevlendirdi. Sen dödüğünde halkına iyi önderlik et, bana tabii ol, diye emretti. (19-20) Benim abimin kızı Cirğal'ı on altı yaşında Abdubab'a evermiştik. Sonra delirip Burhanidin ve Hoca Canların arkasına girmişler. Burhanidin ve Hoca Canları ordu yağmaladığında, Cangcung ve Ambanlar (yüce Han'a), Cirğal denen hatun senin kulun Hâkim'in ablasıymış, diye bildirmiş (21-23). (Yüce Han), Cirğal'ı kulun Hâkim'e ihsan ettim, diye bana bağışlamıştı. Kırk ikinci senesinde Cirğal hastalıktan öldü. Burhanidin ve Hoca Canları kovaladığımız anlarda Cangcung ve Ambanlara şöyle bildirmiştim: Burhanidin ve Hoca Canlar benim küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hudaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını bağlayıp yanında götürüyorlar. Burhanidin ve Hoca Can'ın ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Cangcung ve Ambanlar orduya arattırmış ve bana teslim etmişlerdi (23-26). Evvelden beri, Burhanidin Hoca Canların dedeleri, babalarından beri benim dedem, babam ile düşman imişler. Benim dedem Çerikçi Beg ile iki küçük kardeşini Burhanidin ve Hoca Canların babası Han Hoca öldürmüştü. Burhanidin ve Hoca Canların kendileri benim düşmanlarımdır. Ben (yüce Han'ın) inayetiyle çok refah içinde yaşıyordum. Şimdi Sula Amban Osman benim küçük kardeşim Ömer'e iftira atıyor. (26-27) Benim iyi çevirmenim yok. Ambanlara gönlümdeki sözlerimi bildireyim, dedim. Fakat çevirmen Osman beg'in adamı. Benim sözümü doğru çevirmiyor. Kendi bildiği gibi çeviriyor. Yaşlı kulunuz bu yüzden şikâyet ettim ve bu (yazımı) başımın üstünde tutarak size ilettim.

B.

Arşiv Numarası: 03-0190 3019-040

(1-2) Ben Kıpçak boyundaki Kırgız Sula Amban Hâkim, secdeye varıp Aliha Ambanlara sunduğum yazısının içeriği şöyledir: (2-4) Burhanidin ve Hoca Canlar benim düşmanımdır, (onlar) ağabeyim Sopi beg'i öldürdüler, halkımı yağmaladılar. Burhanidin ve Hoca Canlar akrabalarımın, halkımdan beş yüz yetmiş sekiz Kırgız'ı öldürdüler. Çoluk çocuğumu esir alıp götürdüler. (4) Beni öldürmeye kalktığında kaçıp kurtuldum. O anda Serikkol'a kaçıp gittim ve birkaç sene dağın arasında dermansızca geçindim. (5-6) Yüce Han'ın ordusunun geldiğini duyunca birkaç adam (Kırgız)ımı alıp büyük ordunun haberini almaya Yengihisar'a gelerek bilgi alınacak esiri yakalayıp sordum, Co Cangcung'u Hoca Tonguzluk'a kuşatıp, dört yanını duvarla çevirmiş dediler. (6-8) Sonra Yengihisar'ı yağmalayıp Serikkol'a, kendi evime dönüp, birkaç günden sonra Yengihisar'a tekrar gelip yine bilgi alınacak esiri yakalayıp sorguladığımda, Co Cangcung'u, Hoca çok sıkı kuşatmış, dedi. Sonra Yengihisar'ı yağmalayıp Serikkol'a, evime döndüm. Serikkol'dan Yarkend'in köyü Kökyar ve Yulerık'e gidip, bilgi alınacak esiri yakalayıp, Co Cangcung'a ulaşmak mümkün müdür, diye sordum. Çok sıkı şekilde kuşatmıştır, giremezsiniz, dedi (8-9). Kökyar ve Yulerık'i yağmalayıp, Serikkol'a, evime döndüm. Toktamet adındaki eski hizmetçimi haber almak için Serikkol'dan gönderdim. (9-11) Büyük ordu Kaşgar'a geldiler,

diye haber getirdi. O anda ben Kızıl ve Tümen nehirlerinin arasında Cangcung ve Ambanlara ulaştım. Cangcung, biz seni duymuştuk, Burhanidin ve Hoca Can'lerden kaçıp yürüyor, diye duymuştuk, iyi ki geldin dedi ve bana Otağat, Cıngsu (rütbe düğmesi) lütfettiler. Cangcung ve Ambanlar bana yine, bize rehber ol, dediler. Ben, çok iyi olur, dedim (11-12). Cangcung ve Ambanlar yine biz Burhanidin ve Hoca Canların başını kesmeden bırakmayız, dediler (12-13). Ben hemen büyük ordunun önüne düşerek, orduyu yakın yoldan başlayıp, Yeşilköl'de (düşmanların) arkasından yetiştirdim. Burhanidin ve Hoca Canların ordusunu orada yenilgiye uğrattık, (adamlarını) esir aldık (13-14) Burhanidin ve Hoca Canlar birkaç adamıyla Bedehşan'a kaçmışlardı. Bedehşan'ın begi Sultanşah'ın yanına kendim bizzat gidip, Burhanidin ve Hoca Canların başını kesip getirdim, Cangcung ve Ambanlara takdim ettim (14-15). Cangcung ve Ambanlar Burhanidin ve Hoca Canların ordusunun bazılarını esir aldılar, Cangcung ve Ambanların ordusu döndüğünde buradaki şehirlere mesken ettiler (15-17). Kulunuz Hâkim, ben o sene yüce Han'a mülakat için gitmiştim. Bana Kırmızı Cıngsu gözlü otağat (tüy) inayet etti ve beni Sula Amban olarak görevlendirdi. (Yüce Han bana) "Sen döndüğünde halkına iyi önderlik et, bana tabii ol", diye emretti (17-19). Benim ağabeyimin kızı Cirğal'ı Abduvab'a evermiştik. Sonra delirip Burhanidin ve Hoca Canların arkasına girmişler. Burhanidin ve Hoca Canları ordu yağmaladığında, Cangcung ve Ambanlar (yüce Han'a), Cirğal denen hatun sizin kulunuz Hâkim'in ablasıymış, diye bildirmiş (20-22). (Yüce Han), Cirğal'ı kulum Hâkim'e ihsan ettim, diye bana bağışlamıştı. Kırk ikinci sene Cirğal hastalıktan öldü. Burhanidin ve Hoca Canları kovaladığımız anlarda Cangcung ve Ambanlara, Burhanidin ve Hoca Canlar benim küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hodaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını bağlayıp yanında götürüyorlar, diye bildirmiştim. Burhanidin Hoca Can'ın ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Cangcung ve Ambanlar orduya arattırılmış ve onları bana teslim etmişlerdi (22-23). Evvelden beri, Burhanidin ve Hoca Canların dedeleri ve babaları; benim dedem ve babam ile düşman imişler. Benim dedem Çerikçi Beg ile iki küçük kardeşini; Burhanidin ve Hoca Canların babası Han Hoca öldürmüştü (23-25). Burhanidin ve Hoca Canların kendileri benim düşmanlarımdır. Ben (yüce Han'ın) inayetiyle çok refah içinde yaşıyordum. Şimdi Sula Amban Osman, benim küçük kardeşim Ömer'e iftira atıyor (25-26). Benim iyi çevirmenim yok. Ambanlara gönlümdeki sözlerimi bildireyim, dedim. Fakat çevirmen Osman Beg'in adamı olduğu için benim sözümü doğru çevirmiyor. Kendi bildiği gibi (şöyle) çeviriyor: (26-27) Ömer, Hoca'nın oğlu Samsak'a mektup yazıp adam göndermiş, Hoca'nın oğlu Samsak ile kumpas kurup memleketi yağmalamayı plânlamışlar (27). Bu lafların hepsini Osman Beg Kaşgarlılara kendisi öğretip, yalandan iftira atıyorlar (28-29). Ben düşündüm de iftiralarla kötü şöhret sahibi olarak ölüyormuşum. Osman Beg'in niyeti yalan laflarla beni öldürmektir (29-30). Ambanlardan hiçbir zaman gönlüm ağrımadı. Şimdi ben yaşlı kulunuz, Aliha Amban'ın yanında oturmam için yer verirler mi, diye başımın üstünde tutup bu yazımı sunuyorum.

C.

Arşiv Numarası: 03-0190 3019-030

(1-2) Kıpçak boyundaki Kırgız Sula amban Hâkim'in Ashan Ambanlara ferman ile sunduğu raporunun içeriği şöyledir: (3-6) Burhanidin ve Hoca Canlar ağabeyim Sopi Beg'i öldürüp,

halkımı yağmaladığında, halkımdan beş yüz seksen altı adamı öldürdü, erkek doğurdun diye annemi öldürdü. Bu beş yüz seksen altı adamın çoluk çocuğunu esir alıp götürdü. Beni öldürmeye kalktığında, kaçıp Serikkol'a gittim, dağın içinde dermansızca yaşıyordum. (7-8) Yüce Han'ın ordusunun geldiğini duyunca, Yengihisar'dan bilgi alınacak esir alayım, diye Yengihisar'ı yağmalamaya geldim, Tonguzluk'da Co Cangcung'u kuşatmışlar, dediler. (8-10) Evime dönüp, bilgi alınacak esir almak için tekrar geldim. Nasıl oldu, diye sordum; taştan kale yapıp kuşatmış, dediler. Yine evime dönüp, benim yönettiğim Kırgızlarla Yarkend'e bağlı Kökyar ve Yulerık'e gelip, burayı yağmalayıp, bilgi alınacak esiri yakalayıp, orduyla buluşmak mümkün müdür, diye sordum. (10-12) (Orduyla) buluşamayacaksınız, taştan kale yapıp çok sıkı kuşatmışlar, dediler. Sonra kendi evime dönüp, hizmetçim Toktamet'i haber alıp gel, diye gönderdim. (12-14) Toktamet Hoca Canlar kaçmaya başlamışlar, yüce Han'ın ordusu gelmiş vs. sözleri getirdi. Geldiğimde Cangcung ve Ambanlar Kızıl ile Tümen iki nehrinin arasına mesken etmişler. Hemen onların yanına geldim. İyi ki geldin, bizim duyduğumuz Hâkim sen misin, dediler. Biz Hoca Canların başını kesmeden dönmeyiz, bize rehber olarak yol göster, dediler. Ben, iyi olur, ben yol göstereyim, dedim. (14-16) Hoca Canlar uzak yola girdiğinde ben yakın yoldan kösemenlik ettim, onlar dar yol ile yürüdüğünde, ben geniş yol ile kösemenlik edip, büyük orduyu Yeşilköl'de (onlara) yetiştirdim. (16-17) Burhanidin ve Hoca Canların ordusu yenilgiye uğratıldı, ordusunun çoğu esir alındı. (Burhanidin ve Hoca Canlar) Bir bölük ordusuyla kaçıp Bedeşan'a gittiler. Arkasından beni, başını kesmeden olmaz, diye gönderdiler. (18-19) Ben (Bedeşan'a) gittim, Sultanşah başını keserek sandığa koyup bana teslim etti. Cangcung ve Ambanlar sandığı açıp, (onların) başları gerçekten bu mudur, diye sordu. (19-22) Benim ağabeyimin kızı Cirğal'ı on altı yaşında Abduvab'a evermiştik, delirip Burhanidinlerin arkasına girmişti. Burhanidin'in başını getirdiğimizde o da ortaya çıktı. (Hoca Can'ın başını) benden o daha iyi tanıyor, dedim. (Cirğal), evet, bu gerçekten (Hoca Can'ın) başıdır, dedi. Ben de, (Hoca Can'ın) başı budur, dedim. (22-24) küçük kardeşlerim Ömer, Kelender, Hodaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını (bağlayıp) götürmüştü. Ben, benim küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hodaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını (bağlayıp) götürdüler, diye Cangcung ve Ambanlara bildirmiştim. Cangcung ve Ambanlar, biz orduya söyleyelim, başına deri saran adam bulurlarsa öldürmesinler, dediler. Arattırıp bana teslim ettiler. (24-28) Cangcung ve Ambanlar (yüce Han'a) mektup sunup, Cirğal kulun Hâkim'in ablasıymış, diye (Cirğal'ı) bana lütfetti. Yirmi dördüncü sene Cangcung ve Ambanlar ile yüce Han'a mülakat için gittiğimde, bana Kırmızı Cıngsu gözlü otağat (tüy) inayet etti ve beni Sula Amban olarak görevlendirdi. Galdan han'a da tabii olmuşsun, şimdi halkınla bana da tabii ol, diye emretti. (28-29) Hoca Canların dedesi benim dedem Çerikçi Beg'i iki küçük kardeşiyle beraber öldürmüştü. Onların dedeleri benim dedemin düşmanıdır ve kendisi de benim düşmanımdır. (29-31) Samsak da beni düşman sayıyordur, ben de onu düşman olarak görüyorum. Şimdi bu günlerde Osman Beg, Kaşgarlılara kendisi öğretip, Ömer Samsak'la beraber kumpas kurup, memleketi bozguna uğratmayı plânlıyorlar, diye iftira atıyor. (32-34) Kendisi de onun (Ömer) yurdunu bozguna uğratmak istediği de gerçek, diye ambanlara söyledi. Samsak'ın Tohta ve Perhad (adlı) iki adamı gelmişti; Ömer, onları sen göndermişsindir, o iki adam kaçmışlar, onları sen saklıyorsundur, onları bulmalısın, demişler. (34-36) Hoca benim düşmanımdır, bende yok, dedim, kabul etmiyor. Bana iftira

atıyor, Kaşgar'da kalmaya imkân kalmadı, bana oturmak için yer lütfederlerse, diye başımın üstünde tutup bu yazıyı sundum.

D.

Arşiv Numarası: 03-0190 3010-010

(1-2) Kıpçak boyundaki Kırgız Sula amban Hâkim'in Ashan Ambanlara ferman ile sunduğu yazısının içeriği şöyledir: (3-10) Osman Beg, Sufî ve Buvî (dindar kadın)ların hepsini kendisi koruma altına alıyor. Hocanın büyük mollası Sakal Ahun'un oğlu Abdurim; Hoca beg yapan Turfanlı Şat beg'in oğlu Niyaz; Şat beg'in küçük kardeşi Yüsüp, Yünüs; Abdurim'in küçük kardeşi Ebulhesen ve yine başka memleketlerden gelen Hoca'nın yakın adamlarından Ak Molla, Molla Muhemmetimin, Döletmet, Abdumamut, Polat Hoca; Hoca Kaşgar'a tayin eden Hakim Şir Muhemmedimin'in oğlu Abduraman'ın karısı Muhterem ağaç, kızı Nebra ağaç. bu on bir adam, iki kadın olup, bunların hepsini Osman Beg kendi koruması altına almıştır. (10-13) Bu on bir kişiyi sıkıca sorgulasanız Tohta ile Perhad (adlı) bu iki kaçağın haberini söylerler, diye secde ile sunduğum yazı.

Metine Dair Açıklamalar

qırğız: Kavim adı olan Kırgız Mançuca metinde Qing dönemi Mançuca ve Çince belgelerinde olduğu gibi Burut şeklinde çevirilmiştir.

ashan amban: 'bakanlık başkan yardımcısı' anlamındaki bu terim Man. *ashan i amban*'dan gelmektedir, *Wuti Qingwenjian*'da (1957: 315) Man. *ashan i amban*, Çin. *shilang* 侍郎'a karşılık olarak Uygurca *yandaşqan amban* gelmektedir. Qing döneminde Kaşgar, Aksu, Yarkend, Hoten gibi büyük şehirlerde Mançulardan *banshidachen* 辦事大臣 vardı, *banshidachen* genelde bölgedeki Hakimbeg gibi yerel idaricilerin üzerinde denetim ve kontrol görevi yapardı. *Banshidachen*'lara Pekin'deki merkezî hükümet içinde yer alan herhangi bir bakanlığın bakan yardımcılık (Man. Ashan Amban, Çin. *shilang*) rütbesini veriyorlardı. Hâkim burada rapor sunduğu üst makamlara rütbesiyle hitap ediyor. O yüzden hangi yazının kime sunulduğunu tam anlamak zordur, Ashan Amban'a sunulan A ve C metinlerinin raporun yazıldığı 1784 tarihinin nisan ayında görevde bulunan Kaşgar *banshidachen*'i Baocheng 保成 ve Yarkend *banshidachen*'i Ayang'a 阿揚阿'ya sunulduğunu söyleyebiliriz.

bâş yüz säksän altä kişini öltürgän: A, B metinlerde ve Mançuca çevirisinde iki Hocanın Kırgızlardan öldürdüğü kişinin 578 olduğu kayıtedilmişse de, C metinde ise 586 olarak yazılmıştır.

sériqqol: Mançuca metinde *serekul* olarak geçmektedir, Çince kaynaklarda *seleku'er* 色勒库尔 olarak yazılmıştır, bu sebepten ilk hecedeki ünlü /é/ olarak okunması gerekmektedir. Sériqqol bugünkü Taşkorgan ilçesini göstermektedir.

co cañcuñ: Uya Cauhui 烏雅 兆惠 (1708-1764) Qing ordusunun iki Hoca isyanını bastırmaya gönderdiği ordunun başındaki başkomutanıdır.

tuñuzluq: Tuñuzluq bugünkü Yäkän ilçesi İğärçi köyü ile Karasu köyü arasındaki İğärçi su deposunun yer aldığı bölgenin adıdır.

kökyar: Burada bugünkü Kağılık ilçesine bağlı Kökyar köyünü göstermektedir.

yularıq: Mançuca metinde *yun airik* olarak yazılmıştır, bu mektubu çeviren kimselerin talaffuzunu yansıtmaktadır. Çince kaynaklarda yulealike 裕勒阿裡克 olarak kaydedilmiştir. Yeradının Çince ve Mançuca biçimine göre ilk hece ünlüsü /o/ değil, /u/ olarak okunmalıdır. *Yul* kelimesi Eski Türkçe *yul* ‘pınar, bulak’ (Clauson, 1972: 917-918)’dan gelmesi muhtemeldir, böylece *yularıq* ‘pınardan kaynaklanıp akan arık’ anlamında gelmektedir.

Qızıl: *Dîvânu lugât'it-turk*'te Qızıl için ‘Kaşgar’da bir dere adı’ olarak kaydedilmiştir (Kâşgarî, 2019: 268). Kızıl Nehri bugün Kırgızistan sınırları içerisinde başlar; Alay dağlarından, Uluğçat’ın Simhana bölgesinden geçtikten sonra Çin sınırları içine girer, doğuya akarak Kaşgar şehrinin içinden geçer.

tümân: *Dîvânu lugât'it-turk*'te bu nehir adı ilk kez kaydedilmiştir: *tämân* ‘Kaşgar’ın ortasından akan bir dere’ (Kâşgarî, 2019: 456). Tümen nehri, Yengişehir ilçesi Längär köyü’nün Aktam bölgesinden başlayıp, güneybatıya akıyor ve Kaşgar şehrinden geçiyor.

til: Kelimenin buradaki anlamı ‘düşmanın haberlerini söylemek için tutuklanan esir, haberci, istihbaratçı’ Kırgızcada korunmaktadır (Yudahin, 1998: 737). Kelimenin bu anlamına Orhon Yazıtlarında da rastlamak mümkündür (Clauson, 1972: 489).

bärkit-: Eski Türkçede *bärkit-* ya da *bäküt-* biçiminde, ‘muhkem yapmak’ anlamında görülmektedir (Kâşgarî 2019: 106). Krş.: Man. *bekilembi*, Moğ. *bekilemüi*, Çin. 固守, Uyg. *bärkitädu* ‘sağlam, sıkı şekilde muhafaza etmek, barılanmak’ (Wuti qingwenjian, 1955: 867). Yeni Uygurca ve Kırgızcada *bekit-*

biçiminde ‘kilitlemek, kapatmak’ anlamında gelmektedir (Yudahin, 1998:105; Şincan Uyğur Aptonom Rayonluk Milletler Til-yézik Hizmiti Komtéti, 1990: 533).

baralqa-: Qing dönemi Uygurca resmî belgelerinde çok kez rastladığımız kelime Moğ. *baralha-* ‘gözlerini yukarı dikmek, yukarı dik dik bakmak; yetki veya rütbe sahibi birisi ile resmî görüşme veya mülakatı olmak; kendini takdim etmek’ (Lessing 2003: 132)den gelen ödünçlemedir. Metnin Mançucasında bu kelime çevirilmemiştir.

séni biz arlap idük, burhanidin, hoca canlardın, qaçıp yürätmiş dép: A ve B metinde böyle geçerken, C metinde *sén hob kéldiñ, biz arlağan hakim sénmu* olarak geçmektedir. Fakat bu cümlelerin Mançucası bunların hiçbirine tam olarak uyuşmamaktadır: *te hojijan sa ukaka, sini jihengge umesi sain* ‘şu an Hoca Canlar kaçıp gittiler, senin gelmen çok iyi oldu’.

ğazaçı: A ve B metinlerde *başçı* kelimesi kullanılırken, C metinde aynı durum için *ğazaçı* kullanılmaktadır. ‘Rehber’ anlamındaki *ğazacı* Moğolcadan ödünçlemedir. *Wuti Qingwenjian*’de (1957: 387) ‘rehber’ için Uyg. *Yolbaşçı*, Çin. *xiangdao* 嚮導, Man. *yarhūdai*, Moğ. *gajarçi* kullanılmaktadır. A ve B metinde görülen *başçı bolğın* ‘rehberlik et, klavuzluk et’ ve C metindeki *ğazaçı bolup yol başlağın* ‘rehber olup rehberlik et’ için Mançuca metinde *gajarcilame yabubuha* ‘rehberlik edip yürü’ bulunmaktadır. *ğazaçı* kelimesi Moğolca *gajarçi* ya da *gazarçi* ‘kılavuz, yer gösterici, kondüktör’den (Lessing 2003: 567) gelmektedir. Moğolcanın Oyrat ve Halha ağızlarında /j/ yerine /z/ talaffuz edilmektedir ve C metindeki *ğazaçı* Oyrat ağzından ödünçlenmiş biçimdir.

yeşilköl: Mançuca metinde *isikul* olarak yazılmıştır. Çince Kaynaklarda ise 伊西洱庫爾淖爾 *yixi’erku’ernuo’er*, 葉什勒庫爾 *yeshileku’er* olarak çeşitli biçimlerde yazılmıştır (Abdurişit, 2018: 156). Mançuca ve Çince biçiminden anlaşacağı üzere, ilk hece ünlüsü /a/ değil, /é/ ya da /i/ olmalıdır. O yüzden yer adı *yéşilköl* biçiminde okunmalıdır. Bu da çok heceli kelimlerdeki ilk hecede görülen /a/’nin XVIII. yüzyılın sonunda /é/’ya dönüşmüş olduğunu göstermektedir. Yeşilköl bugünkü Tacikistan’ın Badahşan bölgesindeki Murğab kentinin güneybatı taraflarındadır.

kéşikkä yétküz-: Bu biçim Mançuca *kesi isibume*’den gelmektedir, tıpkı Man. *isibu-* ‘iletmek, ulaştırmak’ (An, 1993: 141) anlamında olduğu gibi Uygurca *yétküz-* de aynı anlamı taşımaktadır.

otağat: Qing döneminde bürokratlarının statü işareti olarak şapkalarına takılan kuş tüyü Man. *funggala*, Moğ. *örbelge*, Çin. *weiling* 尾翎, Uyg. *Otağat* olarak geçmektedir (Wuti Qingwenjian, 1957: 4213). Uygurcanın Komul ağzında korunmakta olan kelime ‘Orda emeldarlarının baş kiyimige taqilidiğan emel tacisi’ [Ordu bürokratlarının giyimine takılan görev tacı] olarak anlamlandırılmıştır (Çopuri, 1986: 253).

cınsu: Qing döneminde bürokratlarının statü işareti olarak şapkaların en üstüne takılan mücevher; Man. *jingse*, Moğ. *ocir*, Çin. *dingzi* 頂子, Uyg. *qubbä* olarak adlandırılmıştır (Wuti Qingwenjian, 1957: 3246), Qing dönemindeki Uygurca resmî belgelerde daha çok Mançuca biçimine göre *cınsu* görülmektedir.

basruq qıl- Bu birleşik fiil biçimi Wuti Qingwenjian’da (1957: 913) *basruq qıladu* ‘zaptetmek’ anlamında görülmektedir. Kelime Kırgızca’da *basırıkta-tazyik* etmek, tenkil etmek’ (Yudahin, 1998: 92) biçiminde görülmektedir. Birleşik fiil yapısı *basruq qıl-* Gulcalı (2021: 371-383) tarafından ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu kelime rapolarda 5 sefer karşımıza çıkar ve imlasında tutarsızlık göstermektedir, A metin 15., 22. satırlarda ve B metin 13., 21. satırlarda باصوروق, C metin 16. satırda باسروق olarak yazılmıştır.

qızıl cınsu közlük otağat: ‘kırmızı mücevher ve tavus tüyü’yle bezenmiş statü işareti olan şapka’ anlamındaki bu terimin Mançuca karşılığı *fulgiyan jingse tojin funggala*’dır.

yaqaçın: Bu kelime Moğ. *jaqacin* ‘sınırdaki yaşayan adam, sınırı koruyan kimse’ (Lessing, 1960: 1041) kelimesinden gelmektedir. Mançuca metinde *yaqaçın bolup turğun* cümlesi *jecen be saikan seremşe* ‘sınırları iyi koru’ şeklinde çevirilmiştir.

sula amban: Qing Hanedanı Altışehir ve Cungaryadaki itaati altına giren Uygur, Moğol, Kırgız’ların önde gelenlerine *Sanzhidachen* 散秩大臣, *Shiwei* 侍衛 gibi genelde saray ağaları için verilen rütbelere vermişlerdir. Wuti Qingwenjian (1957: 313)’de Çince *Sanzhidachen*’e paralel olarak Man. *sula amban*, Uyg. *sula amban*, Moğ. *sula said* bulunmaktadır. Moğ. *sula said* ‘minister without portfolio’ [görevi olmayan bakan] (Lessing, 1960: 736) anlamındadır. Kelime anlamından anlaşıldığı gibi, *sula amban* belirli görev ve makamlara sahip olmayan rütbe derecesidir. 1759. tarihinde Hâkim’a Sula Amban derecesi verilmiştir ve

Kırgızların, 19 boyunun genel Biy'i olarak atanmıştır. Hâkim 1760. tarihinde Arğu'nun, 1761 tarihinde ise Taşmılık'in Hakimbegi olarak görevlendirilmiştir.

aylatqa-: Qing dönemindeki Uygurca resmî belgelerde birçok kez rastlanan bu kelime Moğ. *ayladha-* 'saygılı bir biçimde konuşmak, bir üste veya kağana rapor vermek, açıklamada bulunmak' (Lessing 2003: 33)tan gelmektedir. Krş.: *Wuti Qingwenjian*'da (1957: 472) ise Çin. *zou* 奏, Man. *wesimbumbi*, Moğ. *ayladqamuy*, Uyg. *bilindürädu*.

şırıla-: A ve B metinlernde *şırıla-* olarak geçen kelime Moğ. *şirile-* 'deri veya postla kaplamak, deri geçirmek' (Lessing 2003: 1113)ten gelmektedir, krş.: Krg. *şırı-* 'teyellemek, katlayıp dikmek' (Yudahin, 1998: 688), Uyg. *şiri-* 'dikmek' (Necip, 1995: 379) olarak görülmektedir. C metinde ise aynı durum için *şırda-* fiilini karşımıza çıkmaktadır, krş.: Krg. *şırda-* 'bir kenarı diğer bir kenarla birleştirerek nakış yapmak' (Yudahin, 1998: 687). *şırda-* ve *şırıla-* yada günümüz dillerindeki *şiri-* bu üç biçimin hepsi Moğolca fiil *şirile-*'den gelmektedir. C metinde *inim 'ömär, qäländär, hıdaybähıtlärni başı, qolını şırdap alıp kėtıp idi*. 'Benim küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hıdaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını (bağlayıp) götürdüler' olarak geçerken, A, B metinlerinde *mėnuıı inim 'ömär, qäländär, hıdaybähıtlärni burhanidin, hoca canlar başını qolını şırılrap alıp yürüydur* tümcenin öznesi *burhanidin, hoca canlar* olduğu belirtilmiştir. Mançuca çevirisinde cümlelerin öznesi tıpkı C metindeki gibi belirtilmemektedir: *mini deu emur hailiyandar hıdabakti sebe tabcilafi*. Mançuca cümleyi 'benim küçük kardeşlerim Ömer, Kelender, Hıdaybehtleri yağmalayıp', 'benim küçük kardeşim Ömer Kelender, Hıdaybehtleri yağmalayıp' ya da 'benim küçük kardeşlerim Ömer, Kaelender Hıdaybehti yağmalayıp' şeklinde anlamlandırmak mümkündür. Burada metnin Uygurcasına bakılmaksızın cümlelerin öznesini belirlemek mümkün değildir. Mançuca metinde hemen ardından gelen *uju be sukū i uhume gala be hūwaitaha* 'başına deri sararak, elini bağlayıp' gelmektedir ki, Uygurca metindeki *başını qolını şırılrap* 'başını ve elini sararak'ı daha iyi anlamamız için yardımcı olmaktadır.

carla-: Bu kelime Moğ. *carla-* 'yarlık salmak, buyurmak, emretmek, bildirmek, ilan etmek, yaymak, açığa vurmak, açıklamak, beyan etmek' (Lessing 2003: 1604)'ten gelmektedir. *Wuti Qingwenjian*'de (1957: 423) Çin. *chuanling* 傳令 ve Moğ. *carlamui*'a karşılık gelen Uygurca kelime *carlaydu* biçiminde

gelmektedir. *carla-* fiilinin Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'nda görüldüğü bilinmektedir (Ağca 2016: 176).

méniñ babam çerikçi: 'dede' anlamında kelime A ve B metinlerde بابا, C metinde ise talaffuza daha yakın biçimde بوبا şeklinde yazılmıştır.

burhanidin, hoca canların atası han hoca: Kaynaklarda Han Hoca olarak da adı geçen Hoca Yähya Afak Hoca Hidayitulla'nın büyük oğludur. *Kaşgar Tarihi* adlı eserde Yähya Hoca'nın Han olarak atanması şöyle beyan edilir: (Ağustos 1692 tarihinde Muhämmäd İmin Han)ni *şehid qıldı. hacem oğlını han kötärıp, yähya han dep hutbä oqudı* (Qäşqäriy, 1986: 176). Altışehir'de Hocalardan ilk kez kendilerine Han ünvanı veren işte bu Hoca Yähya'dır. *Tariñ-i Reşidi Türki Tercimesige ilawe* adlı eserde ise Yähya Hoca direk Han Hocam olarak anılmaktadır (Jahlov et al. 2008: 118), Han Hoca Şubat 1694 tarihinde öldürülür. 1700 tarihinde Cungar Han'ı Tsewang Rabtan Altışehir'e yaptığı saldırıdan sonra Ak Dağlı hocaların lideri Yähya Hoca'nın oğlu Ähmäd Hoca'yı İli'ye götürerek, orada gözaltına alır. Hoca Burhanidin ve Hoca Can (ya da Hoca Cahan) iki kardeş ise, işte bu Ähmäd Hoca'nın oğludur. Durum böyle olunca, Han Hoca A ve B metinlerde gösterildiği gibi Burhanidin ve Hoca Canlar'ın atası 'babası' değil, C metinde gösterildiği gibi *bobası* 'dedesi' olacaktır. Dikkata değer olanı şu ki, Mançuca metinde de C metindeki gibi *ini mafa hanhojo* 'onların dedeleri' olarak doğru çevirilmiştir.

mén burhanidin, hoca canlar bilän özi düşmän: A ve B metinde geçen bu cümlede gramer bakımından yanlışlık vardır, cümlenin öznesi **burhanidin, hoca canlar bilän mén özüm düşmän* olmalıdır. C metinde aynı durum için *özi bilän özüm öçlük* bulunmaktadır.

samsaq: Burhanidin Hoca'nın büyük oğludur. 1759. yılında daha küçük yaşta, babası Qing ordusu tarafından yenilgiye uğrar ve Badahşan'a kaçar. Babası öldürüldükten sonra Samsak Hoca Burhanidin'in müritleri tarafından kaçırlır. 1800. yılı civarında Buhara'da ölür.

'osman bæg kaşğärlikkä özi örgätip qoyup qılğan töhmät qıldurup turadur: A ve B metinlerde görülen bu cümle gramer bakımından doğru değildir. Buradaki *qılğan* fazladır, ve bu yanlışlık herhalde konuşmacının ağzından çıktığı biçimde yazıya geçirildiğinden kaynaklanmış olmalıdır. C metinde ise aynı

durum için daha canlı bir şekilde ‘osman bæg kaşğärliqqä örgätip qoyup dép qara suwap turadur geçmektedir.

sükädä-: *Wuti Qingwenjian*’da (1957: 613) Man. *niyakürambi*, Moğ. *sögüdümüi*, Çin. *gui 跪*’ın karşılığı olarak Uyg. *süküdäydu* gelmektedir. Mançuca metinde de *niyakūrafi* olarak çevirilmiştir. Qing dönemi Uygurca resmî belgelerinde sıkça rastlanan *sükädä*- fiili Moğolcadan alıntılanmıştır, krş.: Moğ. *sögüd*- ‘çökmek, diz çökmek’ (Lessing 2003: 1132).

mürgü-: Qing dönemi Uygurca resmî belgelerinde sıkça görülen ‘secdeye varmak’ anlamındaki bu fiil Moğ. *mörgü*- ‘alınını yere sürerek selamlamak, secde etmek’ (Lessing 2003: 857)’den gelmektedir. krş.: *Wuti Qingwenjian*’da (1957: 614)’de Man. *hengkilembi*, Moğ. *mörgümüi*, Çin. *koutou 叩頭*, Uyg. *baş qoyadu*. Mançuca metinde bu kelime çevirilmemiştir.

i’zazla-: Bu fiil Farsça *i’zaz kerden* ‘aziz saymak, değer vermek’ fiilinden ödünçlenmiş olup, Qing dönemi Uygurca belgelerinde sıkça görülmektedir. Bu kelime Mançucaya *gingguleme* olarak çevirilmiştir, krş.: Man. *ginggulembi*, Moğ. *kiçiyenggüyilemüi*, Çin *jingqin 敬親*, Uyg. *ikramlaydu* (*Wuti Qingwenjian*, 1955: 1422).

Aliha Amban: ‘bakanlık başkanı’ anlamındaki bu terim Man. *aliha amban*’dan gelmektedir, *Wuti Qingwenjian*’da (1957: 315) Man. *aliha amban*, Çince *shangshu 尚書*’ya karşılık olarak Uyg. *özürlägän amban* gelmektedir. Qing döneminde İli Cancang 伊犁將軍, yani İli Generalı Xinjiang bölgesindeki en yüksek makamdı ve burada sürekli olarak büyük bir ordu bulunmaktaydı. Bu makama atananlar bölge üzerindeki yetkililerine ve sorumluluklarına bakıldığında bir tür askerî vali oldukları görülmektedir. İli Cancang’unun yardımcısı olarak atanan, Altışehir’in genel işlerinden sorumlu olan Hebe Amban (Çince *canzandachen 參贊大臣*) ise Altışehir bölgesindeki en yüksek makamdı. İli Cancang ve yardımcısı olan Hebe Amban’a genelde Pekin’deki merkezî hükümette yer alan herhangi bir bakanlığın bakanı (Man. *Aliha Amban*, Çince *shangshu*) rütbesini veriyorlardı. Bu sebepten Hebe Amban ve Aliha Amban aynı adamı gösteriyordu. Raporun yazıldığı 1784 senesinin nisan ayında Aliha Amban rütbesini taşıyan Altışehirin genel işlerinden sorumlu olan Uçturfandaki Hebe Amban Çoktu 綽克托’ydu. Çoktu’ya devlet memurlarının istihdamı ile ilgili bakanlık olan libu (吏部)’nun bakanlık rütbesi verilmişti.

aymaq: *Wuti Qingwenjian*'da (1957: 586) Man. *aiman*, Moğ. *aimag*, Çin. *buluo* 部落 olan kelimenin Uygurca paraleli *aymaq*'dır. Krş.: Man. *aiman* 'boy, kabile' (An, 1993: 9), Moğ. *aymag* 'oymak, boy, kabile, aşiret' (Lessing 2003: 34), Krg. *aymak* 'memleket, ülke, arazi; halk, soy' (Yudahin, 1998: 69).

sopi: Bu kelime Çağatay alfebesinin kurallarına göre, صوفى şeklinde yazılmışsa da, Mançuca metinde *sopi* olarak yazıldığından o zamandaki talaffuzuna göre *sopi* şeklinde okunmalıdır.

turfan: Yer adı olan kelime Mançu metinde de <f>'li biçimde yazıldığı için *turfan* olarak okunmalıdır. Çağatay imlasında genelde طرفان biçiminde görülmesine rağmen, metnimizde tıpkı *Wuti Qingwenjian*'de (1955: 308) olduğu gibi تورفان olarak yazılmıştır.

'abdulim: Arapçadan *'abdul'alim*'den ödünçleme olan kişi adı D metinde de عبدوليم biçiminde talaffuza yakın biçimde yazılmıştır. Bu kişi adı bugün Turfan Uygurlarında yaygın görülmektedir.

polat hoca: Bu kişi adı فولات خواجه şeklinde yazılmışsa da, Mançuca metindeki biçimi *polathojo*'ya göre *polat hoca* olarak okunmalıdır.

pärhad: Bu kişi adı فرهاد şeklinde yazılmışsa da, Mançuca metindeki biçimi *barhat*'a dayanarak *pärhat* olarak okunmalıdır. Mançu alfebesinde ile <p> ayrı harflerle yazılsa da, *barhat* olarak yazılması herhalde yanlış yazıçevirimi olarak kabul edilmelidir.

4. Kıpçak Boyu Biy'i Hâkim'in Yazdığı Raporların Mançuca Çevirisi

Çin 1. Tarih Arşivi Bürösü 2012 tarihinde Xinjiang'a ait olan bütün Mançuca arşiv belgelerini 283 cilt halinde *Qingdai Xinjiang Manwen dang'an huibian* başlığı altında yayınlamıştır. Qing dönemi Altışehir bölgesinin tarihi açısından çok önemli değere sahip olan bu Mançuca arşivler bize Uygurca belgelerin Mançuca çevirisini de sunmaktadır. Kıpçak boyu Biy'i Hâkim'in yazdığı Uygurca raporların Mançuca çevirisini de Mançuca arşivlerin içinden bulabilmekteyiz. Hâkim içeriği hemen hemen aynı olan C ve D raporları Kaşgar'daki Aşhan Amban (yani banshidachen)'a, A raporu Yarkend'deki Aşhan Amban'a, B raporu ise Uçturfandaki Aliha Ambana iletmiştir. Uygurca A, B, C metinlere paralel olan Mançuca çeviri metin sadece bir edattir ve üç raporun içeriğini birleştirerek yapılan çeviri niteliğindedir. Mançuca metnin

başlığında ve çoğu durumlarda B metinle uyuşması bakımından, Mançucaya B metni, yanı Aliha Amban'a sunulan raporu temel alınarak çevirildiği anlaşılrsa da, aşağıdaki tabloda gösterildiği gibi bazı durumlarda B metinle değil, C metinle uyuşmaktadır. Uygurca D metin ve Mançuca B metin ise birbiriyle tamamıyla uyuşmaktadır.

Hâkim'in Sunduğu Raporlar ve Mançuca Çevirisiyle Karşılaştırılması³

B	C	Mançuca
-	erkek doğurdun diye annemi öldürdü.	annemi öldürdüler.
halkımdan beş yüz yetmiş sekiz Kırgız'ı öldürdüler.	halkımdan beş yüz seksen altı adamı öldürdü	halkımdan beş yüz yetmiş sekiz adamı öldürdüler.
biz seni duymuştuk, Burhanidin ve Hoca Can'lardan kaçıp yürüyor, diye duymuştuk, iyi ki geldin	bizim duyduğumuz Hâkim sen misin	biz seni duymuştuk, şu an Burhanidin ve Hoca Canlar kaçıp gittiler, senin gelmen çok iyi oldu
Bedehşan'ın begi Sultaşah'ın yanına kendim bizzat gidip, Burhanidin ve Hoca Canların başını kesip getirdim	Ben (Bedehşan'a) gittim, Sultaşah başını keserek sandığa koyup bana teslim etti.	Ben Bedehşan'ın begi Sultaşah'ın yanına gidip Hoca Canların başını getirdim ve Cangcung'a takdim ettim
-	Cangcung ve Ambanlar sandığı açıp, (onların) başları gerçekten bu mudur, diye sordu (Hoca Can'ın başını) benden o (Cirğal) daha iyi tanıyor, dedim. (Cirğal), evet, bu gerçekten (Hoca Can'ın) başıdır, dedi. Ben de, (Hoca Can'ın) başı budur, dedim.	-
Cangcung ve Ambanların ordusu döndüğünde buradaki şehirlere mesken ettiler	-	büyük ordu döndü.
Sen döndüğünde halkına iyi önderlik et, bana tabii ol	Galdan han'a da tabii olmuşsun, şimdi halkınla bana da tabii ol	Sen döndüğünde halkına iyi önderlik et, sınırları iyice koru
Burhanidin ve Hoca Canları	Burhanidin'in başını	Hoca Canlar yenilgiye

³ İçerik bakımından A ve B metin birbiriyle çok benzerlik göstermektedir, Metin B'yi A metninin uzatılmış, genişletilmiş halı diye düşünebiliriz. Bu sebepten burada sadece genişletilmiş biçimi olan B metinle C metin ve Mançuca çeviri metinler karşılaştırılmıştır.

ordu yağmaladığında, Cangcung ve Ambanlar (yüce Han'a), Cirğal denen hatun sizin kulunuz Hâkim'in ablasıymış, diye bildirmiş	getirdiğimizde o da ortaya çıktı.... Cangcung ve Ambanlar (yüce Han'a) yazı sunup, Cirğal kulun Hâkim'in ablasıymış, diye ...	uğratıldığında, Cirgal da esir alınmış. Cangcunglar (yüce Han'a), Cirğal denen hatun sizin kulunuz Hâkim'in ablasıymış, diye bildirmiş.
Burhanidin ve Hoca Canları kovaladığımız anlarda Cangcung ve Ambanlara, Burhanidin ve Hoca Canlar benim küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hudaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını bağlayıp yanında götürüyorlar, diye bildirmiştım.	Küçük kardeşlerim Ömer, Kelender, Hudaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını (bağlayıp) götürmüştü. Ben, benim küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hudaybehtlerin başına (deri) sararak, elini ayağını (bağlayıp) götürdüler, diye Cangcung ve Ambanlara bildirmiştım.	Hoca Canları kovaladığımız anlarda, (Hoca Canlar) küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hudaybehtlerin başına (deri) sararak, elini bağlayıp yanında götürüyorlar, diye duydum. Bunu Cangcunglara anlattım.
Burhanidin ve Hoca Can'ın ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Cangcung ve Ambanlar orduya arattırılmış ve onları bana teslim etmişlerdi	Cangcung ve Ambanlar, biz orduya söyleyelim, başına deri saran adam bulurlarsa öldürmesinler, dediler. Arattırıp bana teslim ettiler	Hoca Canlar yenilgiye uğrap, öldürüldükten sonra, Cangcungler bana (kardeşlerimi) bulup teslim ettiler.
Burhanidin ve Hoca Canların babası Han Hoca	Hoca Canların dedesi	(Hoca Canların) dedesi Han Hoca
Benim iyi çevirmenim yok. Ambanlara gönlümdeki sözlerimi bildireyim, dedim. Fakat çevirmen Osman Beg'in adamı olduğu için benim sözümü doğru çevirmiyor. Kendi bildiği gibi (şöyle) çeviriyor:	-	Benim iyi çevirmenim yok. Çevirmen Osmanın adamı, o sebepten benim laflarımı tersine çeviriyor.
Ömer, Hoca'nın oğlu Samsak'a mektup yazıp adam göndermiş, Hoca'nın oğlu Samsak ile kumpas kurup memleketi yağmalama plâni hazırlamışlar. Bu lafların hepsini Osman Beg Kaşgarlılara kendisi öğretip, yalandan iftira atıyorlar.	Samsak'ın Tohta ve Perhad (adlı) iki adamı gelmişti; Ömer, onları sen göndermişsindir, o iki adam kaçmışlar, onları sen saklıyorsundur, onları bulmalısın, demişler.	Ömer Samsak'a mektup yazıp adam göndermiş, Samsak da cevaben adam gönderip, isyan etmeyi plânlamışlar. Bunların hepsi Osman'ın attığı iftiraldır.
Ben düşündüm de iftiralarla kötü şöhret sahibi olarak	Bana iftira atıyor, Kaşgar'da kalmaya imkân kalmadı, bana	Ben yaşlı kul düşündüm, onlar bana durup dururken

<p>ölyormuşum. Osman Beg'in niyeti yalan laflarla beni öldürmektir. Ambanlardan hiçbir zaman gönlüm ağrımadı. Şimdi ben yaşlı kulunuz, Aliha Amban'ın yanında oturmam için yer verirler mi, diye</p>	<p>oturmak için yer lütfederlerse, diye</p>	<p>böyle iftira ederlerse, ölecekmişim. Osman böyle yaparak beni öldürmeyi niyet etmiştir. Ambanların beni koruma altına almasını istiyorum. Yaşlı kulunuz, affınıza sığınırım, Aliha Amban'ın yanından yer ihsan etmesini dilerim.</p>
--	---	---

Mançuca A⁴

Qianglong'un kırık dokuzuncu senesi beşinci ay

Kırgız Sula Ambanı Hâkim'in Kaşgar Hakimbegi Osmanı Samsak'la irtibata geçti diye yazan şikâyet yazısı (Qingdai Xinjiang Manwen dang'an huibian, 2012: 31-34)

s. 31 a. 1. hibcak aiman-i burut / 2. sula amban akim / 3. niyakūrafi gingguleme / 4. hesei takūraha aliha amban de aliburengge, / 5. donjibume alibure jalin, buranidun / 6. hojijan se, mini kimungge niyalma, / 7. mini ahūn supı bek be waha, / 8. mini nukte be tabcilafi, mini eniye be / 9. waha, mini niyaman, jai nuktei ursei / 10. orgi, buranidun hojijan sede wabuhangge, / 11. sunja tanggū nadanju jakūn, esei sargan juse be gemu oljilabuha, / 12. mimbe waki serede, bi serekul i bade / 13. jailame genefi, alin i dolo ududu/

s. 31 b. 1. aniya yadahūşame banjime yabuhabi, / 2. amba ejen i abkai couha jihe be / 3. donjifi, emu feniyen i burut be gaifi, / 4. amba couha i mejige be gaiki seme, / 5. inggi şar de jifi, dacilaci jau / 6. jiyanggiyūn be hojo tungkusluk i bade / 7. gabuha, şurdeme bade fu sahafı kaha / 8. sebebe donjifi, inggi şar i hoise sebe / 9. tabcilafi, amasi serkul i bade bisire / 10. mini boude marihabi, geli majige teyefi / 11. inggi şar i bade jifi dacilaci, jau / 12. jiyanggiyūn, hojo de akdulame kabuhabi / 13. sembi, geli inggi şar i hoise sebe / 14. tabcilafi, amasi serekul i bade bisire

s. 32 a. 1. mini boude marihabi, geli serkul ci / 2. yerkiyang ni gaşan kokoyar yun airik / 3. sere bade genefi fonjici, jiyanggiyūn i / 4. bade dosici ojarahū seme ofi, kokoyar / 5. yun airik i gaşan be tabcilafi serekul de mariha, mini fe dahilaha / 6. toktamet be mejigeşeme takūrafi, amba / 7. couha, kaşigar de isinjiha seme / 8. donjifi, bi uthai jiyanggiyūn ambasa be / 9. gaime jifi, hesel toman juwe birai / 10. jakarame bade jiyanggiyūn sebe acaha, / 11. jiyanggiyūn sei gisun, be simbe donjime / 12. goidaha, te hojijan sa ukaka, sini / 13. jihengge umesi sain seme

s. 32 b. 1. amba ejen ke isibume minde jingse funggala / 2. şangnaha, jiyanggūn sai gisun si mende / 3. gajarcilame yabubuha jiyanggūn sai / 4. gisun ere mudan hojijan sei uju be / 5. gairakū oci ojarahū seme, bi uthai / 6. gajarcilame dokolome işkol i bade isitala / 7. hojijan sei hoise sebe tabcilame / 8. gaiha de, hojijan udu niyalma be / 9. gaifi, badakşan

⁴ Mançuca metnin transkripsiyonu ve çevirisi için yardımlarını esirgemeyen arkadaşım Hebei Minzu Shifan Xueyuan'deki öğretim üyesi Dr. Wang Shuo (王硕)'ya teşekkür ederim.

de ukaka, badakšan i / 10. bek sultanša i jakade, bi genefi hojijan / 11. sei uju be gaifi, jiyanggiyūn sede / 12. alibuha, geli hojijan i urse be / 13. oljilafi amba couha be gaifi amasi mariha,

s. 33 a. 1. akim bi ineku aniya de, / 2. amba ejen be hargašame genehede, / 3. amba ejen kesi isibume minnda fulgiyan / 4. jingse tojin funggala / 5. šangnafi sula ambann obufi, si genefi, / 6. sini nukte be saikan kadala, mini / 7. jecen be saikan seremše seme 8. hese wasimbuha, onggolo mini ahūn i sargan / 9. jui jirgal, juwan ninggun se de 10. abduwab de sargan obume buhe, / 11. i amala fudashūlafi hojijan be dahahabi, / 12. ambala hojijan sebe tabcilara de jirgal / 13. sere hehe be inu tabcilafi, jirgal / 14. sere hehe be, aha akim i eyun

s. 33 b. 1. seme jiyanggiyūn sa / 2. wesimbufi, aha akim de šangnahabi, dehi / 3. juweci aniya de, jirgal nimeme akū oho, / 4. onggolo hojijan sebe fargame generede, / 5. mini deu emur hailiyandar hūdabakti sebe / 6. tabcilafi, uju be sukū i uhume gala be / 7. hūwaitaha sebe donjifi, bi jiyanggiyūn / 8. sede alibufi, hojijan sebe tabcilafi, / 9. cembe wafi, jiyanggiyūn sa baicame / 10. tucibufi, minde buhe, neneme hojijan i / 11. mafa ama, mini mafa ama de kimun / 12. bi, mini mafa cirikci bek, jai cirikci i / 13. juwe deu be suwaliyame gemu ini / 14. mafa hanhojo de wabuha, ede hojijan i

s. 34 a. 1. baru lshalaci ojarahakū kimungge ohobi, bi / 2. oci, amba ejen i ujen kesi be niša aliha, / 3. te osman bek, kašigar i hoise / 4. sebe tacibufi, mini deu emur be / 5. laidame habšahabi, minde sain hafumbukū / 6. akū, gisun hafumbukū oci, gemu osman / 7. ningge ofi, mini gūnin be tucibume / 8. muterakū de, elemangga ehe seme alimbi, / 9. geli emur be bithe arafi, niyalma / 10. takūrafi, samsak de benebuhe bime, / 11. samsak inu karu bufi, samsak i emgi / 12. hebešefi ubašaki sere jergi gisun oci

s. 34 b. 1. gemu osman i banjibufi membe laidahangge, / 2. sakda aha i mentuhun gūnin de, / 3. ce fili fiktū akū uttu membe laidaci, / 4. bi uthai bucere de isinambi, osman / 5. uttu yabuhangge, cohome mimbe bucebuki / 6. sere gūnin, ambasa daci mimbe gosimbihe, / 7. te sakda i bairengge, mini ergen be / 8. guwebufi, kemuni aliha amban i hanci / 9. bisire encu ba be šangnafi teubureu, / 10. erei jalin gingguleme alibuha.

Mançuca B

Qianglong'un kırık dokuzuncu senesi beşinci ay

Kırız Sula Ambanı Hâkim'in Kaşgar Hakimbeg'i Osmanı Samsakla irtibata geçmekle yazdığı şikâyet yazısı (Qingdai Xinjiang Manwen dang'an huibian 2012: 26-27)

s. 26 a. 1. hibcak aiman i burut / 2. sula amban akim / 3. niyakūrafi hengkileme / 4. hesei takūraha aliha amban de aliburengge,

s. 26 b. 1. donjibume alibure jalin, osman bek, / 2. sopi sere, bubi sere jergi urse be / 3. gemu ini jakade bargiyahabi, hojo i amba / 4. ahun sagal ahun i jui abdulim, / 5. hojo bek obuha turfan i hoise / 6. šatbek i jui niyas, geli šatbek i / 7. deu yusub, yunus, abdukerem i deu / 8. abulasan, jai da nukte ci hojo i / 9. hanci dahame yabuha niyalma, hojo i / 10. ak molo, molo mamadimin, doliyatmet, / 11. abdu mamut, polathojo, hojo i kasigar de / 12. akim obuha šara mamadimin i jui / 13. abdurman i sargan maitaram ahaca,

s. 27 a. 1.ini sargan jui nebure ahaca, uheri / 2. juwan haha, juwe hehe gemu ne / 3. osman bek i jakade tebuhebi, / 4. ere juwan haha de ciralime / 5. fonjibuci, tokto, barhat, ere juwe / 6. ukanju i turgun babe gemu tengkime / 7. sambı, ere juwe ukaka niyalma / 8. osman halbume somiha bime, elemangga / 9. mini deu emur be laidambi, erei / 10. jalin gingguleme alibuha.

Mançuca Metnin Türkçeye Aktarması

Mançuca A

s. 31 a. (1-5) Ben Kıpçak boyundaki Burut Sula Ambanı Hâkim, secdeye varıp Aliha Ambanlara sunduğum (yazımın) içeriği şöyledir: (5-12) Burhanidin ve Hoca Canlar benim düşmanımdır, (onlar) ağabeyim Sopi beg'i öldürdüler, halkımı yağmaladılar, annemi öldürdüler. Burhanidin ve Hoca Canlar akrabalarımın, halkımdan beş yüz yetmiş sekiz adamı öldürdüler. Çoluk çocuğumu esir alıp götürdüler. (12-13) Beni öldürmeye kalktığında Serikkol'a kaçıp kurtuldum. Birkaç sene dağın arasında s. 31 b. (1) dermansızca geçindim. (2-7) Yüce Han'ın ordusunun geldiğini duyunca birkaç adam (Kırgız)ımı alıp büyük ordunun haberini almaya Yengihisar'a gelerek soruşturdum, Co Cangcung'u Hoca Tonguzluk'a kuşatıp, dört yanını duvarla çevirmiş dediler. (7-13) Sonra Yengihisar'daki Uygurları yağmalayıp Serikkol'a, kendi evime dönüp, birkaç günden sonra Yengihisar'a tekrar gelip soruşturduğumda, Co Cangcung'u, Hoca çok sıkı kuşatmış, dedi. (13-14) Sonra Yengihisar'daki Uygurları yağmalayıp Serikkol'a, s. 32 a. (1-5) evime döndüm. Serikkol'dan Yarkend'in köyü Kökyar ve Yulerık'a gidip soruşturdum ve Cangcung'lerin olduğu yere giremeyeceğimi öğrenip, Kökyar ve Yulerık'ı yağmalayıp, Serikkol'a döndüm. (6-7) Toktamet adındaki eski hizmetçimi haber almak için gönderdim. (7) Büyük ordu Kaşgar'a geldiler, diye haber getirdi. (8-11) O anda ben Kızıl ve Tümen nehirlerinin arasında Cangcung ve Ambanlara ulaştım. (11-13) Cangcunglar, biz seni duymuştuk, şu an Burhanidin ve Hoca Canlar kaçıp gittiler, senin gelmen çok iyi oldu, dediler, s. 32 b. (1-2) ve bana Otağat, Cıngsu (rütbe düğmesi) lütfettiler. (2-3) Cangcunglar bana yine, bize rehber ol, dediler. (4-5) ve Cangcunglar yine, bu sefer Hoca Canların başını kesmeden bırakmayız, dediler (6-7). Ben hemen (oduya) rehberlik edip, yakın yolla, direk Yeşilköl'e götürdüm. (7-9) Hoca Can önderliğindeki Uygurları yağmaladık. Hoca Can az sayıdaki adamlarıyla Bedehşan'a kaçıp gittiler. (9-12) Ben Bedehşan'ın begi Sultanaşah'ın yanına gidip Hoca Canların başını getirdim ve Cangcung'a takdim ettim. (12-13) Hoca Canların adamlarını esir aldık, büyük ordu döndü. s. 33 a. (1-5) Hâkim, ben o sene yüce hana mülakat için gittim. Yüce han bana Kırmızı Cıngsu gözlü otağat (tüy) inayet etti ve beni Sula Amban olarak görevlendirdi. (6-8) (Yüce Han bana) "Sen döndüğünde halkına iyi önderlik et, sınırları iyice koru", diye emretti. (8-10) Benim ağabeyimin kızı Cirğal'ı on altı yaşında Abduvab'a evermiştik. (11) Sonra delirip Hoca Canların arkasına girmişler. (12-14) Hoca Canlar yenilgiye uğratıldığında, Cirğal da esir alınmış. Cangcunglar (yüce Han'a), Cirğal denen hatun sizin kulunuz Hâkim'in ablasıymış, s. 33 b. (1-2) diye bildirmiş. (2) (Yüce Han), Cirğal'ı kulum Hâkim'e ihsan ettim, diye bana bağışlamıştı. (3) Kırk ikinci sene Cirğal hastalıktan öldü. (1-8) Hoca Canları kovaladığımız anlarda, (Hoca Canlar) küçük kardeşlerimden Ömer, Kelender, Hudaybehtlerin başına (deri) sararak, elini bağlayıp yanında götürüyorlar, diye duydum. Bunu Cangcunglara anlattım. (8-10) Hoca

Canlar yenilgiye uğrap, öldürüldükten sonra, Cangcungler bana (kardeşlerimi) bulup teslim ettiler. (10-14) Önceden, Hoca Canların dedeleriyle benim dedem düşman imişler. (Hoca Canların) dedesi Han Hoca Dedem Çerikçi'yi iki küçük kardeşiyle beraber öldürmüş. **s. 34 a.** (1) O sebepten Hoca Canlarla aramızda kin vardır. (2) Ben yüce han'ın lütfüne eriştim. (3-5) Şimdi Osman beg Kaşgardaki Uygurlara kendisi öğretip, benim küçük kardeşim Ömer'e iftira atıyor. (5-7) Benim iyi çevirmenim yok. Çevirmen Osmanın adamı, (7-10) o sebepten benim laflarımı tersine çeviriyor. (10-12) (Şöyle diyor:) Ömer Samsak'a mektup yazıp adam göndermiş, Samsak da cevaben adam gönderip, isyan etmeyi plânlamışlar. **s. 34 b.** (1) Bunların hepsi Osman'ın attığı iftiraldır. (2-4) Ben yaşlı kul düşündüm, onlar bana durup dururken böyle iftira ederlerse, ölecekmişim. (4-5) Osman böyle yaparak beni öldürmeyi niyet etmiştir. (6) Ambanların beni koruma altına almasını istiyorum. (7-9) Yaşlı kulunuz, affınıza sığınırım, Aliha Amban'ın yanından yer ihsan etmesini dilerim. (10) Bu bu sebepten sunulan (yazıdır).

Mançuca B

s. 26 a. (1-4) Kıpçak boyundaki Kırgız Sula amban Hâkim'in Ashan Ambanlara secdeye varıp sunduğu (yazının) içeriği şöyledir: **s. 26 b.** (1-3) Osman Beg, Sufî ve Buvî (dindar kadın)ların hepsini kendisi koruma altına alıyor. (3-13) Hocanın büyük mollası Sakal Ahun'un oğlu Abdurim; Hoca beg yapan Turfanlı Şat Beg'in oğlu Niyaz; Şat Beg'in küçük kardeşi Yüsüp, Yünüs; Abdukerim'in küçük kardeşi Ebulhesen ve yine eski memleketinden gelen Hoca'nın yakın adamlarından Ak Molla, Molla Muhemmetimin, Döletmet, Abdumamut, Polat Hoca; Hoca Kaşgar'a tayin eden Hakim Şir Muhemmedimin'in oğlu Abduraman'ın karısı Muhterem Ağaç, **s. 27 a.** (1-3) kızı Nebre Ağaç gibi bu on bir adam, iki kadın olup, bunların hepsini Osman Beg kendi koruması altına almıştır. (4-7) Bu on bir kişiyi sıkıca sorgulasanız Tohta ile Perhad (adlı) bu iki kaçağın haberini söylerler. (7-9) Bu iki kaçağı Osman saklamıştır ve benim küçük kardeşim Ömer'e iftira atıyor. (9-10) Bu sebepten sunulan (yazıdır).

Kısaltmalar

Çin. Çince.

Krg. Kırgızca.

krş. karşılaştırınız.

Man. Mançuca.

Moğ. Moğolca.

s. sayfa.

Uyg. Uygurca.

Kaynakça

- Abdurışit, A. (2018). 《西域水道記》天山南路回語地名考注與研究 [Xiyü Shui-dao Ji'deki Güney Tianshan Bölgesi Toponimleri]. Nanjing Daxue: Lishixi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- Ağca, F. (2016). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı -Metin*, Aktarma, Notlar, Dizin, Tıpkıbasım. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- An Shuangcheng (1993). 滿漢大辭典 [Mançuca Çince Sözlük]. Shenyang: Liaoning University Press.
- Cigitov, S. (2006). Kırgız Yazı Dilinin Ortaya Çıkması ve İlk Edebi Örnekler. Çev. Alimov, U. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 6(2), 521-524.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of PreThirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Gezici, N. (2019). *Muhammed Şâdık Kaşgarî: Tezkire-î 'Azizân (İnceleme, Metin-Dizin)*. Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- Gulcalı, Z. (2021). Çağatay Türkçesinde Zıt Anımlı İki Söz: basruq bol- ve basruq qıl-. In Karaayak, T. & Uzunkaya, U. (Eds.), *Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı Esengü Bitig* (pp. 371-383). Ankara: Kesit Yayınları.
- Ğopuri, Ğ. (1986). *Uygur Şeviliri Sözlüki*. Beijing: Millätlär Nâşriyati.
- He Ling (2016). 中國新疆歷史文化古籍文獻資料譯編 (36) —柯爾克孜族 [Çin Xinjiang'ın Tarih Kültürüne Ait Yazmaların Toplu Çevirisi. C. 36: Kırgızlar]. Wulumuqi: Xinjiang renmin chubanshe.
- Jalilov, A. et al. (2008). 『ターリーヒ・ラシーディー』 : テュルク語訳附編の研究 [Addendum to Tārikh-i Rashidi. Translation and Annotation with Introduction and Indexes]. Tokyo: NIHU.
- Kim, Hodong (2010). Eastern Turki Royal Decrees of the 17th Century in the Jarring Collection. In James, A. et al. (Eds.), *Studies on Xinjiang Historical Sources in 17-20th Centuries* (pp. 59-120). Tokyo: The Toyo Bunko.
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Çev. Karaağaç. G. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Mahmûd El-Kâşgarî. (2019). *Dîvânu Lugati't-Turk. Türk Dilleri Derlemesi*. Çev. Kaçalın, M. S. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Necip, Emir 1995. *Yeni Uygurca Sözlük*. Çev. Kurban, İ. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Qäşqäriy, M. M. (1986). *Çingizname*. Ed. by Hacı Nur Hacı. Qäşqär: Qäşqär Uygur Neşriyati.

Sunja hacin-i hergen kamciha manju gisun-i buleku bithe 五体清文鑑 Wuti Qingwenjian. (1957). Beijing: Minzu University of China Press.

Uyğur Tiliniñ İzahlıq Luğiti I-VI (1990-1998). Şıncañ Uyğur Aptonom Rayonluq Millätlär Til-yézıq Hizmiti Komtėti. Beijing: Millätlär Neşriyati.

Yudahin, K. K. (1998). *Kırgızca Sözlük I-II*. Çev. Taymas, A. B. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Zhang Fengfeng 2016.清代新疆布魯特歷史研究(1758-1864) [Qing Hanedanlığı Döneminde Xinjiang Burut Tarihi Üzerine Bir İnceleme (1758-1864)]. Lanzhou Daxue: Lanzhou. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

中國第一歷史檔案館 & 中國邊疆史地研究中心 (Eds.) (2012). 清代新疆滿文檔案彙編 [Qing Dönemi Xinjiang'a Ait Olan Mançuca Arşivler Toplusu], C. 163. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe.

中國第一歷史檔案館&中國人民大學清史研究所&中國邊疆史地研究中心 (Eds.) (1999). 清代邊疆滿文檔案目錄 [Qing Dönemi Sınır Bölgelere Ait Olan Mançuca Arşivler Kataloğu], C. 9. Guilin: Guangxi shifan daxue chubanshe.

Received 21.12.2022	Research Article	JOTS
Accepted 22.01.2023		7/1
Published 27.01.2023		2023: 135-157

Altun Yaruq Sudur'un Berlin Versiyonundaki Neşredilmemiş Yeni Parçaları Üzerine (Süü Kısmı ve IV., VI., X. Kitaplar)

On New Unpublished Fragments in the Berlin Version of Altun Yaruq Sudur (The Part Süü and Books IV, VI, X)

Hasan İsi*

(Ankara/Turkey)

E-mail: hasanisi21@yahoo.com.tr

Altun Yaruq Sudur, known in Old Uyghur as *altun öñlüg yaruq yaltrıqlıq qopda kötrülmiş nom éligi*, is a teaching book translated from Chinese to Old Uyghur by Şıñko Şeli Tutuq. Altun Yaruq Sudur, which contains both linguistic and religious concepts of Mahāyāna teaching, is one of the most important works of Buddhist Uyghur Literature. Altun Yaruq Sudur studies, on which various studies have been made by many researchers, are progressing at the level of text studies, which mainly focus on newly unpublished fragments. In this respect, the present study consists of examinations of new unpublished fragments of Altun Yaruq Sudur, which have been transferred to electronic media within the scope of the KOHD project. In this study, which consists of new unpublished fragments of Altun Yaruq Sudur's Part Süü and IV, VI, X. Books, first of all, brief information about the fragments is given, the parallel text in the St. Petersburg or Berlin version is shown in the footnote, followed by the place of the Uyghur text in the Chinese text immediately after the passage. In addition, information about some religious terms in these unpublished fragments is also given in the study.

Key Words: Altun Yaruq Sudur, Old Uyghur, Buddhism, unpublished fragments.

* ORCID ID: 0000-0001-7269-3596.

Giriş

Budist Uygur külliyatının en önemli eserlerinden Altun Yaruq Sudur, Sanskritçeden Çinceye ve Çince den de Eski Uygur Türkçesine çevrilmiştir. Çince *Jiyin* [義淨] (635–713) versiyonuna dayalı Uygurca *Altun Yaruq Sudur*, Sanskritçede *Suvarṇabhāsottamasūtrendrarāja*, *Suvarṇaphāsottamasūtrrarāja*, *Suvarṇaprabhāsottama* ve Tibetçede *Phags pa gser 'od dam pa mdo sde'i dbang po'i rgyal po* karşılıklarına sahiptir (Uçar, 2013: 1; Gummer, 2015: 250).

AYS üzerine geçmişten günümüze birçok isim tarafından incelemeler yapılmıştır. Bu çalışmalarda, ağırlıklı olarak esere yönelik kataloglama, eserin farklı bölümlerine dair neşirler ve yeni bulunan fragmanları tanııtma ve neşretme incelemeleri söz konusudur.

Eldeki çalışma, KOHD projesinin ağ sayfasından tespit edilmiş AYS'nin Berlin versiyonundaki çeşitli bölümlerine dair neşredilmemiş fragmanlara dayanmaktadır. AYS'nin *Süü* kısmı ile IV., VI. ve X. kitaplarına ait neşredilmemiş 13 parça işlenmiştir.

Çalışmada, parçaların neşrinde uygulanacak yöntemden kısaca bahsetmek gerekirse, öncelikle fragmanlar hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Fragmanın yazıçevrimi alt, harfçevrimi üst satırda verilmiştir. Parçaların neşrinde kullanılan yazıçevrimi ve harfçevrimi işaretleri için Uçar 2020'deki sistem tercih edilmiştir. Parçanın St. Petersburg versiyonundaki paralel metnin yeri dipnotta gösterilmiş, devamında Uygurca metnin Çince metindeki yeri verilmiştir. Fragmanlarda, tahrip olan kısımlardaki boşluğun tamamlanmasında zorlamaya gidilmemiş, tamamlama için güçlü kanıtlar olması durumunda boşluklar doldurulmuştur.

Eldeki yazı, bir *neşir* çalışması olduğundan, çalışmada *Sonuç* bölümü yazılmamıştır. Fragmanlar içerisinde var alan sorunlar, ilgili başlıkta çözüme kavuşturulmuş, problemlili duran noktalar üzerine bilgiler verilmiştir.

Son olarak çalışmada neşredilen parçalar içerisinde yer alan dinî terimler terminolojik bakımdan değerlendirilmiştir. Ancak, tüm dinî terimler değil, hakkında çok az bilgi sahibi olunan terimler hakkında değerlendirmeler yapılmıştır.

Süü Kısımına Ait Fragmanlar

1. U 2060 (o.F.)

AYS'nin Süü (Giriş) bölümüne ait bu parça, KOHD projesinin ağ sayfasında¹ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve tavsifi yapılmıştır. Önde 4 ve arkada 5 satırın olduğu parça, siyah mürekkeple yazılmıştır. Parçada bozulmalar vardır, ön ve arka kısımları bantla yapıştırılmış fragmanın kâğıdında lekeler mevcuttur. St. Petersburg versiyonunu kısmen içeren paralel metin yayını Zieme 1996'da² tarafından yapılmıştır.

Recto (= SI 4500 M/III, Süü: 15a/18-20³)

1. ...
...
2. ... AWYLWRMYŞ// ...
... ölürmüş[çe] ...
3. ... ///XY AAZWNYND/// ...
... [yıl]qı ajunınd[aqı] ...
4. ... //////////WNLAR TYB ...
... [qutrulz]unlar tép ...

Verso (= SI 4500 M/III, Süü: 15b/23-16a/4⁴)

1. ...
...
2. ... //// // KYŞY LAR ...
... [yüz artoq] kişiler ...
3. ... TYLADYLA/ ...
... tiledile[r] ...

¹ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

² Metnin neşri için bk. Zieme, 1996: 315-318 [98]; Zieme, 1996: 343 [100]; Zieme, 1996: 347 [100].

³ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 325-327 [93].

⁴ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 353 [94]; Kaya, 2021: 358 [94].

4. ... ///// AYLYNTA ...
... [tavgaç] élinte ...

2. U 3294 (T III M 219)

AYS'nin Süü (Giriş) Bölümüne ait bu parça, KOHD projesinin ağ sayfasında⁵ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 6 satırın olduğu fragman, siyah mürekkeple yazılmıştır. Parçanın fiziki özelliklerine baktığımızda, ilgili parçada yırtıklar ve delikler, kâğıtta solmalar vardır. I. kitaba dair tanımlama Zieme tarafından yapılsa da AYS'nin Süü bölümü ile alakalı paralel fragmanlar hakkında bir bilgi yoktur. Fragmanda *gāthā*'lar söz konusudur. Buddha'nın *sūtra* cevherini açıklamasını anlatan bir *gāthā* vardır. Bu pasaj, Taishō 665, Cilt 16, 405c'e (Nobel, 1958: 23-24) karşılık gelmektedir. İlgili bölüm, Zieme, 1996'da (156) yer alsada da metin tam değildir.

Recto

1. ... ///WLAYW ARWR ,,
... [anç]ulayu erür ,,
2. ...
...
3. ... KRTRAKWT TAXTA...
... gr(a)trakut tağta...
4. ...W LARTA...
...W LARTA...
5. ... A//D TA ,,
... [ü]dte ,,
6. ...TA ,,
...TA ,,

Verso

1. ...

⁵ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

- ...
2. ... TWLĀĀ TA ...
... tolğaqahta ...
 3. ... TA...
... TA...
 4. ... ///AL LYK KY...
... [tük]ellig KY...
 5. ... X KWNKWL LARY ...
... X köjülleri ...
 6. ... NWM NWMLAYWR MN ,,
... nom nomlayur m(e)n ,,

gr(a)trakut tağ ‘„Akbaba Tepesi,‘ olarak da bilinen Gṛdhrakūṭa adlı dağ’ → U 3294 (T III M 219) r 3. Çincece 靈鷲山 *líng jiù shān* ve Tibetçede *Bya rgod phung po’i ri* (Buswell & Lopez, 2014: 327; Hopkins) karşılıklarına sahip Sanskritçe *Gṛdhrakūṭa* ifadesi, Budist bağlamda, Bihar adlı yerdeki bir tepenin adıdır. Bu tepenin zirvesi *akbaba gagası* şeklinde olduğu veya orada birçok kuş yaşadığı için ‘Akbaba Tepesi’ adını taşımaktadır. Budistler için *Gṛdhrakūṭa*, dinî bir mekândır. *Gṛdhrakūṭa*, Rājagṛha antik kentini çevreleyen beş tepeden biri olarak münzeviler arasında popüler bir bölgeydi. *Gṛdhrakūṭa*, hem erken hem de geç Budist kaynaklarda (*Lotus Sūtra*) Buddha tarafından verilen vaazların yeri olarak sık sık geçer (Keown, 2003: 333; Buswell & Lopez, 2014: 327). Çalışmamızda tanıklanan *gr(a)trakut tağ* ifadesi dışında, Eski Uygurcada Sanskritçe *Gṛdhrakūṭa* terimi için *grdrakut*, *gratrakut tağ*, *grdrakut tağ*, *grtarkut tağlıg arıg yer suv* ‘Gṛdhrakūṭa, Gṛdhrakūṭa Dağı, Gṛdhrakūṭa denilen saf yer’ (Wilkens, 2021: 275) gibi karşılıklar söz konusudur. İlgili terim üzerine güncel bir açıklama Tokyürek, 2018’de (609-610) bulunur.

tolğaqa ‘keder, eziyet, ızdırap’ → U 3294 (T III M 219) v2. Eski Uygurcada ‘keder, eziyet, ızdırap’ anlamıyla bilinen *tolğaqa* ifadesi, *emgek* ifadesi ile eş anlamlıdır ve genellikle *emgek tolğaqa* ‘ızdırap, acı’ (Wilkens, 2021: 104) şeklinde ikileme olarak kullanılmaktadır. Eski Uygurca *tolğaqa* ifadesi, Budist bir terim olarak Sanskritçe *duḥkha* terimine karşılık gelmektedir. Terim, Çincece 苦 *kū* (Buswell & Lopez, 2014: 270), 苦惱 *kūnǎo* (Digital Dictionary of Buddhism, “dukha” maddesi), Tibetçede *sdug bsngal* (Buswell & Lopez, 2014: 270), *mya ngan* (Hopkins) ve Moğolcada *emgeg* (Wilkens, 2021: 104), *ülü jıryaqu* (Bareja-Starzyńska, 2020: 35) karşılıklarına sahiptir. Budist bağlamda, *duḥkha* ‘huzursuzluk, acı, keder, sıkıntı, zorluk’ anlamlarına gelir. Budizm, dört ızdırap ve sekiz ızdırap gibi çeşitli ızdırap kategorilerini tanımlar. Buddha’nın aydınlanmaya ulaştıktan sonra, ilk vaazında öğrettiği söylenen dört asil gerçekten ilki, ızdırap gerçeğidir, yani, tüm varoluşun ızdırap olduğu gerçeğidir. ızdıraptan kurtulma yolunu aramak ve elde etmek, Budist pratiğin temel amacıdır. Tüm varoluşun acı çektiği doktrini, Budizm’in dört temel tanımlayıcı ilkesi olan dört Dharma mühründen birini oluşturur; diğer üçü, tüm varoluşun süresiz

olduğu, hiçbir şeyin kendi başına bağımsız olmadığı ve aydınlanma olan nirvāna'nın sakin ve sessiz olduğudur (Soka Gakkai Dictionary of Buddhism, "suffering" maddesi).

IV. Kitaba Ait Fragmanlar

1. U 2372 (T I D x 36)

AYS'nin IV. kitabının 6. bölümüne ait bu parça, KOHD projesinin ağ sayfasında⁶ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve tavsifi yapılmıştır. Dar *poṭhī* tarzı pustaka yazmasına ait bu fragmanda, kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Önde 3 ve arkada 3 (+1) satırın olduğu bu parçanın paralel metni, savaş kaybı kaydı düşürülen *U 9043 numaralı fragmandır: *U 9043 (T III 84.32) (Raschmann, 2002: #198 [15-17]). Ayrıca, ilgili fragmanın arka yüzünde yer alan Eski Uygurca *arhant* ve [*pr*]atikabut sözcükleri, Kaya (2021) ve Tokyürek (2018) yayınlarında yer almamaktadır. Bu yönüyle, ilgili parça SI 4498 M/I, IV: 2b/18-22'den farklılık arz etmektedir. Eski Uygurca parçadaki metnin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 124-125.

Recto (= SI 4498 M/I, IV: 2a/8-10⁷)

1. ...
...
2. ... ///KA NWM NW///// ...
... [yinç]ge no[mnuŋ] ...
3. ... TWYWNM///// ...
... tuyunm[aqda] ...

Verso (= SI 4498 M/I, IV: 2a/18-22⁸)

1. ...
...

⁶ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

⁷ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 5740-5742 [268].

⁸ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 5750-5754 [269].

2. ... //RTW TWYZ B///// ...
... [ké]rtü töz b[ilge] ...
3. ... NYNK ARXANT...
... NYNK arhant...
4. ... //ATYKABWT...
... [pr]atikabut...

[**yiñç]ge no[m]** ‘zarif Dharma’ → U 2372 (T I D x 36) r2. Terim için Sanskritçe **sūkṣma-dharma* ifadesini önerebiliriz. Terim, Budist sözlüklerde ‘a subtle law or duty’ olarak geçer. ifade, ‘ince bir yasa ya da görev’ anlamına gelir.

2. U 2235 (T I 525) + U 6344 (T I 523)

AYS'nin IV. kitabının 6. bölümüne ait bu parça, KOHD projesinin ağ sayfasında⁹ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 6 satırın olduğu fragman, dar *poṭhī* tarzı pustaka yazmasına ait bir yapraktan olup kitabî Uygur yazısı ile yazılmıştır. Bu fragman, Çince 義淨 Jiyīng (Taishō) metninin genişletilmiş bir formudur. Parçanın diğer kısmı U 6344 (T I 523) için bk. Raschmann, 2002: #239 [42-43]. Eski Uygurca parçadaki metnin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 135-136.

Recto (= SI 4498 M/I, IV: IV: 20b/5-12¹⁰)

1. ... // // // // // DYAN BR // YT
... [tayanıp] dyan p(a)r[am]it[ıg]
2. ... // // // // // // // // // WYRLWK TWYB // // // // YABŞYNMATYN...
... [ékinti éki t]örlüg tüp[lerke] yapşınmatın...
3. // // // // // // // // // KWYSAMAK KA // // // // YB DYAN
// // // // // // // // // // // // // LAR AYKY T // // // // ...
[qutrulmaqıg] küsemekke [tayan]ıp dyan
[p(a)ramitig netegin bütürür]ler iki t[örlüg] ...
4. ...

⁹ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

¹⁰ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 6661-6668 [297].

...

5. ... ////////////// YĀ KWYSAMAK YMA ĀAYW // // ...
... [qutrulmaq]ıq küsemek yme qayu [erür] ...
6. ... YWĀ ...
... yoq ...

Verso (= SI 4498 M/I, IV: 20b/14-21¹¹)

1. ... BAR TWYZ LWK ...
... bar tözlüg ...
2. ... ARWR ,, YA//YNMAĀ ...
... erür,, ya[pş]ınmaq ...
3. ... //M LARYX BAR T// AADXANMAĀ // ...
... [no]mlarığ bar t[ép] adqanmaq[qa] ...
4. ... /// /WRWX TWYXZ LWK Y/ BYLMAK YANA ...
... [yoq q]uruğ tözlüğü[n] bilmek yana ...
5. ... AADXANMAĀ // //BŞYNMADYN ...
... adqanmaq[qa] [ya]pşınmadın ...
6. ... ///ATY // //LMAX YX KWYSAMAK ...
... [uz]atı [qutru]lmaqığ küsemek ...

[iki t]örlüg tüp[ler] ‘iki ana prensip (yani, var olma ve olmama)’ (Wilkens, 2021: 300) → U 2235 (T I 525) r2. Eski Uygurca [iki t]örlüg tüp[ler] ifadesi, ‘iki ana prensip (yani, var olma ve olmama)’ (Wilkens, 2021: 300) anlamlarında Sanskritçe *bhava* ‘var olma’ ve *abhāva* ‘var olmama’ ifadelerine denk gelmektedir. Bu ifadelerden Sanskritçe *bhava* ifadesi, Eski Uygurcada *bolmaq* ‘olma, bulunma; oluşma, teşekkül, mevcudiyet, varlık’ (Wilkens, 2021: 187) karşılığına sahip iken Sanskritçe *abhāva* terimi, Eski Uygurcada *bolmamaq* ‘mevcudiyetsiz, olmama’ (Wilkens, 2021: 187) karşılığındadır. Eski Uygurcada *bolmaq* (=Skr. *bhava*) karşılığındaki terim, Çince *有* *yu*, Tibetçe *srid pa* (Buswell & Lopez, 2014: 111) ve Moğolcada *sansar* ‘gerçek, maddi’ (Bareja-Starzyńska, 2020: 29) karşılığındadır. Sanskritçe *bhava* ifadesi, ‘var olan, var olan, varoluş; sahip olma, olma’ gibi anlamlara sahiptir. Terimin bu anlamları dışında, (1) 無 *wú* karşıtı ve var olmayan 空 *kōng* olarak tanımlanır; (2) on iki *nidāna*’dan biri, varoluş; neden olarak kabul edildiğinde sonuç üreten koşul; (3) etki, nedenin sonucu; (4) görünür veya görünmez âlemde

¹¹ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 6670-6677 [297].

güvenilebilecek her şey. Doğum ile ölüm veya başlangıç ile son arasında kalan herhangi bir durum gibi anlamları söz konusudur (SH, 1937: 213). Eski Uygurcada *bolmamaq* (=Skr. *abhāva*) karşılığındaki terim, Çincece 非有 *fēi yu* (SH, 1937: 295) ve Tibetçede *dn̄gos po med* (Hopkins) karşılığındadır. Sanskritçe *abhāva* ifadesi, 'hiçbir şey; var olmayan; yokluk; olumsuzluk; pozitif olmama' gibi anlamlara sahiptir (Hopkins). Terimin bu anlamları dışında, Budist felsefede ifade için iki temel açıklama söz konusudur: 1. Nyāya, Vaiśeṣika, Bhāṭṭa Mīmāṃsā ve Dvaita Vedānta Okulları, yokluğun ayrı bir kategori olduğunu belirtip olumsuzlamanın varlığını tamamen reddeder. 2. Yokluğun iki ana bölümü vardır: (i) bir varlığın diğerinde yokluğu (*saṃsāra-abhāva*), bu üçe ayrılır: (a) önceden var olmama (*prāg-abhāva*), (b) yok edici yokluk (*pradhvaṃsa-abhāva*) ve (c) mutlak yokluk (*atyanta-abhāva*); (ii) bir nesnenin başka olmaması (*anyonya-abhāva*) veya karşılıklı yokluk (Grimes, 1996: 3-4).

[yoq q]uruğ tözlüg 'boşluğa dayanan = Skr. *sūnyatā*' (Wilkens, 2021: 910) → U 2235 (T I 525) v4. Eski Uygurcada genellikle *quruğ* 'boşluk' kelimesi ile ifade bulan Sanskritçe *sūnyatā* ifadesi çalışmamızda, [yoq q]uruğ terimi ile anlatılmaktadır. Budizm'in hem Mahāyāna hem de Tantrik Okullarında kullanılan felsefi bir terim olan *sūnyatā*, Çincece 空性 *kōng xing* (SH, 1937: 277), 舜若多 *shùn ruò duō* (SH, 1937: 387), Tibetçede *stong nyid*, *stong pa*, *stong pa nyid* (Hopkins) ve Moğolcada *qoyusun* (Bareja-Starzyńska, 2020: 12) karşılıklarına sahiptir. Budist bağlamda 'boşluk' olarak tercüme edilen *sūnyatā* terimi, Budizm'de yaygın olarak kullanılan ve bağlama bağlı olarak çeşitli şekillerde yorumlanabilen bir kavramdır. Terim, meditatif bir deneyime veya duruma atıfta bulunur. Budistler, *sūnyatā*'nın gerçekleştirilmesinin aydınlanmaya ve gerçek bilgelige ulaşmanın anahtarı olduğunu söylemektedir. Meditasyon sırasında ortaya çıkan özgürleştirici duygu, kişinin düşüncelerinden ve dikkat dağıtıcı şeylerden kurtulma arzusudur. Bu duruma ulaşmak, Yogi'nin beş skandha'nın (*biçim, algı, duyum, bilinç ve zihinsel oluşum*) geçici olduğunu ve herhangi bir içsel benlikle ilgili olmadığını fark ettiği anlamına gelir. Bu bağlamda *sūnyatā*, 'biz' olarak düşünme eğiliminde olduğumuz bireysel özden esasen 'boş' olduğumuz gerçeğine atıfta bulunur (Yogapedia, "Sunyata" maddesi).

3. U 3437 (o.F.)

AYS'nin IV. kitabına ait parça, KOHD projesinin ağ sayfasında¹² Raschmann tarafından tespit edilmiş ve tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 5 satırdan oluşan fragman, dik yazı formatında siyah mürekkeple yazılmıştır. Cam altında korunan bu yazma, Raschmann'a göre, Zieme tarafından tanımlanmıştır. Eski Uygurca parçadaki metnin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 141-142.

¹² www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

Recto (= SI 4498 M/I, IV: 25a/9-15¹³)

1. ... BYRLA ...
... birle ...
2. ... T/////K ...
... t[özlü]g ...
3. ... Y/////K...
... y[örü]g...
4. ... TWYZ/// ...
... töz[lüg] ...
5. ... BYŞRWN/// ...
... bışrun[maq] ...

Verso (= SI 4498 M/I, IV: 25a/20-25b/2)¹⁴

1. ... /////ARDYNY // ...
... [burxan] erdini[ke] ...
2. ... BYLKALAR// ...
... bilgiler[ke] ...
3. ... ///ZWKSWZ TABI/ ///// ...
... [ü]züksüz tapı[ğ uduğ] ...
4. ... /////TA BYŞRWNWR/// ...
... [için]te bışrunur[lar] ...
5. ... /////AĖYN BWYTMYŞ...
... [bışrunm]aqın bütmiş...

4. U 2167 (o.F.)

İlgili fragman, AYS'nin IV. Kitabının 6. bölümüne ait bir parça olup KOHD projesinin ağ sayfasında¹⁵ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve fragmanın

¹³ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 6887-6893 [304].

¹⁴ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 6898-6904: [304-305].

tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 4 satırın yer yer korunduğu bu parça, dar poṭhī tarzı pustaka yazmasına ait bir yapraktan olup fragmanda kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Her iki yüzde yırtıklar söz konusudur ve ilgili parça, cam altında tutulmaktadır. Eski Uygurca parçadaki metnin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 142-143.

Recto (= SI 4498 M/I, IV: 39a/6-9¹⁶)

1. ... ///M/K AWX/// ...
... [bil]m[e]k uq[maq] ...
2. ... /////NYRVAN SW...
... [mahapari]nirvan su[dur] ...
3. ... ///ZA S///...
... [ü]ze s[evşen] ...
4. ... ///KAL...
... [tü]kel...

Verso (= SI 4498 M/I, IV: 39b/7-10¹⁷)

1. ... //LX BWY/LW/ ...
... [at]l(i)ğ bölö[k] ...
2. ... ///YLYĶY NWM...
... [ağ]ılıqı nom...
3. ... ///MY BWY///...
... [y(é)gir]mi bö[lük] ...
4. ... NWM ...
... nom...

[mahapari]nirvan su[dur] ‘Mahāparinirvāṇa adlı sūtra’ → U 2167 (o.F.) r 2. Eski Uygurcada [mahapari]nirvan su[dur], m(a)haparinirvan ve m(a)haparnirvan karşılıklarına sahip Sanskritçe mahāparinirvāṇa ifadesi, Budist bir sūtranın adıdır (Wilkens, 2021: 461). Çince

¹⁵ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

¹⁶ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 7570-7573 [326].

¹⁷ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 7594-7597 [326].

大般涅槃經 *dà bān niè pán jīng*, Tibetçede *Yongs su mya ngan las 'das pa chen po'i mdo* ve Pālicede *Mahāparinibbānasutta* karşılıklarına sahip Sanskritçe *Mahāparinirvāṇa*, 'Büyük Ölüm Üzerine Söylev' veya 'Nirvāṇa Üzerine Büyük Söylev' anlamına gelir ve eser, Budist literatürde *Nirvāṇa Sūtra* olarak bilinir. Metin, Buddha'nın *parinirvāṇa*'ya geçişinden önceki son talimatlarını anlatır. Sūtra'nın bir dizi Sanskritçe versiyonu olsa da bunların en eskisi muhtemelen MS III. yüzyılda Keşmir'de derlenmiştir. Sanskritçe versiyonların hiçbiri günümüze ulaşmasa da birçoğu Çince ve Tibetçe çevirilerde korunmuştur. Bu çevirilerin en eskisi ve en kısası altı rulo hâlinedir, Faxian (Sanskritçe metni Hindistan'dan Çin'e getiren kişi) ve Buddhahadra tarafından Çinceye MS 418'de çevrilmiştir. İkinci bir versiyon, VIII. yüzyılın sonunda Sanskritçeden Tibetçeye çevrildi. Kırk rulo hâlindeki en uzun versiyon Dharmakşema tarafından Çinceye MS 423 yılında çevrilmiştir. Bu versiyon daha sonra Çince'den Tibetçeye *Yongs su mya ngan las das pa chen po'i mdo* olarak çevrildi. Dharmakşema tarafından yapılan uzun Çince versiyonun Tibetçe çevirisinin yanı sıra, Sūtra'nın Tibetçe çevirisindeki başka bir versiyonu da vardır. Bu metin, Jinamitra, Dhyānagarbha ve Ban de btsan dra tarafından çevrilmiştir (Buswell & Lopez, 2014: 504).

5. U 3329 (T III M 508)

AYS'nin IV. kitabına ait bu parça, KOHD projesinin ağ sayfasında¹⁸ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 4 satırdan oluşan bu yazmada aşınma ve yırtılmalar vardır. Dar *poṭhī* tarzı pustaka yazmasına ait bu fragmanda kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. İlgili fragmanın Berlin versiyonunda iki paralel metni vardır: B3 = U 3210 (T III M 120) (Raschmann, 2002: #317 [101-102] ve B3 = U 3216 (T III M 120) (Raschmann, 2000: 16-17, Zieme, 1996: 16). Eski Uygurca parçadaki metnin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 148-149.

Recto (= SI 4498 M/I, IV: 61a/4-9¹⁹)

1. ... //L AWRWN T/ ...
... [o]l oront[a] ...
2. ... BYLYKLYK ARKSYN/// ...
... biliglig erksin[mek] ...
3. ... NYZVA// LAR //
... nizva[nı]lar...

¹⁸ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

¹⁹ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 8610-8615 [358].

4. ... /////R ,, AAN// ...
... [uyurla]r,, an[in] ...

Verso (= SI 4498 M/I, IV: 61b/15-21²⁰)

1. ... B/L/R LAR ,, ...
... b[o][u]rlar ,, ...
2. ... TY/// ...R...
... té[tir]... R...
3. ... NWMLWX ATAWYZ L// ...
... nomluğ etözl[üg] ...
4. ... ///RTAR LAR,, AA/// ...
... [ö]rterler ,, a[nın] ...

VI. Kitaba Ait Fragmanlar

1. U 2303 (T I D) + U 2342 (T I D)

AYS'nin VI. kitabının 12. bölümüne ait bu parça, KOHD projesinin ağ sayfasında²¹ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve tavsifi yapılmıştır. Önde 6 ve arkada 7 satırdan oluşan fragman, dik yazı formatında siyah mürekkeple yazılmıştır. Her iki yüzde de yırtılmalar ve aşınmalar söz konusu olup kâğıt kirlidir. Bu fragmanın diğer parçası için bk. U 2342 (T I D) (Raschmann, 2005: #415 [32-33]). Eski Uygurca parçadaki metnin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 195-196.

Recto (= SI 4498 M/I, VI: 10a/2-8²²)

1. ... ///RW AWY//////// AWYZ TWNKY /// KWYNY...
... [öt]rü ü[zeliksiz] üstünki [yé]g köni...

²⁰ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 8645-8651 [359].

²¹ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

²² St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 11108-11114 [439].

2. ... ///XAN XWTY/// Y/NMAXSİYZ AVRYL///// ...
... [bur]xan qutı[ɲa] y[a]nmaqsız evril[meksiz] ...
3. ... ///AX TYN ///SYZ...
... [tɪlt]ağtın [san]sız...
4. ... ///// AWXATMADYN ŞAŞMADYN ...
... [birle] ogatmadın şaşmadın ...
5. ... /// AWDKY BWRXANLARXA BARÇA ...
... [üç] üdki burxanlarqa barça ...
6. ////////// //MYŞ BWLXAY MN BWYKWNKY BW ...
[tapınmış udun]miş bolğay m(e)n bökünki bo ...

Verso (= SI 4498 M/I, VI: 10a/9-15²³)

1. ... BRYT YYLXY BW AWYÇ YWLAX ////////// ...
... prêt yılqı bo üç y(a)vlaq [yoltaqı] ...
2. ... ////////// AWZAR MN XWTRWLR // ...
... [emgeklertin] ozar m(e)n qutrulur [m(e)n] ...
3. ... //////////TA ÇKRAVRT AYLYK /// ...
... [ajunlar]ta ç(a)k(i)rav(a)rt élig [xan] ...
4. ... ///// //RMWZ TA TNK// ...
... [ezrua] [xo]rmuzta t(e)ɲ[ri] ...
5. ... ///XWLWX BWYAN ...
... [tuğ]ğuluq buyan ...
6. ... AADKW XYLYNÇ YX XYLWR // ////////// // ...
... edgü qılınçığ qılur [m(e)n ,, qazganur m(e)n] ...
7. ... ///LKWSWZ SANSYZ TYNLX LARYX SANSAR ...
... [ü]lgüsüz sansız tınl(ı)ğlarığ sansar ...

²³ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 11115-11121 [439].

- ... [üdt]e ,, ap yme
3. ... ///X AASYX TWSW
... [ulu]ğ asıg tusu
4. ... TWYKAL TAKWRDAÇY
... tükel tegürdeçi
5. ... AYLYK/// XAN///
... élig[ler] xan[lar]
6. ... ////////// BWLSARLAR ,,
... [eşidgeli] bolsarlar ,,

X. Kitaba Ait Fragmanlar

1. U 2390 (T I x 513)

AYS'nin X. kitabının 26. bölümüne ait bu parça, KOHD projesinin ağ sayfasında²⁸ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 3 satırdan oluşan fragman, dik yazı formatında siyah mürekkeple yazılmıştır. Her iki yüzde de yırtılmalar ve aşınmalar söz konusudur. Metin, poṭhī tarzı pustaka formatında siyah mürekkeple yazılmıştır. *Aç Pars Hikâyesi*'ne ait bu parçanın paralel metni, Mainz 478 (T II 4) (Ehlers, 1987: #156 [101-102]) numaralı parçadır. Raschmann'a göre, *Aç Pars Hikâyesi*'ne dair güncel bir çalışma hazırlayan Gulcalı (2013) çalışmasında, U 2390 numaralı fragmana yer vermemiştir. Eski Uyгурca parçadaki metnin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 346-347.

Recto (= SI 4498 M/I, X: 17b/10²⁹)

1. ... //KWRWB AWYKLANTWRDYLAR ...
... [bü]kürüp öglentürtiler ...
2. ... AWLAR NY ...

²⁸ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

²⁹ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 16395 [609].

... olarnı ...

3. ...
- ...

Verso (= SI 4498 M/I, X: 18a/5-6³⁰)

1. ... ///// AWYNYN K////////// ...
... [açıg] ünin k[eyirkençig] ...
2. ... /////DY...
... [sözle]di...
3. ...
- ...

k[eyirkençig] ‘merhamet uyandırıcı’ (Wilkens, 2021: 360) → U 2390 (T I x 513) v1. Çalışmamızda *k[eyirkençig]* olarak tanıkladığımız ifade, Sanskritçede *kāruṇika* (Hopkins), Çincece 慈悲 *cí bēi* (SH, 1937: 399), 有恩 *yǒu ēn* (Digital Dictionary of Buddhism: English Terms Index, “compassionate” maddesi), Tibetçede *snying rje can*, *snying rje dang ldan pa*, *thugs rje can be* (Hopkins) ve Moğolcada *eneriltü*, *eneriltey*, *eneriṅgüy*³¹ (Lessing, 2017: 402) karşılıklarına sahiptir. İfadenin dilsel yönü üzerine güncel bir değerlendirme Gulcalı (2013: 163) tarafından yapılmıştır. Budizm için önemli bir kavram olan *şefkat/merhamet* ifadesi, Sanskritçede *kāruṇa* terimi ile anlatılmaktadır. Budizm’de, merhamet canlıları acılarından kurtarmaya ve onlara kolaylık ve zevk vermeye çalışan bir kavramdır. Özellikle Bodhisattvaların göze çarpan bir özelliği, kendi yaşamları pahasına bile olsa başkalarını kurtarmaya çalışan acıma ve şefkat dolu bir zihne sahip olmalarıdır. Bir Buddha, tüm canlı varlıkların ıstırabını paylaşan ve tüm varlıkları acıdan kurtarmak ve onlara mutluluk getirmek için çabalayan biri olarak saygı görür (Soka Gakkai Dictionary of Buddhism, “compassion” maddesi).

2. U 2373 (T I D x 36)

AYS’nin X. kitabının 27. bölümüne ait bu parça, KOHD projesinin ağ sayfasında³² Raschmann tarafından tespit edilmiş ve tavsifi yapılmıştır. Önde 3 ve arkada 4 satırdan oluşan fragman, dik yazı formatında siyah mürekkeple

³⁰ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 16414-16415 [609].

³¹ İfadeler, Moğolcada ‘acımak veya merhamet etmek; şefkatle sevmek, sempati veya şefkat göstermek’ anlamı *eneri-* eyleminden türemiştir (Lessing, 2017: 401).

³² www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

yazılmıştır. Her iki yüzde de yırtılmalar ve aşınmalar söz konusudur. Eski Uygurca parçadaki metnin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 352-353.

Recto (= SI 4498 M/I, X: 24b/1-6³³)

1. ...
...
2. ... ADRWĀ // ...
... adroq[qa] ...
3. ... AW//// ...
... u[latı] ...

Verso (= SI 4498 M/I, X: 25a/5-11³⁴)

1. ... MA//// ...
... [me]ñü ...
2. ... //YNTYN ...
... [iç]intin ...
3. ... //// // AYNÇKWLW/ ////////// ...
... [olarını] éncgölük[k esengülük] ...
4. ... //////////YK ...
... [meñiler]ig ...

3. U 783 + U 2837 + U 2932 + U 791

AYS'nin X. kitabının 29 ve 30. bölümlerine ait bu parçalar, KOHD projesinin ağ sayfasında³⁵ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 6 satırdan oluşan fragmanlar, dik yazı formatında siyah mürekkeple yazılmıştır. İlgili parçalar hakkında kapsamlı bilgi, Raschmann tarafından yapılmıştır (2005: #653 [233-234]. Berlin versiyonundaki

³³ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 16739-16745 [621-622].

³⁴ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 16711-16716 [620-621].

³⁵ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

paralel metin için bk. U 880 (T II S 32) (Raschmann, 2005: #654 [234-235]). Eski Uygurca parçadaki metnin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 357-358.

Recto (=SI 4498 M/I, X: 30a/1-11³⁶)

1. AANTA AWYTRW TWYKAL BY/// TNKRY TNKRYSY BWRXAN BWDY SWYKWT
anta ötrü tükel bi[lge] t(e)ñri t(e)ñrisi burxan bodi sögüt
2. ///YSYNYNK BW ////////// AŞYDW Y(R)LYĖAB
t(e)ñrisiniñ bo ötügin³⁷ eşidü y(a)rılıqap
3. BWDY SWYKT TNKRYSYNKA (P) AANKA AYNÇA TEB Y(A)RLIĖADY
bodi sögüt t(e)ñrisiñe aña inçe tép y(a)rılıqadı
4. ADKW ADKW ///// TNKRY XYZY(P) YA ,, SN
edgü edgü tözüñ t(e)ñri qızı-ya ,, s(e)n
5. AYNÇYB MANYNK AZWKSZ AYKYDSYZ KWNY KYRTW
ARYX SWYZ WK AWYZ KA
inçip meniñ ezüksüz igidsiz köni kértü arıñ süzök özke
6. /// AADYÑAXW ĖA AASYX TWSW XYLTAÇY NWMLWX
ATAWYZ //YN AWYKDWNK KWYLADYNK
[yme] adınağuşa asığ tusu qıltaç nomluğ etöz[üm]in ögdün küledün

Verso (SI 4498 M/I, X: 30a/11-19³⁸)

1. BW BWYAN ADKW ĖYLYNÇ KWYÇYNTA
bo buyan edgü qılınç küçinte
2. TRK AWYDWN BWRXAN ĖWTYN BWLXAY SN ,, ADYN KYM ĖAYW TYNLYX LAR
t(e)rk üdün burxan qutın bulğay s(e)n ,, adın kim qayu t(i)nlığlar
3. YMA BYRWK BW AYKDY AWYZ A (P) MYNY AWYKSAR LAR AW/// BARÇA
yme birök bo ögdi üze méni ögserler ol[ar] barça
4. NWM TATYĖLYĖ ////////// MANKY (P) TWXMAĖSYZ

³⁶ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 16967-16977 [630].

³⁷ U 880 r2'de ilgili sözcük, *ögmekin* şeklindedir (Kaya, 2021: 630).

³⁸ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 16977-16985 [630].

NWM ĖAB/X YNKA KYRKAYLAR,,

nom tatıglıg [menü] menji tuğmaqsız nom qap[ı]ğıña kirgeyler ,,

5. TYB YRLYĖADY ,, AAL/// AWYNKLWK //// /ALTRYXLYX ĖWBDA
tép y(a)rlıqadı ,, al[tun] öñlüg [y(a)ruq y]altrıqlıg qopda
6. KWYTRWLMYŞ NWM AYLYKY ////
kötrülmış nom éligi [atl(ı)ğ]

bodi sögüt t(e)ñrisi ‘Bodhi Ağacının Tanrıçası; Skr. *bodhivṛkṣa-devatā*’ → U 783 r1+ U 880 r1. Eski Uygurcada *bodi sögüt t(e)ñrisi* olarak görülen ifade, Sanskritçe *bodhivṛkṣadevatā* terimine karşılık gelmektedir. *Mahāprajñāpāramitāsāstra* adlı esere göre, *Bodhivṛkṣadevatā* ‘Bodhi ağacının tanrısı’ anlamına gelir. *Lalitavistarasūtra*’ya göre, *bodhivṛkṣadevatā*ların sayısı dörttür. Bunlar *Veṇu*, *Valgu*, *Sumanas* ve *Ojāpati*’dir. Budizm’de bu tanrıça, Budistlere eziyet eden kral Puşyamitra’yı baştan çıkarmasıyla bilinmektedir (Wisdom Library, “*Bodhivṛkṣadevatā*” maddesi).

al[tun] öñlüg [y(a)ruq y]altrıqlıg qopda kötrülmış nom éligi [atl(ı)ğ] ‘altın renkli, parlak parıltılı her şeyden yükseltilmiş, Sūtra hükümdarı’ (Wilkens, 2021: 40) → U 783 v5+U 2932 v5+U 791 v5+U 880 v5-6. Eski Uygurca ifade, *Altun Yaruq* için kullanılan ibarelerden biri olarak Sanskritçe *Suvarnaprabhāsottamasūtra* (Wilkens, 2021: 40) terimine karşılık gelmektedir.

4. U 2932 (T II S 32a.649/T II S 32a) + U 880 (T II S 32)

AYS’nin X. kitabının 29. bölümüne ait bu parça, KOHD projesinin ağ sayfasında³⁹ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 6 satırdan oluşan fragman, dik yazı formatında siyah mürekkeple yazılmıştır. Her iki yüzde de yırtılmalar ve aşınmalar söz konusudur. Metin, *poṭhī* tarzı pustaka formatında siyah mürekkeple yazılmıştır. 29. bölümün devamını ve 30. bölümün başlığını içeren bu parçalar hakkında, kapsamlı bilgiler Raschmann (2005: #653-654 [233-235]) tarafından verilmiştir. Eski Uygurca parçadaki metnin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 357-358.

Recto (SI 4498 M/I, X: 30a/1-10⁴⁰)

1. ... BY/// TNKRY TNKRYSY BWRXAN BWDY SWYKWT
... bi[lge] t(e)ñri t(e)ñrisi burxan bodi sögüt

³⁹ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

⁴⁰ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 16967-16976 [630].

2. ///YSYNYNK BW ////////// AŞYDW Y(R)LYĖAB ...
[t(e)nr]isiniŋ bo ötügin⁴¹ eşidü y(a)rılıqap,, ...
3. ... „ADKW ADKW TWYZ WN
... „edgü edgü tözün
4. TNKRY ĖYZ Y YA SN AYNÇYB MANYNK AZWK SWZ
t(e)nrı qızı-ya s(e)n inçip meniŋ ezügsüz
5. AYKYDSYZ KWYNY KYRTW ARYX SWYZ WK AWYZ KA AADYNAXW ĖA
igidsiz köni kértü arıŋ süzök özke adınaŋuqa
6. AASYĖ TWSW ĖYLTAÇY NWMLWX ATAWYZ
//YN AWYKDWNK KWYLADYNK
asıŋ tusu qıltaçı nomluŋ etöz[üm]in ögdün küledün

Verso (SI 4498 M/I, X: 30a/12-18⁴²)

1. ... /// ///// ///XA/ ///// ...
... [t(e)rk üdün bur]xa[n qutın] ...
2. ... YMA BYRWK ...
... yme birök ...
3. ... ///R ///ÇA NW/ ///// ...
... [ola]r [bar]a no[m tatıŋ] ...
4. ... /// /////YNKA ...
... [nom qapıŋ]ıŋa ...
5. ... //LTRYXLY/ ///// ...
... [ya]ltriqlıŋ [qopda] ...
6. ...
...

⁴¹ U 880 r2'de ilgili sözcük, *ögmekin* şeklindedir (Kaya, 2021: 630).

⁴² St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 16978-16984 [630].

Kısaltmalar

AYS = Altun Yaruq Sudur.

KOHD = Katalogisierung der Orientalischen Handschriften in Deutschland.

Kaynakça

Bareja-Starzyńska, A. (2020). Siregetü Güüsi Čorji's Treatise that Contains the Complete Meanings of the Most Important [Buddhist Concepts] to be Used (The Last Chapter). In Vesna, A. Wallace (Ed.), *Sources of Mongolian Buddhism* (pp. 6-39). New York: Oxford University Press.

Buswell, R. E. & Lopez, D. S. (2014). *The Princeton Dictionary of Buddhism*. Princeton: Princeton University Press.

Ehlers, G. (1987). *Alttürkische Handschriften, Teil 2: Das Goldglanz-sūtra und der buddhistische Legendenzyklus Daśakarmaparhāvādānamālā, Depositum der Preußischen Akademie der Wissenschaften (Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Berlin)*. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/10. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Grimes, J. A. (1996). *Concise Dictionary of Indian Philosophy: Sanskrit Terms Defined in English*. USA: State University of New York Press.

Gulcalı, Z. (2013). *Eski Uyurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Pars Hikâyesi" (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gummer, N. (2015). Suvarṇabhāsottamasūtra. In Jonathan A. Silk (Ed.). *Brill's Encyclopedia of Buddhism Volume I: Literature and Languages* (pp. 249-260). Leiden-Boston: Brill.

Kaya, C. (2021). *Uyurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, Gözden Geçirilmiş Baskı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Keown, D. (2003). *Dictionary of Buddhism*. Newyork: Oxford University Press.

Lessing, F. D. (2017). *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II*. Çev. Karaağaç, G. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nobel, J. (1958). *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra, das Goldglanz-Sūtra, ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus, I-Tsing's Chinesische Version und Ihre Tibetische Übersetzung, I-Tsing's Chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem Photomechanischen Nachdruck des Chinesischen Textes versehen I*. Leiden: E. J. Brill.

Raschmann, S.-Chr. (2000). *Alttürkische Handschriften, Teil 5: Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras, Teil 1: Vorworte und erstes bis drittes Buch*. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/13. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Raschmann, S.-Chr. (2002). *Alttürkische Handschriften, Teil 5: Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras, Teil 2: Viertes und Fünftes Buch*. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/14. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Raschmann, S.-Chr. (2005). *Alttürkische Handschriften, Teil 5: Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras, Teil 3: Sechstes bis Zehntes Buch Kolophone, Kommentar und Verifizierungen Gesamtkonkordanzen*. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/15. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Soothill, W. E. & Lewis, H. (1937). *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd. (→ **SH**).

Tokyürek, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur, IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uçar, E. (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç [金光明最勝王經卷第九] Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*. İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları.

Uçar, E. (2020). Türkiye'deki Eski Uygurca Metin Neşirleri İçin Kullanılacak Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu. *Journal of Old Turkic Studies*, 4(1), 231-250.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Zieme, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvaraprabhāsottamasūtra)*. Berliner Turfan Texte 18. Turnhout: Brepols Publishers.

Elektronik Kaynaklar

Digital Dictionary of Buddhism: Sanskrit Terms Index (www.buddhism-dict.net).

Hopkins, J. Tibetan-Sanskrit-English Dictionary (www.glossaries.dila.edu.tw).

KOHD Digital (www.orient-mss.kohd.adw-goe.de).

Soka Gakkai Dictionary of Buddhism (www.nichirenlibrary.org).

Wisdom Library (www.wisdomlib.org).

Yogapedia (www.yogapedia.com).

Received 10.01.2023	Research Article	JOTS
Accepted 23.01.2023		7/1
Published 27.01.2023		2023: 158-178

Historical Turkic Literary Languages and Khwarezm Turkic

Tarihî Edebî Türk Dilleri ve Harezmi Türkçesi

Afag MEMMEDOVA*

Baku State University (Baku/Azerbaijan)

E-mail: afam129@gmail.com

There are several unresolved problematic issues in Turkology. This is the result of the settlement of Turkic tribes, which were numerous throughout history, over a wide geography. As a result, the formation of different views of scientists on issues such as the formation of different Turkic literary languages, their names, the classification of historical and modern Turkic languages, etc. In the literary languages that emerged in these regions, Turkic tribes and various dialectal (Koine) factors appeared. For a century, scientists have not come to a unanimous agreement on the naming of the medieval literary Turkic languages. The article presents the opinions of various scholars about the Middle Turkic period, Turkic literary languages in the Middle Ages, Khwarezm and Golden Horde Turkic and works, and their solutions are sought.

Key Words: Turkic literary languages, classification, Khwarezm Turkic, Middle Turkic period.

* ORCID ID: 0000-0002-5062-9945.

Introduce

A wide area of distribution, different historical conditions, different religious beliefs, a large number of Turkic tribes - each of the listed factors has had its impact on the historically created Turkic literary languages. For this reason, the classification of Turkic languages and the naming of Turkic literary languages have been the object of discussion for many years, and various scientific considerations and opinions among researchers for a century have not been able to determine a common result. It should be noted that many articles have been written and discussions held in this direction. Soviet Turkologists Radlov, Malov, Batmanov, Berezin, Korsh, Katanov, Ilminskiy, Aristov, Samoylovich, Bogoroditsky, foreign researchers Balbi, Remuza, Palmlada, Vamberi, Winkler, Foy, Rakhmati, Ligeti, Räsänen, Ramstedt, (Baskakov 2008: 94-95) in Turkey Banguoglu, Caferoglu, Arat, Ata, in Azerbaijan Chobanzade, Zeynalov, Jafarov and others, no unanimity in the classifications presented by others, each researcher has his own division and various disagreements.

The main problem in the presented classifications is that historical processes are not taken into account in some divisions. According to Kashgari, who was the first to classify Turkic languages, many researchers have grouped them according to the areas where the Turks live, some of them only from the ethno-genealogical point of view, others only from the historical point of view or simply based on phonetic, lexical-grammatical differences. Of course, when classifying the history of the language, it is impossible to draw a border with a jeweler's precision into its periods. It is for this reason those different opinions have arisen regarding the division and naming of Turkic languages into certain periods.

Middle period in the classification of Turkic languages

As is known, the first scientific classification of Turkic languages was given by Berezin (1848: 25-26). Using Berezin's division, later Radloff added phonetic features, Korsh added phonetic and morphological features and divided Turkic languages into groups. Samoylovich, who is valued as one of the best classifications, made the grouping only phonetic, Baskakov more ancient Turkic languages, Arat the phonetics of ancient Turkic dialects, Menges geographically, Malov from the point of view of the archaisms of Turkic languages, and Tekin

noted the periods of Turkic languages based on the Samoylovich division, etc. Sherbak *On the classification of Turkic languages. Goals and Principles*, he provided extensive information and comments on the classifications of Turkic languages by famous scholars of his time (see for more details: Sherbak, 1994: 12-23).

Among the scholars who group the Turkic languages according to historical stages, there are different opinions on the definition of the ancient and middle Turkic period. Thus, some researchers extended the ancient Turkic era to the Mongol invasion, that is, to the XIII century, and from the XII-XIII centuries of the Middle Ages; others try to prove that the middle period of Turkic languages began in the Xth-XIth centuries, based on the acceptance of Islam by the Turks. For example, Baskakov presented (1981: 25) the following classification based on Turkic written literary languages: I. Hun period (up to the 5th century AD): eastern and western Hun written languages II. Ancient Turkic period (VI-IX centuries): Eastern and Western Turkic written languages III. Middle Turkic period (X-XIV centuries). IV. New Turkic period (XV-XIX centuries). V. The latest Turkic period (XIX-XX centuries). As we have seen, Baskakov covers the Middle Turkic period in the X-XIV centuries and divides this period into two groups: A. Pre-Mongol (X-XII) and B. Post-Mongol period (XIII-XIV).

This is how Caferoglu presented (1984: 51-52) the division of historical Turkic languages - 1. Altai period, 2. Oldest Turkic period, 3. First Turkic period, 4. Old Turkic period, 5. Middle Turkic period, 6. New Turkic period, 7. Modern (newest) Turkic period presented the division. Later, he attributed the Xth-XVIth centuries to the Middle Turkic period and wrote about this period: “*The Middle Turkic period was the period between Turkic, which we call Common Asian Turkic for the literary dialect of the Central Asian Turkic tribes, and what we call “Common Anatolian and Azerbaijani Turkic” in the areas ruled by the Seljuks and Ottomans. organizing literary dialects.*”

Tenishev also writes (1997: 35) that the middle period of the Turkic languages starts from the Xth century and divides the periodization into 3 parts: the ancient Turkic period (XVth centuries), the middle Turkic period (Xth-XVth centuries) and the new Turkic period (XVth-XXth centuries).

Kormushin’s book *Ancient Turkic Languages* noted (2004: 14) that a new epoch in the history of Turkic languages opened with the acceptance of Islam by

the Turks. He calls this period covering the XIth-XIVth centuries the stage of medieval regional Turkic literary languages, which was a time period that was still mainly connected to the ancient Turkic language, but which already laid the groundwork for the emergence of future national literary languages.

According to Heyet: “*Old Turkic; it consists of Köktürk, Uyghur and old Kyrgyz languages and is the language of pre-Islamic Turks with a history of more than 1500 years*” (2011: 51), while Middle Turkic “*is the official language of the Karakhanid state as a continuation of old Turkic. From this Turkic dialect, which was the common literary language of Central Asia for a long time, Kashgar, Khwarezm and Chagatai dialects were formed in three separate periods and in three separate cultural centers*” (2011: 69). Also, Jafarov (2005: 23) presented ancient Turkic in the time period up to the Xth century: “*ancient Turkic is a manifestation of a dialectal (almost literary) language developed as a written language in the Vth-Xth century... The successor of ancient Turkic*” Turki (literary language of all Turks) is a manifestation of a more literary language that existed in the later period of the Middle Ages, covering a wider geography, with more possibilities of stylization.

Zeynalov gave (1981: 14) the ancient Turkic era as the Vth-Xth, and the Middle Turkic era between the Xth-XVth centuries. By the term *Old Turkic* (ancient), Tekin (1976: 143) refers to the Turkic language before the Turks accepted Islam, and it is assisted by Köktürk and Uyghur.

Gabain, who wrote (1950) about the grammar of ancient Turkic, also wrote only about the grammar of Köktürk and Old Uyghur monuments in his book *Alttürkische Grammatik Mit bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch*.

Thus, some researchers consider the X-XI centuries as the beginning of the middle period of Turkic languages, the period of the spread of Islam among the Turks. However, Rona-Tas, Johanson, Erdal and other linguists are of the opinion that the middle period of Turkic languages began in the XIIIth century, after the Mongol invasion (Ata, 2010: 32).

As is known, the Mongol invasion has a special and important place in the history of Turkic languages. It is for this reason that Turkic languages are also involved in research with pre-Mongolian and post-Mongolian periodization. For example, Ata defines (2010: 36) the boundary between the ancient and Middle

Ages of Turkic languages with the Mongol movement. So that, he considers the period after Goyturk, Uyghur and Karakhanid Turkic as *the starting point of the Middle Turkic period* and writes that the middle period of the Turkic thus language began in the XIIIth century with the Mongol movement.

Banguoglu also attributes (1964: 77) the old Turkic expression to the VII-XIII centuries. Also, Radloff noted (1911, 452) that the second period of the Turkic languages, after the ancient period, began in the XIIIth century.

Ergin used (1993: 11-12) the term *Old Turkic* to indicate the period from the 8th to the XIIth-XIIIth centuries, and after that, he wrote that Turkic appeared in various written languages.

Karamanlioglu, in turn, classified (1972: 21-22) the ancient (old) and new eras of the Turkic language as follows, 1. Altaic era (Mother Altaic), 2. Oldest Turkic era (Proto-Turkic), 3. First Turkic era 4. Old Turkic era (Köktürk, Uyghur), 5. Middle Turkic period, 6. New Turkic period, 7. Newest (modern) Turkic period. In this classification, he noted that the ancient (old) Turkic period was between the VIth and Xth centuries, and the middle Turkic period was between the XIth and XVth centuries.

Korkmaz writes (1995: 209) about the XIth century of the Turkic language as follows: “*The period between the 6th and XIth centuries of the Turkic language, despite some phonetic, morphological and lexical differences due to various factors, generally followed one branch in terms of language structure and historical development conditions. period*”.

From the classifications given as an example, it is concluded that the researchers divided into two sides when dividing the ancient and Middle Ages in the division of Turkic languages: 1. The ancient Turkic period covers the 8th-Xth centuries, until the acceptance of Islam by the Turks. Here, the middle Turkic period begins from the Xth or XIIth centuries; 2. Ancient Turkic is the stage before the VIII-XIII centuries, in other words, the period before the Mongol invasion. In this division, the researchers defend the idea that the middle period of Turkic languages began in the XIIIth century.

In the Turkology of modern Turkiye, the opinion that the middle period of Turkic languages began with Khwarezm Turkic, that is, in the XIIIth century,

prevails. Thus, the opinions in the collection of articles *The First Phase of the Middle Turkic Period: Problems and Solutions of Khwarezm Turkic* published (Şimşek 2021) under the editorship of Şimşek, among the latest publications, are a proof of this.

In general, both the acceptance of Islam by the Turks and the Mongol invasion affected the life, living, history, literature, language, etc. of the Turkic languages. Influenced, both factors created a turning point in the history of the Turks. According to those who extend the ancient Turkic period to the XIIIth century, our written monuments of the XIth century, Karakhanid Turkic, are a continuation of the ancient Turkic, traces of the old Turkic have been preserved here, and therefore the ancient period should be recorded up to the XIIIth century. In fact, not only Karakhanid Turkic, but all middle or modern Turkic literary languages did not appear suddenly and, of course, were formed, matured and developed against the background of the literary language that preceded it. If we accept that the middle period of Turkic languages began in the XIIIth century, then we do not draw a boundary between the language of the Orkhon-Yenisei monuments and Karakhanid, and we attribute both to the ancient period, which I think is not true. Because when we examine the language of works of the XIth century, we come across so many different features in a single lexicon that, in my opinion, it would be more appropriate to separate the period after the Xth century with the adoption of Islam by the Turks from ancient Turkic and call the beginning of Islamic Turkic literature (XIth century) the middle period.

Khwarezm Turkic in periodization and naming of historical Turkic literary languages

The spread of Turks over a wide geographical area throughout history, their large number, the formation of unique features in the language of each tribe, the simultaneous processing of elements of different tribes in the language in some periods, the adoption of different religions by Turks and the new lexical units brought by this religion, etc. such factors have complicated the naming of Turkic literary languages. So, along with different opinions on the historical periodization of Turkic languages, the issue of naming historical Turkic literary languages also remains controversial and unresolved. In order to correctly name the historical Turkic literary languages, in which periods and in which areas

these literary languages were active, and to correctly determine the written monuments of each literary language, the linguistic characteristics of each tribe and tribal associations should be reviewed both separately and as a whole, the period attention should be paid to the historical conditions. Thus, in the scientific literature, one historical Turkic literary language is classified according to the geographical area (for example, the Western Turkic language), another by the name of the state (for example, Karakhanid Turkic), and another by the name of the tribe (for example, Kipchak Turkic) or in a mixed case (for example, Mamluk-Kipchak Turkic) which, in our opinion, is not the correct method. Because there should be a system in the naming of historical Turkic literary languages.

According to Jafarov (2005: 21), the dialectical (almost literary) language manifestations that spread widely in Central Asia in the Vth-Xth century were the source for the formation of Turkic; Observations on the language of the written monuments (ancient Turkic written monuments) of that period show that *“ancient Turkic (written Turkic before Turkiye) had a fairly high level of normativity and was not the language of a tribe that had reached some political hegemony, or a mechanical collection of various Turkic tribal languages, but a perfect, is a centralized, even conservative epic language”*. Hajiyevev wrote (2012/1: 76) about the importance of considering what points should be considered in the periodization of the literary language of Azerbaijan (this should be considered when compiling the periodization of literary languages in general): *“Periodicalization of the history of literary language has the scientific and theoretical importance of determining the relationship between the language and history of the people, the spirituality and material culture, the way of thinking and the economic life conditions, the artistic thought and the intellectual level”*. Therefore, all the factors listed above should be considered when defining the literary language.

Tenishev noted (2021: 30) that several literary languages appeared in the course of the development of the Turkic language: I. The language of the Orkhon monuments, which is the first literary written version, II. Ancient Uyghur literary language, III. Karakhanid literary language, IV. Khwarezm literary language, V. Chagatai literary language, VI. Turki literary language, VII. Seljuk, Mamluk-Kipchak, Bulgar literary language, etc.

The oldest Turkic works that have come down to our time belong to the 8th century and are known to be the monuments we call Orkhon-Yenisei. Almost all researchers call this period the ancient Turkic period and consider the language in which the monuments were written to be the first written literary version of ancient Turkic. There are several ideas about the ancient Turkic language: a) the language of the Orkhon-Yenisei monuments is a combination of dialects and dialects; b). the beginning of Turkic languages is the language of their ancestors; c) dialectal (koine) and is the embodiment of a single language used by different tribes, in other words, here the literary language is distinguished from the spoken language (the last opinion belongs to Malov and Radlov) (Tenishev, 2021: 32). Speaking about this language, Radlov called it *a literary language based on several dialects* (Kormushin, 2021: 45).

Tenishev writes (1997: 35) that “*runic writing is called the language of monuments (runic koine) - the first literary written version, and this language was created with the participation of Uyghur and Kipchak, based on Oghuz*”. According to Kononov (1980: 47), the language of the ancient Turkic monuments contained the most characteristic features of the two largest language groups at that time - the Uyghur and Oghuz languages. Samoylovich (2005: 939) is in favor of calling the Islamic era a common Central Asian literary Turkic (not Chagatai or Eastern Turkic) and showing several stages within this era: The first stage is the Karakhanids, the second is Oghuz-Kipchak, and the third is Chagatai.

Although many researchers note that the period of Chagatai began in the XIIIth century, Samoylovich emphasized (2005: 61) that it would be correct to attribute the term Chagatai to the XVth-XXth centuries at the beginning of the XXth century. Eckmann, like Samoylovich, divides the literary language of Central Asia into three periods: 1. Karakhanid or Khaganiya Turkic (XIth-XIIIth centuries), 2. Khwarezm Turkic (XIVth century), 3. Chagatai Turkic (XVth-early XXth centuries) (Ercilasun 2004: 408).

Zayonchkovski (1967: 85) also groups the languages of the Turkic monuments written in the medieval Muslim era (approximately XI-XVI centuries) in terms of historical-regional structure as follows: 1. Karakhanid Turkic, 2. Khwarezm-Golden Horde and Mamluk (Kipchak), 3. Chagatai (Eastern Turkic) and 4. Anatolian-Ottoman (Oghuz) Turkic.

Tenishev writes (1997: 33-34) about the formation of the ancient Uyghur literary language after the language of the Orkhon monuments: “on the basis of the runic koine (the language of the Orkhon monuments) understood by the general public (on the condition that its Oghuz-Uyghur layer is preserved from the runic koine) a new literary language - Turkic Uyghur language was born”, “the ancient Uyghur language was well known to other Turkic tribes, and later, this ancient Uyghur literary language took part in the formation of other literary languages”.

After the ancient Uyghur literary language, in the XI-XII centuries, under different historical conditions, the Karakhanid state’s own literary language was formed. This literary language is called by different names in historical works: Karakhanid Turkic (in *Divanu Lugat-it-Turk*), Bugrakhan language (in *Kutadgu Bilig*), Kashgar language (in *Atabatu’l-hakayik*).

In the verse preface attached to Yusuf Balasagunlu’s poem *Kutadgu Bilig*, which is considered the first example of Turkic-Islamic literature, the following information is given about the language of the work: *çin-ü maçin ‘alimleri ve hâkimleri kamuğ ittifağ boldılar kim meşriğ vîlayetinde kamuğ türkistan illerinde buğra han tilinçe türk luğatinçe bu kıtabdın yaqşırak hergiz kim erse taşnıf kılmadı* (Arat, 1947: 5) “All the scholars and judges of China and Machin agreed that in the eastern province, in all the lands of Turkistan, in the Bugrakhan language, in Turkic, a better book than this book has not been classified by anyone”.

There is a verse written by Arslan Khodja Tarhan on the copy of Mahmud Yügneki’s *Atabatu’l-hakayik*. In this appendix, Arslan Hodja wrote about the language of the work and emphasized that Yungneki wrote in the Kashgar language (*tamamı erür kaşğari til bile* [Arat, 1992: 50]).

Kashgari, who conducted (DLT 1995) the first comparative study of Turkic languages, gave information about Turkic tribal languages in the XIth century mainly from two perspectives: 1. by the name of tribal languages, 2. as the language of the people of a certain geographical area. If we make a table of what the scientist said, then we will see such a picture:

Urban (i.e., sedentary) tribes	Argu	The height of a bilingual Turk*	
	Sogd	Balasagun, a Turkicized tribes (bilingual) living between Bukhara and Samarkand	
	Kenchek	Bilingual Turks tribe. His language is not pure.	
	Hoten	The name of a region and city between the Indus and Kashgar. They have different languages and writings; they cannot speak Turkic well. This language is influenced by Indian languages.	
	Tübüt (Tibet)	They have separate languages and writings; they cannot speak Turkic well	
	Tangut	A Turk tribe living near China	
	Uyghur	It is pure Turkic, but there is also a dialect that they use among themselves. There are two scripts: 1) Turkic script with 24 letters, 2) the script used by the Chinese	
Nomad tribes	Chomul	Turkic tribes. Although they have a different dialect, they know Turkic well	
	Kay		
	Yabagu		
	Tatar		
	Basmyl		
	Kyrgyz		Turkic tribes. They only speak Turkic
	Kıphchak		
	Oghuz	the simplest	
	Tohsi	the most	
	Yaghma	correct	
	Chigil		
	Oghrak		
	Charuk		
	Yemek	They are Turkic tribes. Their languages are close to the above Turkic tribal languages (Kyrgyz, Kyfchak, Oghuz...)	
	Bashkir	They are Turkic tribes. They shorten the end of many words.	
	Bulgar		
	Suvar		

* English translation and tabulation are the author's.

	Khaganiya people	The most proper, fluent and less influenced language
	Balasagun people	They speak both Sogdian and Turkic
	The peoples living along the rivers Artish, Ila, Atil up to the Uyghur cities	Proper Turkic language
	Peoples living in Argu cities from Ispicab (now Chimkend) to Balasagun	Their languages are mixed

Thus, the language of the XIth-XIIIth century monuments, which appears in historical monuments as Bugrakan language, Karakhanid Turkic, and Kashgar language, and is more commonly known as Karakhanid Turkic in modern times, is also expressed in other terms in the scientific literature: Karakhanid-Uyghur, Eastern Turkic (Brockelman), Oghuz-Kipchak, Uyghur-Kipchak (Samoylovich), Karluk-Khwarezm (Baskakov), Karluk-Uyghur (Najib), Karakhanid-Kashgar (Reshetov), Old Turkic and etc (Abduraxmanov, 1996: 64).

The literary language that came after Karakhanid Turkic is called Khwarezm Turkic and spans the XIIIth-XIVth centuries. The term *Khwarezm Turkic* was first encountered in Ali Shir Navai's (Navoi, 1970: 14, Levend, 1968: 72) tazkira book *Majalisun-nafayis*. In this book, he gave information about how Mawlana Huseyn Kharazmi wrote a commentary on *Kasidayi-Burda* with *Harizmiçe Türki Tili* 'Kharizm Turkic language'.

Khwarezm Turkic is also called variously in scientific literature: (for the XIIIth-XIVth centuries) Karluk-Kharazm, Eastern Turkic, Middle Turkic, Oghuz-Kipchag, Golden Horde or Kharazm-Golden Horde (Fazilov, 1996: 139).

Although there are different ideas about the naming of Khwarezm Turkic belonging to the southeastern group of the XIII-XIV centuries, two opinions regarding this literary language have been accepted unambiguously by scholars: Khwarezm Turkic is a continuation of Karakhanid Turkic. For example,

according to E. Fazilov (1996: 140) Khwarezm Turkic belongs to the southeastern group of Turkic languages, but due to a number of phonetic and morphological features, it is also related to Karakhanid-Uyghur, which belongs to the northeastern group. Baskakov called (2008: 175-176) the language of Ahmed Yasavi *Divani-hikmat* and Yasavi's successors Karakhanid-Khwarezm or Oghuz-Kipchak literary language, which arose in Khwarezm in the twelfth century, based on the living Oghuz-Kipchak dialects and the Karakhanid literary language. Eckmann also writes (2017: 1) “*We call the stage of the development of the Central Asian Turkic (Eastern Middle Turkic) literary language, which was partially influenced by the local dialects of Oghuz and Kipchak in the lower part of Khwarezm and Syr Darya from the XIIIth century, which was formed from Karakhanid, and we call it Khwarezm Turkic*”. The second opinion, as mentioned above by Baskakov and Eckman, is that the Oghuz and Kipchak tribes were mainly involved in the formation of Khwarezm Turkic. Because when the language of the written monuments of the aforementioned period is examined, it can be seen that Oghuz elements are more prominent in one part and Kipchak elements in the other (compared to other tribal languages).

It is noticeable that there are fewer Uyghur elements in the texts written in Kharazm. Koine seems to have more polished, stylistic variants in the genres of poetry and prose (Tenishev, 2021: 36).

The Oghuz were a Turkic tribe spread over a wide area. In the Xth century, the Oghuz tribes were en masse on both sides of the Syr Darya, mainly in the areas extending from the right side to the north. Even this spread was in such a wide area that the Islamic geographers of the Xth century named the vast desert north of Injin (Syr Darya) and east of the Caspian Sea as *Oghuz Desert* (Sümer: 135). At that time, the Oghuz bordered with Khwarezm, Mavaraunnahr and Khorasan (see photo 1).

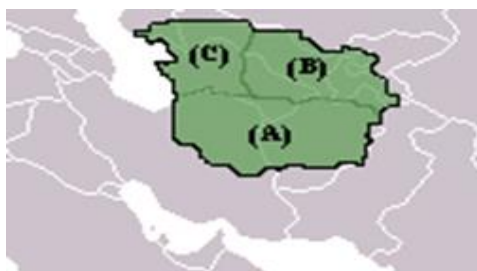

photo 1. (A) Khorasan, (B) Mavaraunnahr, (C) Khwarezm

The Arab geographer and traveler of the Xth century, Istakhri, writes (Aqadjanov, 1969: 178) that all the borders of Mavaraunnahr are a war zone: Guz Turks (i.e., Oghuz) from Khwarezm to Isfijab (ancient name of Sayram city in North Kazakhstan-A.M.), with Karluk Turks from Isfijab to the remotest parts of Ferghana. It also states that the lands of the Oghuz reached the borders of Taraz in the east. “*From here, the borders of the Oghuz extended in the form of an arc around Farab, Biskent, Samarkand, Bukhara and Khwarezm to the Aral Sea*” (Aqadjanov, 1969: 177). Of course, under such historical and geographical conditions, it is natural that the Oghuz played a key role in the formation of the emerging Turkic literary languages.

In general, the Oghuz, Uyghur and Kipchak tribes (provided that the role of other Turkic tribes is also taken into account) played a key role in the formation of almost all historical literary languages. However, the aforementioned tribes determined the formation of different characteristics in the new literary language that arose depending on the environment and historical conditions in which they fell in a certain period, the geographical area where they spread, which state they were part of, which geography they migrated from, and which Turkic tribes they mixed with.

Apparently, the century-long controversy has not yet been resolved. Of course, any literary language or the language of the work should mention the more prominent tribal language, but it is not correct to call literary languages by tribal language. In our opinion, it would be more appropriate to call these languages from a historical-regional perspective: Karakhan Turkic, Khwarezm Turkic, Mamluk Turkic, etc.

Khwarezm and Golden-Horde (Kharazm) Turkic

The Khwarezm written language was not limited to the borders of the Khwarezm region, it reached the regions under the rule of the Golden Horde in the north, the Seljuk in the west, and the Mamluk states in the Middle East (Öztürk, 2021: 5). However, Khwarezm Turkic did not appear in the same literary language structure in these listed regions. In general, it is difficult to find and generalize general literary language norms in the language of works written in regions, because various factors (the area where the work was written, the place where the author was born and grew up and later moved to another place, etc.)

had more or less influence on the language of each author. For example, the Khwarezm region, which belonged to the Khwarezm shahs, became part of the Golden Horde (Juchi nation) after the Mongol invasion. If the main capital during the Kharazmshahs was Urgench (Samarkand at a certain time), after the Mongol invasion, Saray became the capital of the Golden Horde empire, which was established including Kharazm. Of course, it is a well-known fact that the newly founded Turkic empires and their capitals attracted writers, poets and artists living in other places. A creative person felt it his duty to be in the cultural center. Thus, since the XIVth century, many scientists, writers, poets and artists came from Khwarezm to the western cultural center of the Juchi Empire, encouraging the expansion of the literary language of Khwarezm Turkic and writing works in this language (Eckmann, 2017: 2). For example, as the name suggests, Seyfi Sarayi was born in Saray, the capital of the Golden Horde. Banarly noted (1971: 361) that he was in Kharazm, the Golden Horde, Kipchak regions, and finally he came to Egypt and wrote his valuable works in the Mamluk area. In other words, Turkic poets and writers who came to any region presented in their works a mixture of the language characteristics of the places where they lived (or the tribe they belonged to) and the Turkic tribes of the area they came from. That is why sometimes the works written in the Mamluk, Golden Horde, and Khwarezm regions are given under Khwarezm Turkic, but this does not exactly reflect the reality. Because according to each region, the literary language has brought its own characteristics to the fore.

That is why researchers such as Ata (2002; 2014), Ünlü (2012), Agca (2020) prefer to be called Khwarezm and Kharazm-Altyn Horde Turkic (Öztürk, 2021:5). Ata grouped the works written in the Golden Horde as follows:

Khwarezm Turkic works: *Kıyasu'l-enbiya*, *Nahju'l-faradis*, "*Mukaddimatu'l-edeb*, *Muynu'l-murid* and Interlineal Translation of the Qur'an.

Kharazm-Golden Horde Turkic works: Kutub's *Khosrow and Shirin*, *Mahabbatname*, *Siraju'l-kulüb*, *Mirajname*, *Dastani-jumjuma*, *Yarlık* and *Bitiks*.

Kharazm and Syrdarya, which for a long time were politically connected with the Golden Horde, defended their values during the Golden Horde as well (Eckmann, 2017: 2). According to the Italian turcologist Alessio Bombaci (1956, Eckmann 2017: 2) the Turkic language used in the Golden Horde was a local Kipchak dialect, separate from Khwarezm Turkic.

Turks had such strong cultural and moral characteristics and language that they naturally assimilated the other peoples who occupied it. Arab scholar Ibn Fazlulah al-Omari writes about the natural assimilation of the Mongols of the Red Army by the Kipchaks in his work *Masaliku'l-ebshar fi memâliki'l-emshar*: “In ancient times, this state was the country of the Kipchaks. However, when the Tatars (that is, the Mongols) invaded the region, the Kipchaks became their subjects. Then they (Mongols) mixed with them (Kipchaks) and became relatives, and the land overcame their (Mongols) natural characteristics and ethnicity, and they all became completely like Kipchaks, as if they belonged to the same tribe” (Qriqoryev, 1977: 82).

Therefore, the languages of the monuments written in the Middle Ages should be considered as historical and geographical variants of a common Turkic literary language. Therefore, in addition to differences in literary languages from a geographical point of view, parallel impressions are manifested in the language of works from a phonetic, lexical and morphological point of view.

Works written in Khwarezm Turkic

Among scholars, there are disagreements on the question of which literary language should be attributed to works written in the Middle Ages. The fact that there are more similarities than differences in the language of the written monuments, the parallel development of various tribal language features in phonetics, lexis, and morphology makes it difficult to assign these works to which Turkic literary language and to group them. What we have said also applies to the research object of Khwarezm Turkic and works written in that literary language. In the works written in Khwarezm Turkic, from the phonetic, grammatical and lexical point of view, the characteristics characteristic of Karakhanid Turkic, as well as the elements of Oghuz and Kipchak are mixed. Therefore, the language of the works written in the Middle Ages was named by scholars with different terms, and the works were grouped in different ways. Fazilov (1974: 15), a researcher of Old Uzbek, wrote: “among the main and unsolved problems of Turkology is the language of the works of Khwarezm of the XIVth century, because the research allows to obtain more general conclusions about the relationship of many language groups”. As Argunshah also mentioned (2020: 54), none of the works written in this period are the same. Differences in the phonetic,

morphological, and lexical layers are evident, so it is impossible to speak of a pure Khwarezm Turkic.

In general, some researchers attribute the works written in the XIVth century to the Khwarezm Turkic, while others place some of these works in Karakhanid, Golden Horde, Mamluk or Chagatai Turkic. For example, Fazilov wrote (1996: 140) about the mixed grammatical and lexical norms of Karakhanid-Uyghur, Oghuz, and Kipchak features in the language of works that he considered to be a product of Khwarezm Turkic. Later, he emphasized that in the works *Khosrow and Shirin* and *Nahju'l-faradis* by Kutub, more Karakhanid Turkic was used (in any case, Karakhanid Turkic had already become archaic at the time of writing the work) with Oghuz and Kipchak elements, and in the translation *Mahabbatnama* by Khwarezmi and *Gulistan* by Seyfi Sarai, Oghuz-Kipchak elements are more noticeable (and that Oghuz features are even more noticeable). Thus, he mentioned Seyfi Sarayi's *Gulistan* translation, Kharazmi's *Mahabbatnama*, Kutub's *Khosrow and Shirin* as XIVth century Khwarezm monuments with the old Uzbek name.

Baskakov introduced (2008: 177) the language of *Nahju'l-faradis*, *Mahabbatnama*, *Khosrow and Shirin*, *Mirajnama* as the literary language of the Golden Horde; *Mukaddimatu'l-edeb*, *Yusuf and Zuleyha*, *Oghuzname* as the literary language of the Chagatai Ulus. Sherbak attributes (1962: 21-22) Kutub and Khwarezmi to the Golden Horde period. Samoylovich (2005: 909, 912), on the other hand, distinguishes Khwarezmi's *Mahabbatnama* from the Chigatai language and considers them important works of the literary language and literature of the Juchi Ulus. He also wrote on page 909 of the article entitled *History of Turkic literatures and history of literary languages* of the published collection of articles that "Kutub's work *Khosrow and Shirin* from the XIVth century monuments is very important for evaluating the high culture of the Golden Horde, as well as for studying the literary language and literature of the Juchi nation". But then on page 912 of the same article, he called Kutub's work *Khosrow and Shirin* "a mixed type of Uyghur-Kipchak language that is not fully defined".

Jafarov noted (2005: 23-24) the Eastern (or Turkestan) Turki in the regional manifestations that emerged as a result of the ethno-social processes of the Turkic that was formed in the XI-XIIth centuries: And attributed the written

monuments *Mahabbatnama* (XIIIth century), *Kisasu'l-enbiya* (XIVth century) and *Mukaddimatu'l-edeb* (XIVth century) to the Oghuz monuments, *Nahju'l-faradis* (XIVth century) to the Kipchak monuments, Sayfi Sarai's *Gulistan bit-Turk* (XIVth century) and Kutub's *Khosrow and Shirin* (XIVth century) to the Turki of the Northwestern (Kipchak).

Banarlı showed (1983: 354-357) that one of the dialects he collected under the general name of Central Asian Turkic was “a dialect formed by the combination of *Khaganiya Turkic* and *Oghuz-Kipchak Turkic* in *Khwarezm* in the XIVth century” (i.e., Khwarezm Turkic - MA). He included here Rabguzi, the first major author of works written in Khwarezm, and his works *Kisasu'l-enbiya*, *Muynu'l-murid* of Islam, *Nahju'l-faradis* of Kardarli Mahmud, and *Khosrow and Shirin* of Kutub, *Mahabbatnama* of Khwarezmi and *Jumjumanama* of Katib he included to the Golden Horde works.

Ercilasun (2004: 373-386) relates *Mukaddimetu'l-edeb*, *Kisasu'l-enbiya*, *Khosrow and Shirin* by Kutub, *Mahabbatnama*, *Nahju'l-faradis*, *Jumjumanama*, *Mirajnama*, *Translation of the Koran*, *Yarlık* (decree) and *Bitik* (letter) of the Golden Horde to works in Khwarezm-Turkic (two *Yarlık* and one *Bitik*, which belong to the end of the XIVth - beginning of the XVth century, belong to the Khwarezm Turkic language, stocks of the Chagatai period). In addition, Ercilasun also provided the Istanbul copy of Ibni Muhanna's dictionary, which is included in Azerbaijani-Turkic works, in Khwarezm-Turkic (Ercilasun, 2004: 385). It should be noted that Melioransky, Inan, Malov, Hajiyev and other researchers noted that the Ibni Muhanna dictionary was written in Azerbaijani.

Koprulu (1980: 285-309) under the title *Turkic works in Kharazm* includes *Kisasu'l-enbiya*, *Muynu'l-murid*, *Javahiru'l-esrar*, *Nahju'l-faradis*, *Khosrow and Shirin*, *Mahabbatnama*, *Jumjumanama* written in the area of the Golden Horde. Zayonchkovsky (1967: 89) also attributes Kutub's work *Khosrow and Shirin* to the literature of the Golden Horde.

Hacieminoglu (2000: X), who studied the language features of Kutub's work *Khosrow and Shirin*, wrote that “*Khosrow and Shirin*, which is accepted as “Kipchak” in the Golden Horde area, bears the characteristics of both the Khwarezm written language and the Chigatai language”.

Argunşah noted (2020: 54-56) that *Mukaddimatu'l-edeb*, *Kıyasu'l-enbiya*, *Muynu'l-murid*, *Nahju'l-faradis*, *Khosrow and Shirin*, *Mahabbatname*, *Siraju'l-kulub*, *Mirajhname*, dictionary *Ibni Muhanna* and the translation of the Qur'an were written in Khwarezm Turkic. Guldan Sagol (2002: 805) also included *Mukaddimatu'l-edeb*, *Kıyasu'l-enbiya*, *Muynu'l-murid*, *Nahju'l-faradis*, *Kutub's Khosrow and Shirin*, *Mahabbatnama*, *Mirajnama* and translations of the Qur'an in Khwarezm Turkic.

Eckmann calls (2017: 4) *Kıyasu'l-enbiya* and *Muynu'l-murid* works in Khwarezm Turkic, and *Kutub* a poet of the Golden Horde. Samoylovich wrote (2005: 60) that *Kıyasu'l-Enbiya* language is closer to Karakhanid Turkic, and therefore it is not correct to call it Chagatai Turkic.

Finally, a few points should be noted. Firstly, it is that the adoption of Islam by the Turks influenced both their way of life and their language. Therefore, it is necessary to separate Old Turkic from Middle Turkic and start it from the Xth-XIth century, and it does not make sense to extend the ancient period to the XIIIth century. Secondly, Turkic languages spread over a wide area formed a new literary language according to the historical conditions in each period. Although phonetically, lexically, and morphologically parallel elements are used in these literary languages, it is possible to see the dialectical koine of each literary language. Thirdly, the naming of these literary languages should be systematic (that is, it is not correct to name one geographically, another historically, and another by the name of the state). And lastly, after examining all these different opinions and considering the language of the works, we considered it appropriate to attribute the following works to Khwarezm Turkic – *Mukaddimatu'l-edeb*, *Kıyasu'l-enbiya*, *Nahju'l-faradis*, *Muynu'l-murid*, *Interlineal Qur'an translation*, *Istanbul copy of Ibni-Muhanna Dictionary*, *Siracu'l-kulub*.

References

Abduraxmanov, Q. A. (1996). *Karaxanidsko-uygurskiy yazık*. In *Yaziki mira. Tyurkskiye yaziki* (pp. 64-75). Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk.

Aqadjanov, S. Q. (1969). *Očerki istorii oghuzov i turkmen Sredney Azii IX-XIII vv.* Aşxabad: İlim.

Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*, 2 Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Argunşah, M. (2020). Harezmi ve Kıpçak Türkçesi. In Kartallıoğlu, Y. (Ed.), *Türkoloji El Kitabı* (pp. 54-69). Ankara: Yunus Emre Enstitüsü Yayınları.

Ata, A. (2010). Moğol Fütuhâtı ve Doğu-Batı Türk Yazı Dili Kavramları Üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 17, 29-37.

Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→ DLT)

Banarlı, N. S. (1983). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Banguoğlu, T. (1964). Eski Türkçe Üzerine. *Türk Dil Araştırmaları Yıllığı Belleten 1964*, 77-84.

Baskakov, N. (1981). Ob unifikatsii nazvaniy drevnix i srednevekovix pismennix tyurkskix yazıkov. In *Tyurkologičeskiy sbornik 1977* (pp. 21-27). Moskva: Akademii Nauk SSSR.

Baskakov, N. (2008). *Tyurkskie Yazıki. Yazıki Narodov Mira*. Moskva: LKİ.

Bérézin, I. (1848). *Recherches sur les dialectes musulmans. Premiere partie. Systeme des dialectes Turcs*. Casan: A l'imprimerie de l'universite.

Bombaci, A. (1956). *Storia della letteratura turca dall'antico impero di Mongolia all'odierna Turchia*. Milano: Nuova Accademia.

Caferoğlu, A. (1984). *Türk Dili Tarihi I*. İstanbul: Enderun.

Eckmann, J. (2017). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Haz. Sertkaya, O. F. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ.

Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.

Fazılov, E. (1996). Xorezmsko-tyurkskiy yazık. In *Yazıki mira: Tyurkskiye yazıki* (pp. 139-148). Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk.

Fazılov, Ergash (1971). *Starouzbekskiy Yazık. Xorezmiyskiye Pamyatniki XIV veka I-II*. Tashkent: Fan.

Gabain, A. von (1950). *Alttürkische Grammatik: mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch*. Leipzig: O. Harrassowitz.

Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hacıyev, T. (2012). *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarixi I*. Bakı: "Elm".

- Heyet, C. (2011). *Türk Dilleri ve Lehçelerinin Tarihi I*. Terjüme: Heyet, R. Bakı: Tehsil.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1972). *Türk Dili Nereden Geliyor, Nereye Gidiyor?* İstanbul: Hareket.
- Kononov, A. (1980). *Qrammatika yazıka tyurkskix runicheskiy pamyatnikov VII-IX vv.* Leningrad: Nauka.
- Korkmaz, Z. (1995). Eski Türk Yazı Dilinden Yeni Yazı Dillerine Geçiş Devri ve Özellikleri. In *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* (pp. 296-303). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kormushin, İ. V. (2004). *Drevniye Tyurkskie Yazıki*. Abakan: XQU.
- Kormushin, İ. V. (2021). O vzglyadax E. R. Tenisheva na istoriyu drevnix literaturnıx tyurkskix yazıkov. *Rossiyskaya Tyurkologiya*, 30-31(1-2), 44-49.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Levend, A. S. (1968). *Ali Şir Nevai. Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Nadjip, E. & Blagova, Q. F. (1996). Mamlyuksko-kıpçakskiy yazık. In *Yazıki mira. Tyurkskiye yazıki* (pp. 75-81). Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk.
- Navoi, Alişer (1970). IX. Taşkent: "Fan".
- Öztürk A. (2021). 13. Yüzyıldan Sonra Çeşitlenen Tarihi Türk Yazı Dilleri: Doğu, Batı ve Kuzey Türkçeleri. In Tokyürek, H. & Bekar, B. (Eds.), *Doğumunun 60. Yılında Nevzat Özkan Armağanı Ediya Yazıka* (pp. 1-24). Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Qriqoryev, A. R. (1981). Ofisialniy yazık Zolotoy Ordı XIII-XIV vv. In *Tyurkologicheskiy sbornik 1977* (pp. 76-96). Moskva: Akademii Nauk SSSR.
- Radloff, W. (1911). Alttürkische Studien V. *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, 5(6), 427-452.
- Sağol, G. (2002). *Harezmi Türkçesi ve Harzem Türkçesi ile Yazılan Eserler*. In Güzel, H. C. et al. (Eds.), *Türkler 5* (pp. 803-813). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Samoylovich, A. (2005). *Tyurkskoye yazıkoznaniye. Filologiya. Runika*. Moskva: Vostochnaya literatura RAN.
- Sherbak, A. (1962). *Grammatika Starouzbekskoqo Yazıka*. Moskva-Leningrad: Akademii Nauk SSSR.
- Sherbak, A. (1994). *Vvedenie v sravnitelnoye izucheniye tyurkskix yazıkov*. St. Peterburg: Nauka.

Sümer, F. (1958). X. Yüzyılda Oğuzlar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 16(3-4), 131-163.

Şimşek, Y. (2021). *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezm Türkçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tekin, Ş. (1976). Eski Türkçe. In *Türk Dünyası El Kitabı* (pp. 142-192). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Tenishev, E. (1997). Tyurkoyazıchnıx pismennıx pamyatnikov yazıki. In *Yazıki mira. Tyurkskiye yazıki* (pp. 35-46). Moskva: Rossiyskaya Akademiya Nauk.

Tenishev, E. (2021). İstoriya tyurkskix pismennıx literaturnıx yazıkov donasionalnoy porı. *Rossiyskaya Tyurkologiya*. 30-31(1-2), 30-43.

Zayonchkovskiy, A. (1967). K izucheniyu srednevekovıx pamyatnikov tyurkskoy pismennosti (XI-XVI vv). *Voprosı yazıkoznaniya №6*. Nauka. Moskva: 80-89.

Zeynalov, F. (1981). *Türkologyanın Esasları*. Bakı: Maarif.

Received 18.10.2022	Research Article	JOTS
Accepted 05.11.2022		7/1
Published 27.01.2023		2023: 179-193

Additional Turkic and Tungusic Borrowings into Yukaghir VII

Yukagir Dilindeki Türkçe ve Tunguzca Alıntılara İlaveler VII

Peter PIISPANEN*

Stockholm University (Stockholm/Sweden)

E-mail: peter.piispanen@finska.su.se

In this seventh part of this paper series, additional Turkic (i.e. Yakut) and Tungusic (i.e. Ewen or Ewenki) loanword etymologies for the Yukaghir languages and dialects are presented and evaluated in semantic, phonological and other considerations and viewpoints. In summary, a total of ten Yakut borrowings, and two Tungusic borrowings are given, as well as one Yukaghir borrowing in Ewenki. An extra section of interest in this paper presents some new Tundra Yukaghir field data, and lastly some documentation corrections are again given.

Key Words: Lexical borrowing, Tungusic, Turkic, Yukaghir, field documentation.

* ORCID ID: 0000-0003-4398-2107.

1. Introduction

This paper series (thus far: Piispanen, 2018, 2019a, 2019b, 2020a, 2020b, 2022) continues the presentation and argumentation of newly discovered Turkic and Tungusic (and Russian) lexical borrowings into the Yukaghir languages of the far northeastern Siberia, preceded by a topic section of interest like in the other parts of this series.

In the so-called special sections of each paper in the series, I have taken the delightful opportunity to highlight various points or topics of interest in Yukaghir studies. As mentioned in earlier parts, these topics are meant to stimulate additional Yukaghir studies, clarify, rectify or correct older documents, discuss grammar, etymologize additional materials and much more. In 2018 (Part I), the phonology and Yukaghir borrowings into the surrounding languages were generally evaluated. In 2019a (Part II), the Altaic language hypothesis and chronological theories were discussed, and then in 2019b (Part III), a two-part double-paper, corrections to older Yukaghir documentation (on Chuvan, and Omok and Spiridonov's dialectal Kolyma Yukaghir materials) as well as borrowed grammatical markers were presented (in the first half), and, further, the concept of Para-Yukaghir languages was touched upon briefly (in the second half). In 2020a (Part IV), the nominal derivational suffix *-jə was discussed, while in 2020b (Part V), the etymologies of Yukaghir toponymical terms were discussed in detailed analyses based on previous and new research and in 2022 (Part VI) special focus was placed on some Yukaghir game etymologies. In this part, the extra topic section deals with the presentation of some Tundra Yukaghir field data with documented lexicon never before presented in the scientific literature.¹

2. New Yukaghir documentation

The Yukaghir languages and dialects are clearly and sadly moribund languages, currently with but a few hundred remaining speakers of both Kolyma and Tundra Yukaghir. Therefore, at this stage in time, collecting more linguistic

¹ I wish to thank my colleagues Mikhail Zhivlov, Robert Lindsay, Rupert Hartung, Mikhail Kolodyazhny, Christopher Miller, Norval Smith, Elena Klyachko, Alexandru Gheorghiu, Huisu Yun, and Otso B Bjartalíð for their very valuable and useful input on an earlier draft version of this paper through personal communication (*pc*). All remaining errors are, of course, my own.

data from native speakers is paramount for our future understanding of the language(s), and the preservation of the Yukaghir culture, as well as for the possibility of language revitalization. In my line of Yukaghir research, I have had the great honor of cooperating with two native speakers of Tundra Yukaghir, a father and his daughter. They have gratefully and politely served as informants in the collection of additional, hitherto non-documented TY lexicon. While a paper of its own presenting all of the findings in that field linguistics project will be forthcoming, I will already here offer a few tidbits of data to the interested reader from this new Tundra Yukaghir documentation of currently around 30 new words provided by the informants:

husky dog ‘хаски (haski)’: TY *jelukun juodiiñej laame* (йэлукун йуодиньэй лаамэ) ‘lit. собака, имеющая четыре глаза = dog having four eyes’; TY *wadul laame* (вадул лаамэ) ‘lit. юкагирская собака = Yukaghir dog’; TY *ñaawej juodiiñej laame* (ньяавэй йуодиньэй лаамэ) ‘lit. собака, имеющая белые глаза = dog having white eyes’. Etymologically, all of the words used in these descriptive terms for ‘husky dog’ are native Yukaghir words, as they also have cognates in KY. As to semantics, the expression ‘Yukaghir dog’ is easy to understand since the husky dog exactly is so central to the Yukaghir traditional way of life. The expression ‘four-eyed dog’ is more difficult to explain; while husky dogs often do have *heterochromia* – a fascinating fact in itself resulting from either an excess or deficiency of melanin, and which draws attention to its eyes, the pigment responsible for eye color – this expression as such seemingly has nothing to do with their mixed eyes colors, but rather the fact that they often tend to have two differently colored patches directly above their eyes, which with some imagination can be regarded as another set of eyes, thus having four in total. This interpretation finds a semantic parallel in Hindi *kukur tihar* ‘a dog with two spots on the forehead, lit. four-eyed dog’. The expression ‘dog having white eyes’, then, may have originated in either these same two light-furred spots above the eyes, or by the fact that many husky dogs have very light-blue, ice colored eyes.

seed ‘семя’: TY *puriedamun* (пуриэдамун) (< *punče:-nt-amun) ‘lit. кость ягоды = berry bone’, cf. TY *purie* (пуриэ) ‘ягода = berry’, TY *amun* (амун) ‘кость = bone’. It may be surprising that the word for ‘seed’ is a compound, but M. Zhivlov agreeably suggests (рс) that single words for ‘seed’ may not be very common at all in the Circumpolar languages. Etymologically, the TY words are

native Yukaghir as they both have cognates in KY as well. Semantically, and perhaps surprisingly, there are plentiful of parallels to be found in the world's languages for describing a 'seed' as a 'berry bone'. In many Slavic languages, for example, as informed me by M. Kolodyazhny (pc), diminutives from *kostь* 'bone' are used for seeds or stones of fruits; e. g. Russian *косточка* means not only 'small bone' but also 'stone/seed of peaches, apples, watermelons, etc.'. This is not limited to Circumpolar languages either, because it is similarly found even in Algonquian, whose proto-language would have been spoken in the entirely temperate region of the Great Lakes of North America; the seed of a fleshy fruit is derived from a compound with 'bone', so Proto-Algonquian **weθkanimini* 'seed of a fleshy fruit' < **weθkani* 'bone' + **mi:ni* 'berry', while a derivative of **mi:ni* means a *seed* per se (example provided courtesy of C. Miller (pc)).

Koryak 'Коряк': TY *körökö* (көрөкө). The word appears to be prosodically Yukaghir to describe the Koryak ethnicity, although it is ultimately borrowed from some external, non-Russian source.

whitefish 'ряпушка': TY *koorii* (коории). I note that this word is etymologically Tungusic, cf. Ewen *xuričen* 'сиг = whitefish' (Robbek & Robbek 2005:313) and E I VI Ewenki *xurii* 'сиг' (Vasilevič 1958:498). As such, this Tundra Yukaghir word is most likely an Ewenki borrowing.

3. New Turkic borrowings into Yukaghir

In this section, *ten* new Yakut loanword etymologies for Yukaghir words can be presented:

New borrowing

Yakut *xabuɣyɾaa-* 'говорить бойко, быстро, тараторить = to talk smartly, fast, to chatter' (JRS 309) > TY *qabugurie-* 'hurt, offended' (HDY 377).

This peculiar Turkic borrowing, an excellent phonological match, requires some explanation. First, the form borrowed into Yukaghir describes the thematic role of experiencer of the intransitive Yakut verbal action, that is 'the object of fast, smart talk' > 'humiliated, offended'. Second, the phonological form of the resulting adjective may have been contaminated by the semantically related TY *torie-* 'to offend, to persecute' (which is cognate with Proto-Uralic **tora* 'row, argument' (UEW 531)), but not necessarily so because the ending is typical of an adjective. Other than that, Yakut *x-* <> Yukaghir *q-* is very common

found with lexical borrowings, the reason for which may be that such borrowings are from Pre-Yakut *q > Yakut x-, that is of fairly high age.

New borrowing

Yakut *saj-* ‘настоячиво преследовать = to pursue insistently’ (JRS 471) > KY *šejdari-* ‘to follow’ (HDY 401).

This isolated Yukaghir word, which was needlessly given its own PY root, is another borrowing, which was likely affected by the native KY *šajyari-* ‘to go alongside, to follow’ (< PY *saj- (HDY 393)). The borrowed root is suffixed twice; - *də-*, a verbal suffix and -*ri-*, an applicative suffix (HDY 79- 80, 83). Phonologically, both *s- and *ś- become KY š-, which is also evident in this borrowing.

New borrowing

Yakut *xarda-* ‘отплата, замена; ответ = repayment, replacement; answer’, *xardalaa-* ‘отплачивать чем-л., давать взамен что-л. = to repay something, to give in return for something’ (JRS 484) > KY *qartə-* ‘to share; to divide’; KJ *qarte-*; KD *xarte-* ‘id.’ (HDY 380).

A solid Yakut borrowing etymology can be given for these Yukaghir words as based in both phonological and semantic considerations. Semantically, to give something in return is indeed to share what one has, either as the repayment of a debt (the Yakut noun word), or to engage in trade and barter activities (the Yakut verb). As pointed out to me by C. Miller (pc), this is semantically reminiscent of the converse senses from Proto-Indo-European *deh₃, which yields ‘to give’ in most Indo-European language reflexes, but ‘to take’ in Anatolian (Hittite). Such typological parallels involving semantic shifts and colexification in different languages are found exemplified well at the CLICS³, the *Database of Crosslinguistic Colexification*. The verb ‘to take’, for example, is found here: https://clics.clld.org/graphs/subgraph_1447 .

New borrowing

Yakut *čiepper* ‘четверть = fourth, quarter’ (JRS 510) > KY *čieber* ‘name of a man’ (HDY 129).

This likely folkloric borrowing describes a male curiously named ‘fourth’ or ‘quarter’, with other possible less common meanings in Yakut being ‘reveal’ or ‘rabbet’, neither of which would make sense in this context. Phonologically, it is a perfect match with even the Yakut diphthong still remaining, while the geminate plosive has been regularly degeminated in Yukaghir. While this is

perhaps semantically comparable to nicknames such as half-pint ‘short person; young child’, there are indeed fitting stories in northeastern Siberia of supernaturally folded men - i.e. extra-dimensional beings not fully visible to the naked eye (Bogoras 2009) – and this could be the protagonist of that particular wandering tale.

New borrowing

Yakut *ej* ‘меж д. выраж ает удивление, досаду, презрение; выраж ает неож иданное воспоминание о чѣ’м-л.; возглас = interjection that expresses surprise, annoyance, contempt; expresses an unexpected memory of something; exclamation’ (JRS 537) > KY *ejč* ‘interjection of annoyance’; TY *ejs* ‘id.’ (HDY 153) (and P-T Ewenki *eej* ‘exclamation’; Vasilevič 1958:638, and Ewen *ej* ‘эх = eh, an interjection’; Robbek & Robbek 2005:112).

This likely borrowing of an expressive interjection highlights the bilingual nature of modern Tundra Yukaghirs many of which also speak Yakut, although, arguably, this borrowing could be Tungusic instead. Determining the exact origin of this very vivid and common expression is difficult; indeed, there are many dozens of words shared only by the Yukaghir, Ewen/Ewenki and Yakut languages, words that do not have cognates elsewhere in Tungusic or Turkic,² but it is unclear if this is one of those words or not. In any case, in Yukaghir, we appear to have what looks like an additional emphatic marker in both KY and TY, a marker missing in both the Yakut and Tungusic words, suggesting that the word was borrowed into Yukaghir and subsequently suffixed. It is unclear which suffix we may be dealing with, but the iterative suffix *-č (HDY 79) could fit the bill if the word in question is analyzed as an iterative sound symbolic interjection. In this context, its use in both KY and TY would signify *ongoing irritation*.

New borrowing

Yakut *erij-* ‘крутить, вертеть; закручивать, завинчивать = to twist, to twirl; to screw’, etc. (JRS 545) > KD *eriječ* ‘crooked knife for carving wood’ (HDY 164).

In this borrowing, the morphology is unclear because -č (preceded by an epenthetic vowel -e-) is not easily explained using any one of the known Yukaghir suffixes (HDY 79-83). However, the same is demonstrated in some other

² One might therefore argue that at least some of those words may originate from remnant, borrowed vocabulary from earlier, non-related and now extinct languages. Other words in this grouping are quite likely local innovations in one of these languages, after which it was borrowed into the other ones. To the best of my knowledge, there have not yet been any detailed or systematic studies or listings of this interesting vocabulary group.

Kolyma Yukaghir nouns (excepting borrowed nouns ending in *-s*, which have simply become *-č* in KY, and all the verbs where this ending is fairly common), for example, with Rus. *gornostaj* ‘ermine’ > KJ *goronoteč* ‘id.’, and KY *jöječ* ‘three-year old reindeer male’ and KJ *qadideč*- ‘jealous’. This possible suffix is also found with TY *monqeč* ‘little ball made of fur’, which, however, may be another borrowing and TY *amaleč* ‘well’ (< *amaj*- ‘good, nice, healthy’). There is possibly a non-documented noun form of the verb existing in Yakut that could have been the direct donor word in this borrowing (sources such as *erijes, *erijest and *eriješ, for example, would have directly produced the KD word at hand).

New borrowing

Yakut *sobulya* ‘падаль = carrion’ (JRS 329) > TY *sobulya* ‘low quality meat (of a lean reindeer)’ (HDY 413).

This is a very clear Yakut borrowing into Tundra Yukaghir only. We can note the semantic shift of ‘rotten meat’ > ‘bad meat’ > ‘lean meat’, which is reasonable. This shift is somewhat odd, however, because humans cannot eat ‘rotten meat’, whereas ‘lean meat’ is still edible and nutritious although in deficit.

New borrowing

Yakut *ejmenij*- ‘истерзаться, измучиться (нравственно и физически); разволноваться, расстроиться = to be tormented, to be exhausted (morally and physically); to get upset’ (JRS 537) > KY *ejmǎnumǎn* ‘to get tired’; KJ *eγumuñemuñ*- ‘id.’ (HDY 152).

This is another clear Yakut borrowing, as demonstrated both by the phonology and semantics, where the Yukaghir words have been additionally verbally suffixed. In both KY and KJ (this latter being more irregular), we find the quite expected change of *-nim-* > *-ñim-* > *-ñum-*. The *-mǎn-* is some sort of adjectival or causative suffix, found in quite a lot of KY adjectives and verbs, but otherwise not described in the scientific literature.

New borrowing

Yakut *signej*- ‘быть слишком низким, приземистым; казаться придавленным к земле = to be too low, to squat; to appear pinned to the ground’ (JRS 545) > TD *sanhai*- ‘to squat’ (HDY 396).

While the semantic correspondence is flawless the phonology poses some problems. However, the orthographically odd TD form, which likely does not

mirror the exact phonetic qualities of pronunciation, is “close enough” for this to warrant another fairly solid loanword etymological suggestion.

Tentative borrowing

Yakut *iniger* ‘перед, до; за, ради; для (последлог); хотя; несмотря на то, что; для того, чтобы = before; for (the sake of) (postposition); although; in order to’ (JRS 150) > TD *inigera* ‘there’ (HDY 175).

This morphologically unanalyzable, isolated Yukaghir word is quite likely a Yakut borrowing. The Yakut postposition/compound word has rich grammatical uses, and could constitute another grammatical borrowing into isolated forms of Yukaghir. Semantically, ‘in order to’ is close to ‘because of’, which will serve for the comparison between ‘because’ and ‘there’. In a part-of-speech analysis, the word ‘there’, having many grammatical uses, can actually be an adverb, demonstrative pronoun, noun or adjective or even an interjection depending on the semantic role and context where it is used. The word ‘there’ is a noun when used as a location, while ‘over there’, for example, is clearly a pronoun. The site named partofspeech.org, for example, gives several examples of different uses for ‘there’. The word ‘because’, then, is either an adverb, a conjunction or even an interjection again depending on use. What these two then, that is ‘there’ and ‘because’, have in common are the uses as ‘adverb’ or ‘interjection’, and here we are most likely dealing with the adverb function.

While the phonological overlap is flawless, it should be clear that the documented Yukaghir meaning is somewhat problematic. The word is seemingly not to be found in the wordlist of Jochelson 1926: 453 where it is expected, suggesting it is of very limited spread in the Yukaghir languages and dialects. In conclusion, in the case of the Yukaghir word *inigera*, the vocalism, consonantism, syllable structure and semantic role still quite strongly suggest that this is the Yakut word *iniger* (and where the *-a* was added due to prosody), but it is used somewhat differently in Yukaghir.

4. New Tungusic borrowings into Yukaghir

In this section, two Tungusic loanword etymologies can be given for Yukaghir words:

Tentative borrowing

Ewen *čiv-čiv* ‘курлыканье, свист кулика, журавля, цапли = cooing, whistle of sandpiper, crane, heron’ (Robbek & Robbek 2005:328) > TY *tiwiewit* ‘wood sandpiper (*Tringa glareola*)’ (HDY 432).

The Tundra Yukaghir word for ‘wood sandpiper’ appears to be a borrowing from an onomatopoeic Ewen word meaning ‘whistle of sandpiper’. Orthographically, the comparison is irregular, but due to the onomatopoeic nature of this word – and other Yukaghir birds and animal names having been similarly borrowed – this is a quite likely Ewen lexical borrowing and not an independent Yukaghir invented word.

I do not detect any morphological particles at all in TY *tiwiewit*. It is thus a name without any derivational suffixes or anything else. I conjecture that the Ewen onomatopoeic fragment *čiv-* has become the deaffricated *tiw-*, which underwent metathesis for reduplication. The segment *-ie-* is a simple filler to break up the *-ww-* segment at the syllable border because TY detests all forms of geminates. Of course, this *chirping sound*³ could have been the origin independently of the Yukaghir name, but the similarities are so great that a borrowing is possible (particularly because there are a lot of borrowings from Tungusic into Yukaghir). It is practically unanalyzable, which is the reason for why I have marked it as a tentative suggestion.

New borrowing

᠓ᠲ Ewenki *mongnoko:n* ‘mouflon’ (Romanova & Myreeva 1964:134) > KY *monoyo* ‘mouflon’; TY *monoyo* ‘mouflon’; SD *monogol-ajbi* ‘the constellation of the Small Bear’ (cf. *ajbi* ‘shadow’), and oddly B *mannagad-aibi* ‘spider’, ME *mannagat-eibi* ‘id.’. (HDY 432).

Phonologically the match is flawless, but there are some etymological problems to discuss and solve with this suggestion. The Ewenki word for ‘mouflon’ seemingly has cognates in Negidal *моноҫо* ‘медведь-муравьед = sloth

³ The chirping sound of this bird, the *wood sandpiper* (*Tringa glareola*) can be listened to, for example, at the *Xeno-Canto database*, Sharing wildlife sounds from around the world: <https://xeno-canto.org/explore?query=Tringa%20glareola>.

расчушая на берегу моря, редко встречающаяся; красная краска; красная краска = grass, growing on the seashore, rare; red paint' (Robbek & Robbek 2005:268). The meaning of 'red paint' comes from the fact that this particular grass was used for producing red dye (as also described in the Ewen entry for this grass as 'Из нее делали красную краску, которой красили мех из гривы лося (а не оленя), для отделки деталей костюма шамана = They made red paint from it, which was used to paint the fur from the mane of an elk (not a deer), to decorate the details of the shaman's costume'). Perhaps the Ewen gathered this type of grass in Yukaghir lands, or obtained it as a trading commodity for their rituals, rituals that may also have been practiced by the shamanistic-inspired Yukaghirs.

6. Documentation correction

In bibliographic and etymological research we are of course wholly dependent on the quality and quantity of the field data used. It is therefore of utmost importance that the data be as accurate and correct as possible. I am myself currently engaged in the collecting of additional Tundra Yukaghir lexical field data, and am becoming increasingly aware of the various pitfalls in data documentation. Any and all transcribed data must be proof-read and evaluated as to the correctness of the noted forms and the orthography used has to be clear taking into account all the phonetic nuances of the language being documented. All incorrect notes must be corrected before any wrongful conclusions are drawn from it, or before the wrong form is referenced in future scientific publications. In these sections in the paper series, I usually correct wrongfully documented forms based on various factors, and so here two points are being raised.

First, the HDY (374) suggests a separate PY root for B *katschent-alba* 'pit for ash', but this is unnecessary because this form is actually derived from *qon-čənt-albə, and directly related to, for example, KY *qonžə* 'hole, pit' and KY *albə* 'foot of a mountain'. From these latter two we have the very similar assimilated derivative KY *qožid-elbə* ~ *qažid-elbə* 'arm-pit, lit. pit bottom' (the latter form is uvularized, like the B word is also). In B the word *-alba* also means 'bottom', and so *katschent-alba* 'pit for ash' also literally means 'pit bottom'. Clearly, 'pit bottom' is open to a number of semantic interpretations, and this way of compounding can also be compared to KY *laqid-i:čə* 'buttocks; fish tail, lit. end of the bottom',

TY *laqid-eku*: ‘anus, lit. bottom hole’, TY *lukud-albe* ‘lower land, lit. bottom of the earth’, etc.

Second, MU *endschdsche-ówa* ‘elk’ has hesitantly been suggested a borrowing (HDY 339) as to the second part of the compound from North Tungusic **awa-la* ‘reindeer’ (TMS 1 8). This could well be because the first part, MU *endschdsche-*, must be regarded cognate with other Yukaghir words such as MK *éndschi* ‘alive’, ME *éndschi*, etc. (< PY **enč*- ‘to live’; HDY 160), while the second part has no known etymology. The MU word for ‘elk’ would literally mean ‘vivid reindeer’. There is another possibility because there are other meanings for the first word, cf. RS *endik*, *endibai* ‘careful, economical’, TD *ed*- ‘useful; safe’, which could give the MU word the literal meaning of ‘useful reindeer’, but this latter suggestion is less likely because reindeers in general are already considered extremely useful in the Yukaghir, Yakut and Tungusic cultures so saying that would be redundant. So, the MU ‘elk’ was probably regarded a powerful, vivid reindeer. Indeed, there is even a semantic parallel for using ‘alive’ to derivatively describe an ‘elk’ with KY *end’o:n* ‘animal, living creature, elk’, so MU *endschdsche-ówa* ‘elk’ can be considered etymologized. Semantically, as informed me by C. Miller (pc), this finds parallels in animal < ‘breathe’ and Arabic *ḥayawān* (حيوان) ‘animal’ < √*ḥyw* ‘to live’, borrowed into various Turkic and Iranian languages, and even as far as Albanian and Serbo-Croatian.

6. Abbreviations of linguistic materials

Ewenki dialects: алд = Upper Aldan-Zeyan (Верхне-алданско-зейский диалект) ; брг = Barguzin (баргузинский диалект); е = Yerbogachen (эрбогочунский диалект); и = Ilimpi (илимпийский диалект); м = Mai (майский говор); н = Nera (непский диалект); орч = Orochon (говор орочонский эвенков); П-Т = Podkamen (подкаменно-тунгусский диалект и его говори); с = Sumu (сумский диалект); с-б = Northern Baikal (северобайкальский диалект); сх = Sakhalin (сахалинский диалект); тк = Tokko (токкинский говор); тмт = Tommot (томмотский говор); Тнг = Tungir form of the Vitim-Olekminsky dialect (Тунгирский говор витимо-олекминского диалекта); тт = Totti (тоттинский говор); учр = Uchur-Zeya (учурско-зейский диалект); чмк = Chumikan (чумиканский диалект); урм =

Urmi (урмийский говор бурейско-урмийско-амгунского диалекта); з = Upper Aldan-Zeyan (зейский говор верхнеалданско-зейского диалекта).

B = Materials of Billings 1787. BO = Materials of Boensing 1781. CED = Fortescue et al. 2001. DEWOS = Steinitz 1966-1993. EDAL = Starostin et al. 2003. EDT = Clauson 1972. ESTJA = Sevortjan 1974-2000. FEDOTOV 1 = Fedotov 1995. FEDOTOV 2 = Fedotov 1996. JLTT = Martin 1987. JRS = Slepcev 1972. KD = Kolyma Yukaghir from Jochelson's manuscript dictionary. KJ = Kolyma Yukaghir materials of Jochelson 1898 and 1900. KK = Kolyma Yukaghir materials of Krejnovič 1982. KL = Materials of Klitschka 1781. KW = Ramstedt 1935. KY = Modern Kolyma Yukaghir. Leksika = Tenišev 1997. M = Materials by Maydell presented by Schiefner 1871a and 1871b. MC = Chuvan materials of Matjuškin in Wrangel 1841. ME = Materials of Merk 1787. MGCD = Menggu yuzu yuyen cidien, Qinghai, 1990. MK = Kolyma Yukaghir materials of Mueller and Lindenau in 1741. MO = Omok materials of Matjuškin in Wrangel 1841. MU = Ust'-Janskoe materials of Mueller/Lindenau 1741. RS = Materials of Rajskej and Stubendorf presented by Schiefner 1871a. SD = Kolyma Yukaghir materials of Spiridonov 2003. SU = Materials by Suvorov presented by Schiefner 1871a. TD = Tundra Yukaghir materials of Jochelson 1926. TK = Tundra Yukaghir materials of Krejnovič 1958 and Krejnovič 1982. TMS 1 = Cincius 1975. TMS 2 = Cincius 1977. TY = Modern Tundra Yukaghir. UEW = Rédei 1988-1991. VEWT = Räsänen 1969.

References

- Bogoras, W. (2009). *Tales of Yukaghir*. International Polar Institute Press.
- Cincius, V. I. (1975). *Sravnitel'nyj Slovar' Tunguso-Man'žurskix Jazykov I*. Leningrad: Akademia Nauka.
- Cincius, V. I. (1977). *Sravnitel'nyj Slovar' Tunguso-Man'žurskix Jazykov II*. Leningrad: Akademia Nauka.
- Fedotov, M. R. (1996). *Étimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka II: Sav-Yaštaka*. Čeboksary: Čuvaškij gosudarstvennyj institut gumanitarnyx nauk.
- Jochelson, W. (1926). *The Yukaghir and the Yukaghirized Tungus*. New York: G. E. Stechert American Agents.
- Nikolaeva, I. (2006). *A Historical Dictionary of Yukaghir*. Berlin & New York: Moutonde Gruyter.

- Piispanen, P. (2018a). Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir. *Turkic Languages*, 22(1), 107-137.
- Piispanen, P. (2019). Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir II. *Journal of Old Turkic Studies*, 3(1), 54-82.
- Piispanen, P. (2019b). Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir III. *Journal of Old Turkic Studies*, 3(2), 321-371.
- Piispanen, P. (2019c). Re-etymologizing Russian cultural vocabulary in Yukaghir as mediated by the Yakut. *Turkic Languages*, 23(2), 222-249.
- Piispanen, P. (2020a). Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir IV. *Journal of Old Turkic Studies*, 4(1), 152-187.
- Piispanen, P. (2020b). Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir V. *Journal of Old Turkic Studies*, 4(2), 469-498.
- Piispanen, P. (2022). Additional Turkic and Tungusic borrowings into Yukaghir VI. *Journal of Old Turkic Studies*, 6(1), 85-110.
- Piispanen, P. S. (2013). The Urali-Yukaghiric connection revisited: Sound Correspondences of Geminate Clusters. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, 94, 165-197.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologisches Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rédei, K. (1988-1991). *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Robbek, V. A. & Robbek, M. E. (2005). *Evensko-Russkij slovar'*. Novosibirsk: Nauka.
- Romanova, A.V. & Myreeva, A. N. (1964) Очерки учурского, майского и тоттинского говоров (Очерки учурского, майского и тоттинского говоров). Moskva: Nauka.
- Rzyski, Ch. & Tresoldi, T. et al. (2019). The Database of Cross-Linguistic Colexifications, reproducible analysis of cross- linguistic polysemies. The database is found online here: <https://clics.clld.org/> [retrieved 4. 10. 2022].
- Slepcev, P. (1972). *Jakutsko-russkij slovar'*. Moscow: Sovetskaja Ensiklopedija.
- Spiridonov, N. I. (2003). *Jukagirsko-russkij slovar' i évensko-russkij slovar'*. Jakutsk: Yakut State University Publishing House.
- Starostin, S. et al. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages I-III*. Leiden: Brill.

Vasilevič, G. M. (1958). *Evenkijsko-Russkij Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoje isdatel'stvo inostrannyx i natsional'nyx slovarej.

Wrangel, F. von (1841). *Putešestvie po severnym beregatn Sibiri i po Ledovitomumorju, soveršennoe v 1820, 1821, 1822, 1823 i 1824 godax ekspediciju, sostojav šuju pod načal'stvom flota lejtenanta Ferdinanda fon Vrangelja 1-2*. St. Petersburg.

Received 22.12.2022	Research Article	JOTS
Accepted 07.01.2023		7/1
Published 27.01.2023		2023: 194-199

Ares: A Greek God of Turkic Origin

Ares: Türk Kökenli Bir Yunan Tanrısı

Fatih ŞENGÜL*

İbrahim Çeçen University (Ağrı/Turkey)
E-mail: sengulf@gmail.com

The naming Ares, which is the god of war in Greek Mythology and seems to be of the Scythian, occurs in the work of Homeros before the Scythians arrived in the Eastern Europe. This fact confirms that the mentioned word belongs to the language of an indigeneous Scythian community. In this paper, the present-day remnants and equivalents of the Scythian word in Turkic and Slavic languages will be shown.

Key Words: Ares, Herodotos, Scythians, Homeros, Turkic, Slavic.

* ORCID ID: 0000-0003-0111-3579.

Introduction

Herodotus, the Father of History, landed in the territory of present-day Ukraine in the 5th century BC and wrote down some words of the Saka language. Some of these words are the names of their spiritual world.

When speaking of the names of gods belonging to the spiritual world of the Sakas, our author gives both the names of the gods in the Scythian and their Greek equivalents: *Api* (Ἀπί) in Saka for the Greek god Gaia, *Papaios* (Παπαῖος) for Zeus, *Argimpasa* (Ἀργίμπασα) for Aphrodite, *Thagimasada* (Θαγιμασάδας) for Poseidon, *Oitosyr* (Οἰτόσυρος) for Apollo, *Tabiti* (Ταβιτί) for Hestia and *Ares* (Ἀρης) for Ares (Herodotus, 2004: IV-62).

The most striking point in terms of the names of the gods mentioned above is that both the Greeks and the Sakas used a common term called *Ares*. Then the following conclusion will emerge. The existence of a common name in the language of the Sakas and the Greeks is the result of a cultural contact and either Scythians lent this word to the Greeks or the Sakas borrowed the same word from the Greeks and used it in their own language.

We find the name *Ares*, known in Greek mythology as ‘the god of fighting and war’, in the works of Hesiodos and Homer long before Herodotus (Hesiodos, 1977: 136-137; Homer, 2004: 45). Based on this, an argument can be made that *Ares* is a word that has been transferred from Greek to Scythian. And on the basis of the fact that Homer had already left this world before the time when the Sakas left their homeland in Central Asia and came to Eastern Europe and they appeared in the territory of present-day Ukraine, based on Herodotus' narrative, it can be argued that this word is of Greek origin and that it passed from Greek to the language of the Scythians who inhabited the steppes north of the Black Sea.

Such a view seems plausible at first glance, but the Northern Black Sea region was inhabited by a Scythian tribe called the Farmer Scythians, a Scythian tribe mentioned by Herodotus long before the later arrival of the Sakas. As a matter of fact, the existence of this community has been discussed in detail in the light of archaeological data and the information provided by Herodotus (Şengül, 2020: 31-62) Therefore, *Ares* seems to be a word that most likely belongs to the language of the Farmer Scythians. In my opinion, community called Hippemolgos mentioned by Homeros is identical with the Farmer Scythians mentioned by Herodotos.

In the section where Herodotus mentions the names of gods of Saka origin, he makes the most detailed statements for the god named *Ares* among the Scythian gods.

He mentions that the Scythians built temples only for Ares, and while giving a detailed account of the sacrifices offered to Ares, he provides an interesting detail about the god in question.

The Father of History says that an iron sword was erected at the top of the temples built for Ares and that this sword was essentially the symbol of Ares. On the other hand, the Byzantine author Priscus, who visited Attila in his palace 1000 years after Herodotus, says that Ares was a sword and that this sword, which had been lost long ago, was found and presented to Attila (Blockley, 1983: 281). Jordanes, on the other hand, narrates the same event with reference to Priscus, but uses the name Mars instead of Ares (Goffart, 1988: 95; Jordan, 2001: 68-69). This small detail shows that the name *Ares* means both the god of war and an instrument of war.

The origin of the word *Ares* has always been linked with the word *ἀρή* meaning 'bane and ruin' (Millington, 2013: 544). But Beeks does not accept such an explanation and is of the view that the connection between the words *ἀρή* and *Ἄρης* is improbable and Indo-European origin of such a name is not to be expected (Beekes, 2010:130).

It should be noted that we have not come across any scientific study that proves or shows that this word has an equivalent in a living Indo-European language today. As will now be seen, this word has been perfectly preserved in the Turkic dialects.

The word *Ares*, which means 'god of war' in the Scythian language, is also directly translated into Greek. This Scythian word is exactly the same with the words *Vuruş* in Turkish, *Vírś* in Chuvash and *Uruş* in many other Turkic dialects with the meanings 'fight and war'. However, the Scythian word is preserved in the most perfect form in the words *Írěş* 'battle, fight' (Özşahin, 2017: 256) in Bashkir dialect and *Araz* 'to be in a fight' (Yudahin, 1998:41) and *Araz* 'fight and battle' (Çankaya, 2014: 56) in Kyrgyz dialect. In Greek, the god of war is called *Ares*, while the god of fight is called *Ερις* (Eris). This word is clearly a borrowing from the Scythian language to Greek. The word *Araz* in Kyrgyz dialect of Turkic is the exact equivalent of the Scythian *Ares*.

We have seen above that Herodotus uses this Scythian word both as the name of a god and as an instrument of war, a sword. This word in the sense of weapon of war is best preserved in Slavic languages.

Croatian *oružje*, Serbian *oružje*, Bosnian *oružje*, Slovak *oróžje*, Polish *oręż*, Bulgarian *оръжие*, Czech *oruží*, Slovenian *orožje*, Russian *оружие*, Belarussian *ружжэ*, Ukrainian *оружся*, Old Church Slavonic *оръжие* (Auty, 1965: 127; Kamensky, 1991: 25).

I have no doubt that the Slavic namings above is identical with the Scythian *Ares*. Especially the phonetic resemblance between Bashkir *ireş* and Polish *oręż* is striking.

The verbs *or* ~ *ur-* means ‘to hit, to beat’ in Turkic (Bayat & Aliyeva, 2008: 165, 224) and the word *uruş* ‘war’ is derived from this verb. One of Hunnic words which is dated 3rd century BC is 𐰆𐰪𐰸 *Ou-t’o’* (Ssuma Ch’ien, 2011: 259) and one of its meanings is army (Dybo, 2007: 91). Hunnic word is identical with Turkish *ordu* meaning ‘army’. The origin of the word *ordu* seems to be the verb *or-* ‘to hit’. The origin of the Slavic naming should be Turkic *or*.

Conclusion

Friedrich Hirth identified the word *kinglu* 徑路 (Taskina, 1973: 46, 142), which means a kind of dagger in the language of the Huns, with the Turkic *kingirak* ~ *kingrak* with the same meaning (Hirth, 1908: 67). Hirth dated this word to the 11th century BC and considered it the oldest Turkic word recorded in Chinese sources (1908: 67).

The *goryt(os)* is the Greek name given to the distinctive bow-case/quiver combination used by the Scythian archers (Loades, 2019: 219). This Scythian word is preserved in the word *korti* ‘gunpowder casing made from horn and carried on the neck while hunting’ (Naskali & Duranlı, 1999: 118) in Altai dialect of Turkic (Şengül, 2013: 270). The origin of the Scythian word stands as *kor/koru*, the root of the verb *korumak* ‘to preserve, to protect’ in Turkic. Again, the word *korota* preserved as ‘charged gun, matchlock’ (DS/IV: 2928) in Turkish is one of the remnants of the Scythian word (Şengül, 2013: 270).

If we exclude the words *goryt*, the word *Ares* is the oldest military term known to have passed from Turkic into Western languages, as it is mentioned in Homer’s work, and it is still perfectly preserved in Turkic dialects and Kyrgyz. The same word is perhaps the oldest Turkic borrowing into Slavic. The naming *Ares* has been the most perfectly preserved in Kyrgyz.

References

- Auty, R. (1965). *Handbook of Old Church Slavonic II: Texts and Glossary*. London: The Athlone Press.
- Bayat, F., & Aliyeva, M. E. (2008). *Eski Türkçe Sözlük*. İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- Beekes, R. (2010). *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden-Boston: Brill.
- Blockley, R. (1983). *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus II: Text, Translation and Historiographical Notes*. Liverpool: Francis Cairns.
- Çankaya, S. (2014). *Kırgız Sözlüğü/Kırgızca-Türkçe*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Dybo, A. (2007). *Lingvisticheskiye Kontakty Pannikh Tyurkov. Leksicheskiy fond., Pratyurkskiy Period*. Moskva: Vostochnaya literatura.

Goffart, W. (1988). *The Narrators of Barbarian History (A.D. 550-800) Jordanes, Gregory of Tours, Bede and Paul the Deacon*. New Jersey: Princeton University Press.

Herodotos. (2004). *Herodot Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.

Hesiodos. (1977). *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*. Ankara: Tük Tarih Kurumu Basımevi.

Hirth, F. (1908). *The Ancient History of China*. New York: Colombia University Press.

Homerios. (2004). *İlyada*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.

Jordan. (2001). *O Proiskhozhdenii i Deyaniyakh Getov (Getica)*. St. Petersburg: Aleteyya.

Kamensky, V. M. (1991). *Churchslavonic-Russian-English Dictionary (Russian and English Edition)*. South Canaan: St. Tikhon's Seminary Press.

Klein, E. (1971). *Etymological Dictionary of the English Language*. London&New York: Elsevier.

Loades, M. (2019). *War Bows: Longbow, Crossbow, Composite Bow and Japanese Yumi*. Oxford: Osprey Publishing.

Millington, A. T. (2013). Iyarri at the Interface: The Origins of Ares. In Mouton, A. et al. (Eds), *Luwian Identities: Culture, Language and Religion Between Anatolia and the Aegean* (pp. 543-565). Leiden&Boston: Brill.

Naskali, E. G., & Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ssu-ma Ch'ien. (2011). *The Grand Scribe's Records, the Volume IX, the Memoirs of Han China, Part II*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Starostin, S. A., et al. (2003). *An Etymological Dictionary of Altaic Languages II*. Leiden: Brill.

Şengül, F. (2013). *Sabir Sekel Avar ve Bulgar Etnik Meselelerinin Çözümü*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları.

Şengül, F. (2020). The Language of the Farmer Scythians. *The Journal of International Society of Language and Literature*, 46: 31-62.

Taskina, V. (1973). *Materialy po Istorii Syunnu (po Kitayskim Istochnikam II)*. Moskva: Nauka.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). 12 Cilt, II. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→ **DS**)

Weekley, E. (1961). *An Etymological Dictionary of Modern English*. Cambridge: Cambridge University.

Yudahin, K. (1998). *Kırgız Sözlüğü II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Received 28.12.2022	Research Article	JOTS
Accepted 19.01.2023		7/1
Published 27.01.2023		2023: 200-233

Altun Yaruq Sudur'un Berlin Versiyonundan Neşredilmemiş Yeni Parçalar (Tegzinç II, III, VIII ve IX'a Ait Parçalar)*

*New Unedited Fragments from the Berlin Version of Altun Yaruq Sudur (The Fragments of
Tägzinč II, III, VIII and IX)*

Erdem UÇAR**

Friedrich-Schiller-Universität Jena (Jena/Germany)

E-mail: erdem.ucar@uni-jena.de

Altun Yaruq Sudur is a *sūtra* which belongs to Old Turkic-*Mahāyāna* Buddhism. The text includes the essence and philosophy of Buddhism, as well as legends and rituals of Buddha. The *sūtra* was translated from Chinese to Uighur by Šiņko Šāli Tutuņ. Old Turkic translation has a lot of manuscripts. Among these, the nearly complete manuscript is preserved in the archive of the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences (IOM RAS) in St. Petersburg, but there are many more manuscripts and fragments in the Berlin-Brandenburg Academy of Sciences Turfan collection. In this article, some unpublished Turfan fragments in the Oriental Department of the Berlin State Library are edited. Finally, I discuss Old Turkic verb *yaqčirtur-* which probably occurs for the first time in U 2546 (T II 701) during the Old Turkic period.

Key Words: Old Turkic, Altun Yaruq Sudur, Berlin fragments, yaq-, yaqčir-, yaqčirtur-.

* Berlin koleksiyonundaki parçalar konusunda engin bilgisine başvurduğum Dr. Simone-Christiane Raschmann hanıma teşekkür ederim.

** ORCID ID: 0000-0002-0039-9619.

Giriş

Altun Yaruq Sudur'un Budist Uygurlar arasında epey rağbet gören bir *sūtra* olduğu Eski Uygurcadaki farklı versiyonlarının varlığından anlaşılmaktadır. Eski Uygurca tercümenin kaynağı 義淨 *Yijing*'in (635-713) Çince tercümesine (Taishō, 16 665 403a4-456c25) dayanmaktadır ve eseri mütercim Şinqo Şeli Tutuñ (ve ekibi) Eski Uygurcaya kazandırmıştır (Zieme, 2015: 874-875). Eski Uygurca tercümenin iki ana versiyonu bulunmaktadır: 1. St. Petersburg'da Şark Yazmaları Enstitüsü Serindia koleksiyonunda (IOM RAS) muhafaza edilen XVII. asırdan kalma ve nispeten tam olan SI 4498 M/1 [ve SI 4499 M/2, SI 4500 M/3] numaralı yazma (Lundysheva et al., 2021: #157-159 [68-69]); 2. Berlin'deki parçalar ve yazmalar. Berlin'de muhafaza edilen Eski Uygurca tercümeyle ait parça ve yazmaların kataloğu neşredilmiştir (Raschmann, 2000, 2002, 2005).

Makalede, AYS'nin Berlin'de korunan ve şimdiye kadar neşredilmeyen bazı parçaları neşredilecektir. Parçaların tavsifi daha önce *KOHD* projesinin ağ sayfasında Raschmann tarafından yapılmıştır.

Parçaların neşrinde uygulanan yöntemden kısaca bahsetmek gerekirse, parça hakkında kısaca açıklama yapıldıktan ve parçanın St. Petersburg veya Berlin versiyonundaki paralel metni verildikten sonra, Uygurca metnin Çince metindeki yeri gösterilecektir. Parçalardaki tahrip olan kısımların tamamlanmasında zorlamaya gidilmeyecek, elde güçlü deliller varsa boşluk tamamlanacaktır. Parçaların harfçevrimi ve yazıçevriminde Uçar 2020'de teklif edilen yöntem benimsenmiştir.

II. Kitaba (3. ve 4. Bölümler) Ait Yeni Parçalar

1. Mainz 668c (T I; Camda: T.M. 443)

AYS'nin II. kitabının 3. bölümüne ait bir parça olduğu ilk kez Wilkens tarafından tespit edilmiştir (2010: #172 [148, dip. 427]). *KOHD* projesinin ağ sayfasında ¹ daha sonra parçanın ayrıntılı tavsifi Raschmann tarafından yapılmıştır. Önde ve arkada 6 satırın korunduğu parça, uzun *poḥī* tarzı bir yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Parça, kendisiyle beraber birbirinden farklı 7 parça ile birlikte bir camın altına yerleştirilerek

¹ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

muhafaza edilmektedir. Berlin versiyonundaki paralel metin için bk. B 1 = *U 9034 (T III M 156.17)² (Raschmann, 2000: #76 [115-116]). Parça, Çince 義淨 *Jiyīng* (Taishō 665, 16, 403a4-456c25) metninden ayrılmaktadır (Tekin, 1959: 296-297), zira Eski Uygurca metnin Çince metinde karşılığı yoktur. Daha geniş bilgi için bk. Wilkens, 2001: 24-29.

Recto (≠ SI 4498 M/1, II: 6a/14-18³)

1. ... /////N XWTYN
... [burxa]n qutın
2. ... /YDWX̄
... [ı]duq
3. ... TAKYNKWLWK
... tegingülük
4. ... /////KWLWK
... [tegin]gülük
5. ... //LTY AWN
... [qa]ltı on
6. ... /////LAR
... [bodis(a)t(a)v]lar-

Verso (≠ SI 4498 M/1, II: 6b/19-23⁴)

1. SWVY N/// ...
suvın[ıɾ] ...
2. X̄ALTY ...
qaltı ...
3. YYRTYNÇ///// ...
yértinç[üdeki] ...

² Parçanın neşri için bk. Wilkens, 2001: B 304-310 [69-70].

³ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Wilkens, 2001: 225-229 [118].

⁴ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Wilkens, 2001: 252-256 [119-120].

4. TAK ...
teg ...
5. ARSAR ...
erser ...
6. AR...
AR...

2. B 22 = U 2598 (T II 958) + U 2657 (T II D 201.507)

U 2657'nin AYS'nin II. kitabının 3. bölümüne ait bir parça olduğu KOHD projesinin ağ sayfasında⁵ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve parçanın tavsifi yapılmıştır. Buna göre, U 2657'nin üst tarafı parçaya ait olmayan başka bir parça ile yanlış olarak birleştirilmiştir. Yanlış olarak monte edilen parça bugün henüz teşhis edilememiştir. U 2657, aslında B 22 numaralı yazmanın bir yaprağına ait U 2598'in diğer parçasını oluşturmaktadır. B 22 = U 2598 (T II 958) için bk. Raschmann, 2000: #77 [116-117]. Parçalar, önde ve arkada 5 satırın korunduğu dar *poṭhī* tarzı bir yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Parçanın B22 numaralı yazmanın 13. yaprağına ait olduğunu yaprak numaralandırılmasından (*ikinti üç y(é)g[ir]m[i]*) öğreniyoruz. Parçadaki bazı yerlerle paralel olan parça için bk. B 1 = * U 9035 (T III M 56.18)⁶ (Raschmann, 2000: #78 [117]). Eski Uygurca parça, Çince 義淨 *Jiyīng* (Taishō 665, 16, 403a4-456c25) metninden ayrılmaktadır (Tekin, 1959: 297), zira Eski Uygurca metnin Çince metinde karşılığı yoktur. Daha geniş bilgi için bk. Wilkens, 2001: 24-29.

Recto (≠ SI 4498 M/1, II: 6b/2-20⁷)

1. LAR ,, AW/ ... /////Z NWNK AWLW/Y KY///// ...
LAR ,, o[l] ... [etö]znüñ ulu[g]ı ki[çigi] ... U 2598 r1+U 2657 r1
2. TANKLYK ... ///// Y AALTMYŞ TWY/// ...
teñlig ... [édiz]i altmış tü[men] ... U 2598 r2+U 2657 r2
3. NAYWT BARA ... AYKYN AARAĖY AWRW/ /////

⁵ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

⁶ Parçanın neşri için bk. Wilkens, 2001: B 339-391 [71-74].

⁷ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Wilkens, 2001: 245-253 [119].

- nayut bere ... ikin araqı uru[n lakšana-] U 2598 r3+U 2657 r3
4. NYNK BADWKY ... //KY KWYZ Y ...
-nıñ bedüki ... [i]ki közi ... U 2598 r4+U 2657 r4
5. ... YALT/////ÇA BWLWR ...
... yalt[rıqın]ça bolur ... U 2657 r5

Verso (≠ SI 4498 M/1, II: 7a/2-8⁸)

- AYKYNTY AWYÇ YK//M/
ikinti üç y(é)g[ir]m[i] U 2598 v
1. ... /////KY B... /////
... [eñil]ki B... [adın-] U 2657 v1
2. LAR TAKYNKW (P) /// ... ///R ,, AADYN LAR ...
LAR teğingü- (P) [lük] ... [téti]r ,, adınlar ... U 2598 v2+U 2657 v2
3. TYMYŞY (P) ... /////N TYNLX LAR AWL KW///// ...
témışi (P) ... [adı]n tınl(i)ğlar ol kö[rküg]⁹ ... U 2598 v3+U 2657 v3
4. NWMLWĀ YRLY/// ///// ///// //YX LARY BARÇA ...
nomluğ y(a)rılığın eşidip altı qaçığıları barça ... U 2598 v4+U 2657 v4
5. ĀWTRW/// ... //NKY TAKYNWR LAR ,, ...
qutru[lmaq] ... [me]ñi teğinürler ,, ... U 2657 v5

3. B 24 = U 3206 (T III M 115.501, T III M 115)

AYS'nin II. kitabının 3. bölümüne ait bir parça olduğunu ilk kez Zieme teşhis etmiş ve daha sonra KOHD projesinin ağ sayfasında¹⁰ parçanın tavsifi Raschmann tarafından yapılmıştır. Önde ve arkada 3 satırın korunduğu parça, dar *poṭhī* tarzı bir yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Berlin

⁸ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Wilkens, 2001: 259-265 [120].

⁹ Bu kısım, diğer Berlin versiyonunda da aynıdır. Krş. B 1 = *U 9035 (T III M 56.18) r17: //NLX LAR AWL KWYRKWK, ancak bu kısım St. Petersburg versiyonunda ise farklıdır: *kim adınlar ol körküg* (Wilkens, 2001: 261-262 [120]).

¹⁰ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

versiyonundaki paralel metinler için bk. B 1 = *U 9036 (T III M 156.19)¹¹, B 23 = U 827 (T II S 32a)¹², B 33 = U 790 (T II S 32a) + U 2897 (T II S 32a)¹³ (Raschmann, 2000: #79, #81 ve #82 [118-121]) ve B 9 = Mainz 1011 + U 1449 (T I 119) + U 1998 (D) r (Raschmann, 2005: #725 [309-310]). Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 47-48.

Recto (≠ SI 4498 M/1, II: 8a/21-8b/3¹⁴)

1. ... /////YNTA AWYLKWSWZ SANSYZ AWYNKY AWYNKY
... [orun]ınta ülgüsüz sansız öñi öñi
2. ... /// // LAR AWXLY Y A AYNÇA XLTU AYKYD
... [tözün]ler oğlı-ya inçe q(a)ltı igid
3. ... ///// LAR BWYKWŞ /// /////YNKA AADRWĀ AADRWĀ
... [saqınç]lar böküş[ler tayaq]ıña adruq adruq

Verso (≠ SI 4498 M/1, II: 8b/15-17¹⁵)

1. ... KYR///// ...
... kër[tünün] ...
2. ... //LYK KA TAYANYB AADRWĀ AADRWĀ BWRXAN
... [bi]ligke tayanıp adruq adruq burxan
3. ... ///KAL LYK B//MAĀ BW XĀMAX TA
... [tü]kellig b[ol]maq bo qamağta

4. B 3 = U 2335 (T I D 530, T I D)

AYS'nin II. kitabının 3. bölümüne ait bir parça olduğu KOHD projesinin ağ sayfasında¹⁶ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve parçanın tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 4 satırın korunabildiği parça, dar *pothi* tarzı her birinde 10 satır

¹¹ Parçanın neşri için bk. Wilkens, 2001: B 392-444 [74-76].

¹² Parçanın neşri için bk. Wilkens, 2001: B 461-466 [77].

¹³ Parçanın neşri için bk. Wilkens, 2001: B 467-479 [77-78].

¹⁴ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Wilkens, 2001: 324-329 [123].

¹⁵ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Wilkens, 2001: 341-343 [124].

¹⁶ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

bulunan B 3 numaralı yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Parçadaki bazı yerlerle paralel metinler için bk. B 1 = *U 9040 (T III M 56.20) (Raschmann, 2000: #83 [121-122])¹⁷ ve B 9 = Mainz 1011 + U 1449 (T I 119) + U 1998 (D) v (Raschmann, 2005: #725 [309-310]). Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 48-50.

Recto (≠ SI 4498 M/1, II: 9a/3-11¹⁸)

1. ... /////MAK KA T///// /// ///// ...
... [erksin]mekke t[ükellig bolmaq]¹⁹ ...
2. ... KWYDWK TYTYR TWY/ // /// ...
... küdüg tétir tö[zünler] ...
3. ... BARÇA ...
... barça ...
4. ... ARKYNÇA ...
... erkinçe ...

Verso (≠ SI 4498 M/1, II: 9b/15-23²⁰)

1. ... /////Y ...
... [adırmaq]²¹ ...
2. ... /////MAXY Y/Ā ...
... [adır]maqı y[o]q ...
3. ... /ANÇWLAYW NWM KYRTW ///// ...
... ançulayu nom kértü[nün]²² ...
4. ... ///DWRMAKY YWĀ ...

¹⁷ Parçanın neşri için bk. Wilkens, 2001: B 480-532 [78-80].

¹⁸ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Wilkens, 2001: 353-361 [124-125].

¹⁹ Tamamlama için krş. B 1 = *U 9040 (T III M 56.20) r10.

²⁰ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Wilkens, 2001: 387-395 [125].

²¹ Tamamlama için krş. B 1 = *U 9040 (T III M 56.20) v21.

²² Tamamlama için krş. B 1 = *U 9040 (T III M 56.20) v25.

... [ü]dürmeki yoq ...

5. B 22 = U 2635 (T II 1062)

AYS'nin II. kitabının 3. bölümüne ait bir parça olduğu KOHD projesinin ağ sayfasında²³ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve parçanın tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 6 satırın korunduğu parça, dar *poṭhī* tarzı B 22 numaralı yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. B 22 numaralı yazma, St. Petersburg versiyonundan metin bakımından ayrılık gösterir. Aynı yazmaya ait müteakip kısımdaki yaprak U 2261 (T I) için krş. Raschmann, 2000: #93 [128-129]. Her ne kadar parça metin bakımından ayrılık gösteren B 22 yazmasına ait olsa da St. Petersburg yazmasında tahrip olan bazı kısımların tamirinde parça yardımcı olabilmektedir. Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 65-66.

Recto (≠ SI 4498 M/1, II: 18b/4-12²⁴)

1. ... TAYANYB AWYLKWLANÇSY/ ...
... tayanıp ülgülençsi[z] ...
2. ... ///RWĀ ARDYN YYN// /AÇ ...
... [ad]ruq erdini yin[çü ç]aç²⁵ ...
3. ... ///A (P) BLKWRAR A//// /// ...
... [barç]a b(e)lgürer e[rserler] ...
4. ... //MADY (P) DYAN LYX ,, A//// ...
... [sa]madi dyanlıg ,, u[luğ] ...
5. ... //DYN KA TAYANYB AWYLKWLANÇSYZ ...
... [er]dinike tayanıp ülgülençsiz ...
6. ... //DRWĀ AADRWĀ BWRXAN LAR NWMY ...
... [a]druq adruq burxanlar nomı ...

²³ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

²⁴ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Wilkens, 2001: 792-800 [143-144].

²⁵ Krş. St. Petersburg versiyonu: *adruq yinçü çaç*.

Verso (≠ SI 4498 M/1, II: II: 18b/13-23²⁶)

1. ... ///KAL BLKWLWK BWLWR LAR ,, MWN//////// ...
... [tü]kel b(e)lgülüg bolurlar ,, mun[çulayu] ...
2. ... ///N ,, BYLKA BYLYK ,, BWLAR ...
... [dya]n ,, bilge bilig ,, bolar²⁷ ...
3. ...MYŞ BLKW (P) LARKA YAB//////// ...
...MYŞ b(e)lgülerke yap[şınmaq]²⁸ ...
4. ...MAK (P) SYZ MANKK/ ...
...MAKSYZ meŋg[ü]²⁹ ...
5. ... ///WN YWL AATLX NWM TYB ...
... [ort]un yol atl(i)ğ nom tép³⁰ ...
6. ... ///NKWLWK ŪYLŪYLWŪ KAZ Y/ ...
... [tegi]ngülüg qılğuluq kezi[g] ...

6. B 3 = U 3030 (T II T 1697)

AYS'nin II. kitabının 3. bölümüne ait bir parça olduğu KOHD projesinin ağ sayfasında³¹ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve parçanın tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 4 satırın korunabildiği parça, dar *pothi* tarzı her birinde 10 satır bulunan B 3 numaralı yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 78-79.

Recto (≠ SI 4498 M/1, II: 28b/2-10³²)

1. ... //SYLŪAY ,, A/K//// ...

²⁶ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Wilkens, 2001: 801-811 [144].

²⁷ Krş. St. Petersburg versiyonu: *dyan bilge [bi]lig erser*.

²⁸ Krş. St. Petersburg versiyonu: *b(e)lgüke ilinmek*.

²⁹ Krş. St. Petersburg versiyonu: *yapşınmaq meŋü yme ermez*.

³⁰ Krş. St. Petersburg versiyonu: *[o]rtun yoluğ bütürmek tép tétir*.

³¹ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

³² St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Wilkens, 2001: 1249-1257 [165].

... [a]sılğay ,, ik[inti] ...

2. ... KWYRSWZ /Z WKSWZ AARM///// ...
... kürsüz [e]zügsüz arm[aqsız] ...
3. ... /////WLWX BWLĀAY ,, AWY///// ...
... [amrang]uluq bolğay³³ ,, ü[çünç] ...
4. ...NÇ ... KWYNY NWM// ...
...NÇ ... köni nom[ça] ...

Verso (≠ SI 4498 M/1, II: 28b/11-19³⁴)

1. ... /////NÇWLWK ...
... [yérti]nçülüg ...
2. ... AWLMAK// LAR ,, ...
... ölmeg[ey]ler ,, ...
3. ... ///XARW TWYRT AWLWX L/// ...
... [tur]qaru tört uluğ[arı] ...
4. ... ///ĀANÇWÇY KWYNKWLYN ...
... [y(a)rılı]qançuçı köñülin ...

7. U 2111 (T II 1062)

AYS'nin II. kitabının 4. bölümüne ait bir parça olduğu KOHD projesinin ağ sayfasında³⁵ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve parçanın tavsifi yapılmıştır. Önde 5 ve arkada 6 satırın korunduğu parça, uzun *poḥī* tarzı bir yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Parçadaki bazı yerlerle paralel metinler için bk. B 3 = U 3222 (T III M 122), B 1 = U 641 (T III 56.23) (Raschmann, 2000: #125-126 [155-157]) ve B 23 = U 2847 (T II S 32a) + U 2842 (T II S 32a)

³³ St. Petersburg versiyonunda 8. satırda bu kelimenin geçtiği yer tahrip olmuştur. Wilkens ve Kaya, tahrip olan kısmı *erür* ile tamamlamıştır. B 3 = U 3030 r3'e göre, St. Petersburg versiyonundaki tahrip olan kısım *bolğay* ile tamamlanabilir.

³⁴ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Wilkens, 2001: 1258-1266 [165].

³⁵ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

(Raschmann, 2005: #737 [319-320]). Parçadaki metin manzumeler (gāthā) içerir. Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 90-91.

Recto (# SI 4498 M/1, II: 42a/15-19³⁶)

1. ...
...
2. ... ATAWYZ LARY
... etözleri
3. ... XWLWSWZ
... qolusuz
4. ... /////YB ARTYNKW
... [egirt]ip ertinü
5. ... ////////// //Y KWNKWL LARY
... [etözler]i köñülleri

Verso (# SI 4498 M/1, II: 42b/18-21³⁷)

1. ...
...
2. TYNLX AYDY ...
tınl(ı)ğ idi ...
3. TWLXAX ...
tolğağ ...
4. XAMAX KYŞY // ... //////////
qamağ kişi[li] ... [küsegü-]
5. LWK KWYRWKSA///// ...
lüg körügse[gülük] ...
6. ...

³⁶ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 3747-3751 [206].

³⁷ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 3772-3775 [207].

...

8. B 59 = U 1992 (T I) + U 4858 (T I D 606)

AYS'nin II. kitabının, 4. bölümünün son kısmına ait bir parça olduğu ilk kez Zieme tarafından teşhis edilmiş ve daha sonra KOHD projesinin ağ sayfasında³⁸ parçanın tavsifi Raschmann tarafından yapılmıştır. U 1992, yaprağın üst tarafına aittir. Parçaların B 59 numaralı yazmanın 39. yaprağına ait olduğunu U 1992'nin arka yüzündeki yaprak numarasından (*ikinti otuz kırq*) öğreniyoruz. U 1992 hakkında daha geniş bilgi ve parçanın neşri için bk. Raschmann, 2000: #133 [161]. U 4858'in sadece ön yüzünde metin bulunmaktadır ve aşağıda sadece U 4858'in neşri sunulacaktır. Parçanın ön yüzünde 7 satır korunabilmiştir. Parça, muhtemelen uzun *poḥī* tarzı bir yazmaya ait yapraktan olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Berlin versiyonundaki paralel metinler için bk. B 1 = *U 9038 (T III M 156.12)³⁹ ve B 27 = Mainz 557 (T III M 206) + Mainz 550 (T III M 206) (Raschmann, 2000: #132, #134 [160-162]). Parçanın St. Petersburg yazmasında tekabül ettiği kısım bugün elimize ulaşmamıştır, ama U 4858 sayesinde II. kitabın sonu hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz.

Recto (≠ B 1 = *U 9038 v17-24 ve B 27 = Mainz+Mainz 550 r1-5)

1. AATLX NWM BYTYK // ...
atl(i)ğ nom bitig[de] ... U 4858 r1
2. ATAWYZ WN AWĀY//// ... //////////
etözün oqı[tmaq] ... [küvrüg-] U 4858 r2
3. TYN AWYNMYŞ AWYN TYK//////// ...
tin ünmiş ün tig[isintin] ... U 4858 r3
4. BWRXAN LARYX AWYKMAK ...
burxanlarığ ögmek ... U 4858 r4
5. Y/NK/X KWYR//////// //TL/ ...
y[a]ḡ[ı]ğ kör[kitmek a]tl(i)ğ ... U 4858 r5

³⁸ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

³⁹ Parçanın neşri için bk. Raschmann 1998: 300-303.

6. NWM TWYKADY ,, // //
nom tükedi ,, [, ,,] U 4858 r6
7. NAMW BWT ,, NAMW DRM ,, NAMW SANK //
namo but ,, namo d(a)rm ,, namo sañ [,] U 4858 r7

III. Kitaba Ait Yeni Parçalar

1. U 4939 (T II S 20.520)

AYS'nin III. kitabının 5. bölümüne ait bir parça olduğu ilk kez Zieme tarafından tespit edilmiş ve daha sonra *KOHD* projesinin ağ sayfasında⁴⁰ parçanın tavsifi Raschmann tarafından yapılmıştır. Parçanın arka yüzünde metin yoktur, ön yüzünde ise 6 satır muhafaza edilmiştir. Parça, Berlin versiyonunda AYS'ye ait yazmaların hiçbiri ile eşleşmemektedir. Parçadaki metin, St. Petersburg yazmasının Stockholm'de muhafaza edilen yaprağı ile kısmen örtüşmektedir. Krş. 1943.05.0002 r18-23 (Kudara & Röhrborn, 1982: 19-24 [341]). Ancak örtüşme tam olmadığı için parçanın AYS'nin III. kitabının 5. bölümüne ait olduğu kesin olarak söylenemiyor. Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 106.

Recto

1. ...ANWR TYB...
...ANWR TYB...
2. ... ///// //YNNBARW AWMWX AYNA/ ...
... [özümüzt]in berü umuğ ina[ğ] ...
3. ...A AWYNYM XWVŞ...
...A AWYNYM XWVŞ...
4. ... ///////////////Z AWYZ A TWYBWMWZ NY ...
... [köjülümü]z üze töpümüzni ...
5. ... ///KANYN YYNÇWRW ...

⁴⁰ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

... [til]genin yinçürü ...

6. ... // // // // // // // //Z „ KWYZ WNWR „
... [teginür bi]z „ közünür „

2. B 3 = U 2282 (T I α 508, T I α)

AYS'nin III. kitabının 5. bölümüne ait bir parça olduğu KOHD projesinin ağ sayfasında⁴¹ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve parçanın tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 3 satırın korunabildiği parça, dar *poṭhī* tarzı her birinde 10 satır bulunan B 3 numaralı yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Berlin versiyonundaki paralel metin için bk. B 67 = Mainz 780 (T II S) (Ehlers 1987: #7 [32]). Parçanın ön yüzünün St. Petersburg versiyonundaki metinle tam olarak uyduğu söylenemez. Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 118.

Recto (≠ SI 4498 M/1, III: 11a/5⁴²)

1. ...KA
...KA
2. ... AAYYX ĞYLYNÇ
... ayığ qılınç
3. ...XWLWĞ AAYYX
...XWLWĞ ayığ

Verso (≠ SI 4498 M/1, III: 11a/7-11⁴³)

1. ... ĞAYW LAR AWL
... qayular ol
2. ... // // // // // // //AĞDA
... [turgurm]aqda⁴⁴

⁴¹ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

⁴² St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 4452 [229].

⁴³ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 4454-4458 [229].

⁴⁴ Tamamlama için krş. B 67 = Mainz 780 (T II S) r10-11.

3. ... /WYZ YNTA
... [t]özinte

VIII. Kitaba Ait Yeni Parçalar⁴⁵

1. U 2071

AYS'nin VIII. kitabının 15. bölümüne ait bir parça olduğu *KOHD* projesinin ağ sayfasında ⁴⁶ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve parçanın tavsifi yapılmıştır. Önde 10 ve arkada 11 satırın korunduğu parça, uzun *poḥhī* tarzı bir yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Berlin versiyonundaki paralel metin için bk. U 1855 (T II Xanthippe) + Mainz 817b (T II S 32a) (Raschmann, 2005: #469 [75-76]). Parçada fazla bir metin olmadığı için, St. Petersburg versiyonunda denk geldiği yerleri parçanın arka yüzünde tespit etmek epey zordur. Raschmann, arka yüzün St. Petersburg versiyonunda, VIII: 3a-3b arasında bir yere karşılık geldiğini ve arka yüzün 8. ve 11. satırları arasının St. Petersburg versiyonundan ayrıldığını söylemektedir. Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 260-262.

Recto (≠ SI 4498 M/1, VIII: 2b/10-21⁴⁷)

1. ...N
...N
2. ... //ŞXWRW
... [to]şğuru
3. ... /// LAYW
... [söz]leyü
4. ... //TLWX TYL LYK
... [qu]tluğ tillig

⁴⁵ Daha önce Karaaya 2022'de VIII. kitaba ait 5 tane neşredilmemiş parça yayımlanmıştır (111-150).

⁴⁶ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

⁴⁷ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Uçar, 2017: 38-49 [106-107].

5. ... /////YLYX
... [nizvan]ilhğ

6. ...
...

7. ...
...

8. ...
...

9. ... YRLYĖAYWR
... y(a)rhqayur

10. ... ///KLWM AWYZ A
... [kõ]ylüm üze

Verso (≠ SI 4498 M/1, VIII: 3a-3b⁴⁸)

1. ...KW...
...KW...

2. YWKWNWR M/ ...
yükünür m[(e)n] ...

3. ...
...

4. YWKWNWR M/ ...
yükünür m[(e)n] ...

5. YWKWNWR MN ...
yükünür m(e)n ...

6. ...
...

7. ...

⁴⁸ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Uçar, 2017: 51-96 [107-110].

- ...
8. ... BWRXAN ...
... burxan ...
 9. AYNÇA AWY...
inçe AWY...
 10. ARTMYŞ ((KYN)) AMT/ ...
ertmiş kén amt[1] ...
 11. ...
...

2. U 2079

AYS'nin VIII. kitabının 15. bölümüne ait bir parça olduğu KOHD projesinin ağ sayfasında ⁴⁹ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve parçanın tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 8 satırın korunduğu parça, uzun *poṭhī* tarzı bir yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Parçadaki metin manzumeler (gāthā) içerir. Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 262-263.

Recto (≠ SI 4498 M/1, VIII: 5a/14-21⁵⁰)

1. ... /DRAM ...
... [e]drem ...
2. /////XALY AWYDLAYYN BWDY YWL//
[bışrun]jalı üdleyin bodi yol[uğ]
3. BWLXW ĞA ,, ,,
bulğuqa ,, ,,
4. KYNKWRW AASYX (P) ĞYLAYYN ĞAMAX
kénürü asıg qılayın qamağ
5. TYNLX AWĞLAN (P) YNKA ,,

⁴⁹ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

⁵⁰ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Uçar, 2017: 157-164 [116].

tınl(i)ğ oğlanıña ,,

6. ... KWYSAMYŞ (P) KWYSWŞWM//
... küsemiş küsüşüm[in]
7. TRK K Y A AWYDWN (P) ĀANTWRZ WN //
t(e)rkk(i)ye üdün qanturzun [,,]
8. // SWYZ LAYW TAKYNWR MN KWYNY
[m(e)n] sözleyü teginür m(e)n köni

Verso (≠ SI 4498 M/1, VIII: 5b/15-22⁵¹)

1. ... AWXRYN// ...
... uğrn[ta] ...
2. ////W TYNLX AWXLANYN YAVAL/////////
[alq]u tınl(i)ğ oğlanın yaval[turdaçı]
3. BWLAYYN ,, ,,
bolayın ,, ,,
4. BYRWK MANYNK (P) AAXYZ YMDA SAV
birök meniñ ağızımda sav
5. SWYZ T//XARW (P) AWYNTWKDA
söz t[aş]ğaru üntükde
6. //VYM AYYYN (P) YWRWKY BWY TZ
[sa]vım éyin yörüg bütz-
7. /N BARÇA (P) ĀALYSYZ ,,
[ü]n barça qalısız ,,
8. ////DAÇY TYNLX LAR AAXYR AAYAX Ā///
[eşid]deçi tınl(i)ğlar ağır ayağ q[ılz-]
9. // /// ...
[unlar] ...

⁵¹ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Uçar, 2017: 180-187 [118].

3. B 3 = U 3227 (T III M 122)

AYS'nin VIII. kitabının 15. bölümün sonu ile 16. bölümünün başına ait bir parça olduğunu ilk kez Zieme teşhis etmiş ve daha sonra KOHD projesinin ağ sayfasında⁵² Raschmann parçanın tavsifini yapmıştır. Önde 6 ve arkada 7 satırın korunduğu parça, dar *poḥī* tarzı her birinde 10 satır bulunan B 3 numaralı yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Parçanın arka yüzünde 3. satırdan sonraki kısım tahribat nedeniyle neredeyse okunamaz durumdadır. Berlin versiyonundaki paralel metinler için bk. B 1 = U 674 (T III 56-99) v, B 1 = U 616 (T III 56 x 6) + U 673 + U 609 (T III 56.18) r (Raschmann, 2005: #476, #478 [81-84]) ve Mainz 437 (T II S 32) r (Ehlers, 1987: #170 [107]). Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 265-266.

Recto (≠ SI 4498 M/1, VIII: 8b/7-22⁵³)

1. ... MANKYLYK ŪYLXWLWŪ ...
... meñilig qılǵuluq ...
2. ... //// //YW YYTYNÇSYZ AWLWX ...
... [sözle]yü yétinçsiz ...
3. ... /////L //YRYTSAR LAR TRK ...
... [köñü]l [ö]ritserler t(e)rk ...
4. ...
...
5. ... ///KY AATL X ...
... [éli]gi atl(i)ğ ...
6. ... ///TWNMAK AALT Y ...
... [ö]tünmek altı ...
7. ... XATWNY ...
... xatunı ...

⁵² www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

⁵³ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 13323-13338 [506-507].

Verso (≠ SI 4498 M/1, VIII: 9a/17-9b/7 (?)⁵⁴)

1. ... TWYNL/ ...
... tünl[e] ...
2. ... ARDYNY AYÇYNTAKY ...
... erdini içinteki ...
3. ... /////DYVYB YYRTYNÇWTA ...
... [çanbu]divip yértinçüte ...
4. ... //KW XLYNÇ ...
... [ed]gü qılınç ...
5. ... ///LYNKWLWKSUZ ...
... [yét]lingülüksüz ...
6. ...
...
7. ...
...

4. B 3 = U 3217 (T III M 122) + U 3025 (T III T 676) + U 3220 (T III M 122)

U 3217 + 3220'nin⁵⁵ AYS'nin VIII. kitabının 17. bölümüne ait bir parça olduğunu Raschmann ilk olarak hazırladığı katalogda tespit etmiş (Raschmann, 2005: #485 [89-90], daha sonra KOHD projesinin ağ sayfasında⁵⁶ U 3025'in de aynı yaprağa ait olduğunu kefetmiştir. Önde ve arkada 10 satırın korunduğu yaprak, dar *poḥī* tarzı B 3 numaralı yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Parçadaki bazı yerlerle paralel metinler için bk. Mainz 817a (T II S) + U 1805 (T II S 89) + U 2013 (T III M B 250)⁵⁷, B 1 = *U 9098 (T III 56.8)⁵⁸, U 2887 (T

⁵⁴ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 13357-13370 [507-508].

⁵⁵ Parçanın neşri için bk. Çetin, 2020: B 478-497 [89-90].

⁵⁶ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

⁵⁷ Parçanın neşri için bk. Çetin, 2020: B 357-412 [79-83].

⁵⁸ Parçanın neşri için bk. Müller, 1908: 29-32.

II S 32a)⁵⁹, U 2051 + Mainz 65 (T I D)⁶⁰, U 3359 (T III T.V. 59)⁶¹, Mainz 664 (T II S 89)⁶², B 1 = *U 9099 (T III 56.9)⁶³ (Raschmann, 2000: #482, #483, #484, #486, #487, #488 ve #489 [87-93]). Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 269-270.

Recto (≠ SI 4498 M/1, VIII: 12b/8-13a/7⁶⁴)

1.	... TABYNZ WN
... tapınzun	U 3217 r1
2.	... ///W AWYZ A MANYNK
... [içg]ü üze meniñ	U 3217 r2
3.	...
...	U 3217 r3
4.	... /// WN ...
... [qılzun] ...	U 3025 r1
5.	... //RKYN TAVRAT/ ...
... [te]rkin tavrata[ı] ...	U 3025 r2
6.	... //LWR MN BYR// SYZ YNK S//////// ...
... [qo]lur m(e)n bir[ök] siziñ s[avıñız] ...	U 3025 r3+U 3220 r1
7.	... AWYTWKWMYN YWXSWSZ XWR// X//////// ...
... ötüğümin yoqsuz qur[uğ] q[ılmañ] ...	U 3025 r4+U 3220 r2
8.	... AWYD/N MN BW S// ///// ...
... üd[ü]n m(e)n bo s[avlarığ] ...	U 3025 r5+U 3220 r3
9.	... /////YN ADYN TAVARYN ...
... [tarığ]ın edin tavarın ...	U 3220 r4

⁵⁹ Parçanın neşri için bk. Çetin, 2020: B 466-477 [88-89].

⁶⁰ Parçanın neşri için bk. Çetin, 2020: B 498-559 [90-95].

⁶¹ Parçanın neşri için bk. Çetin, 2020: B 560-571 [95-96].

⁶² Parçanın neşri için bk. Çetin, 2020: B 572-625 [96-100].

⁶³ Parçanın neşri için bk. Müller, 1908: 32-35.

⁶⁴ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 13511-13534 [512-513].

10. ... ///// // LAR AWYTWNZ WN LAR ...
... [oqızun]lar ötünzünler ... U 3220 r5
- Verso (≠ SI 4498 M/1, VIII: 13a/10-13b/6⁶⁵)**
1. ... /////LAR AATYN AATAYW SWY/ // ...
... [bodis(a)t(a)v]lar atın atayu sü[zök] ... U 3220 v1
2. ...DYX AWBASANÇ XWSYX ...
...DYX upasanç XWSYX ... U 3220 v2
3. ... ///DKY /WNTWN SYNKARXY ...
... [ü]dki ontun sınarqı ... U 3220 v3
4. ... RATNAŞYKY ...
... ratnaşiké ... U 3220 v4
5. ... XWTYNKA YWKWNWR MN ...
... qutıña yükünür m(e)n ... U 3220 v5+ U 3025 v2
6. ... AATLX BWRXAN ...
... atl(ı)ğ burxan ... U 3025 v3
7. ... ///YNKA ,, YWKW/// // ...
... [qut]ıña ,, yükü[nür m(e)n] ... U 3025 v4
8. /////ANTRY ///X ...
... [ratnaç]antre [atl(ı)ğ] ... U 3025 v5
9. ... /////KA ,, YWKWNWR
... [qutı]ña yükünür U 3217 v1
10. // ... AATLX BWRXAN
[m(e)n] ... atl(ı)ğ burxan U 3217 v2

⁶⁵ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Kaya, 2021: 13537-13556 [513-514].

5. U 2219 (T I 505, T I)

AYS'nin VIII. kitabının 20. bölümüne ait bir parça olduğu KOHD projesinin ağ sayfasında⁶⁶ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve parçanın tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 6 satırın korunduğu parça, dar *poḥī* tarzı bir yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Parçadaki bazı yerlerle paralel metinler için bk. U 2754 (T II M)⁶⁷, B 3 = U 3203 (T III M 115)⁶⁸, B 1 = *U 9167 (T III 56.20)⁶⁹ ve U 2346 (T I D 582)⁷⁰ (Raschmann, 2000: #546, #547, #548 ve #549 [139-142]). Parçanın kopan kısmı sonradan birleştirilmişse de kopan kısımda hâlâ yok olan kısımlar mevcuttur. Ayrıca parçanın üzerindeki yazılı kısımların okunması tahribat nedeniyle oldukça zordur. Parçadaki metin manzumeler (gāthā) içerir. Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 293.

Recto (≠ SI 4498 M/1, VIII: 37a/18-37b/4⁷¹)

1. ... //VYNSAR ...
... [se]vinser ...
2. ... //L XAN YX AW// ///// ...
... [é]l xanıǵ ü[züksüz] ...
3. ... //RYYWR LAR
... [yo]rıyurlar
4. ... ///WRMAZ
... [şaş]urmaz
5. ... AWYDYNÇA ,,
... üdinçe ,,
6. ... /////KY XWLW ÇA ,,

⁶⁶ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

⁶⁷ Parçanın neşri için bk. Çetin, 2020: B 2039-2045 [215].

⁶⁸ Parçanın neşri için bk. Çetin, 2020: B 2046-2066 [215-217].

⁶⁹ Parçanın neşri için bk. Çetin, 2020: B 2067-2121 [217-221].

⁷⁰ Parçanın neşri için bk. Çetin, 2020: B 2122-2133 [222].

⁷¹ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Tekin, 1987: 145.

... [éyin]ki qoluça ,,

Verso (≠ SI 4498 M/1, VIII: 37b/5-12⁷²)

1. ... BARÇA AWZ BWYTAR ,,
... *barça uz büter* ,,
2. ... AMKAK BWLTWXMAZ ,,
... *emgek boltuqmaz* ,,
3. ... ///DWN AWYDWN YYVY/// ,,
... [ü]dün üdün yévi[lür] ,,
4. ... //RDW //// AYÇYNTA ,,
... [o]rdu[ları] içinte ,,
5. ... XANY /// ////////// ,,
... *xanı* [beg boltuq] ,,
6. ... ,,
... ,,

IX. Kitaba Ait Yeni Parçalar

1. U 2546 (T II 701)

AYS'nin IX. kitabının 22. bölümüne ait bir parça olduğunu ilk kez Zieme teşhis etmiş, daha sonra KOHD projesinin ağ sayfasında⁷³ Raschmann tarafından parça tavsif edilmiştir. Önde ve arkada 5 satırın korunduğu parça, dar *poṭhī* tarzı bir yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. St. Petersburg versiyonunda parçadaki metnin tekabül ettiği kısım kaybolduğu için iki versiyon arasında paralellik kurulamıyor. Bilindiği üzere, St. Petersburg versiyonundaki yazmada 22. bölümde 9a ve 20b arasındaki yapraklar ne yazık ki elimize ulaşamamıştır. Berlin versiyonunda eksik kısma ait 4 parça korunabilmiştir:

⁷² St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Tekin, 1987: 145.

⁷³ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

Mainz 325 (T III TV. 57)⁷⁴, Mainz 343 (T III TV. 57) (Ehlers, 1987: #142, #143 [96-97]) ve U 2543 [T II]⁷⁵ (Raschmann, 2005: #555 [145-146]). U 2546, bu anlamda St. Petersburg versiyonundaki eksik kısma ait 4. parçadır. U 2546 ile paralel metin için bk. Mainz 343 (T III TV. 57)⁷⁶ (Ehlers, 1987: #143 [97]). Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 306-307.

Recto

1. ... K/YÇYN ...
... küçin ...
2. (P) ...YK YAXYN YWZ Y//// ...
...YK yaqın yüz y[oçan] ...
3. ... (P) YANALA //R TATYXYN ...
... yenele [yé]r tatıgın ...
4. ... BWYTWrw YAXÇYRTDWRĀAY ...
... bütürü yaqırtduḡay ...
5. ... ĀALYNY SAKYZ YYTMYŞ KWLT / ...
... qalını sekiz yetmiş kolt[i] ...

Verso

1. ...KMYŞ ARSAR AALTWN TYLKAN SWYT...
...KMYŞ erser altun tilgen SWYT...
2. ... AYKYLAYW KWYÇY A/// A ...
... ikileyü küçi [üz]e ...
3. ... (P) YK AŞY/MAK NYNK ...
...YK eşi[d]mekniḡ ...
4. ...Y...K...R YYTYNÇSYZ ...
...Y...K...R yétinçsiz ...

⁷⁴ Parçanın neşri için bk. Uçar, 2013: B 348-359 [80-81].

⁷⁵ Parçanın neşri için bk. Raschmann, 2005: 145-146 ve Uçar, 2013: B 372-384 [83-84].

⁷⁶ Parçanın neşri için bk. Uçar, 2013: B 360-371 [82-83].

5. ...LAR ǰWV///// ...
...LAR quv[rağı] ...

yaqçirtdur- Ön yüzün 4. satırında geçen YAXÇYRTDWR- fiili üzerinde kısaca durmak gerekiyor. *Drevnetyurkskiy Slovar*'da yalnızca AYS'nin St. Petersburg versiyonunda geçen *yaqçirt-* tanığı zikredilmiş ve fiile 'ayıltmak, uyandırmak, coşturmak' anlamı verilmiştir (Nadelyayev et al., 1969: 237b). Clauson, *yaqçirt-* fiilinin aslının **yaqşirt-* olabileceğini belirtip fiili Eski Türkçede *hapax* olarak kabul etmiş ve belki de bu nedenle anlamının belirsizliğini dikkate alarak fiilin muhtemelen *yıqçirt-* 'bir araya getirtmek, toplatmak' olabileceğini ileri sürmüştür (1972: 899a, 909a). Wilkens, sözlüğünde *yaqçır-* 'yükselmek, havalanıp uçmak', *yaqçirt-* 'uyandırmak, ayıltmak; uğramak, maruz kalmak' ve *yağçırğa*'ya 'yağ gibi parlak' yer vermiştir (2021: 853a, 855a). Erdal, *yaqçirt-*'i 'to rouse' anlamında düşünmüş ve *yaq-* 'yaklaşmak' fiilinden {-çIr-} ile türetildiğini belirtmiştir (1991: 539, 792). Maue, tıp içerikli Brāhmī harfli parçada geçen *yaqçirt-* hakkındaki açıklamasında AYS'de *Aç Bars Hikâyesi*'nde geçen *yaqçirt-*'in Clauson'un önerdiği *yıqçirt-* olması konusunda, Çince metnin ve Tibetçe versiyonunun Clauson'un önerisini desteklediğini söylemiştir. Bununla beraber, *Xuanzang Biyografisi* tercümesinin V. kitabında geçen *yaqçirt-*'in Çince metindeki karşılığına göre 'nemlendirmek, ıslatmak' anlamında olduğunu, bu nedenle kelimenin *yağ-* 'dökmek, yağmak' köküne dayanması gerektiğini düşünen Maue, Eski Türkçede *yağçirt-* ve *yaqçirt-* olmak üzere iki ayrı fiil olabileceğini, *yaqçirt-*'in 'etkilenmek, maruz kalmak' anlamında düşünülmesi gerektiğini iddia etmiştir (2008: 154-155). Gulcalı, AYS'de *Aç Bars Hikâyesi*'nde geçen *yaqçirt-*'a neşrinde 'ferahlatmak' anlamı vermiş, ama açıklamalar bölümünde fiilin Çince metinde 增益 *zengyi* 'artmak, büyütme, katmak' karşılığında olduğunu söylemiştir (2013: 86, 112, 149).

Eski Uygurca metinlerde sözkonusu fiil ve türevlerinin geçtiği tanıkları şu şekilde sıralayabiliriz:

Tanık 1: *yağçırğa* (< *yaq-çır-ğa*) 'yağ gibi parlak'

Xuanzang Biyografisi tercümesinin IV. kitabında YAXÇYR- fiilinin fiilden isim yapan {-gA} ekli gövdesi geçmektedir: ol söğütlerini y[a]pırğaqları uzun öñleri *yağçırğa*. Çince metinde *yağçırğa*, 潤 *run* (Taishō, 2053 50 243a4) 'glänzend' karşılığındadır. Nâşirlere göre, *yaqçirt-*'in kökünün buradaki *yaqçır-* olduğu kesindir ve AYS'nin X. kitabında *Aç Bars Hikâyesi*'ndeki *yaqçirt-* da metaforik olarak 'çoğalmak' anlamında kullanılmış olmalıdır (Semet et al., 2022: 749 [88-89, 205]). Wilkens, sözlüğünde kelimeyi *yağçırğa* şeklinde okumuş ve kelimeye 'yağ gibi parlak' anlamı vermiştir (2021: 853a). Ayrıca, *yağçırğa*'daki {-çIr-} ekinin {-gA} ile genişlemiş diğer tanığı için krş. *külçirge* yüzülgün 'mit lächelndem Gesicht' (Tezcan, 1974: 998 [70]).

Tanık 2: *yaqçirt-* (< *yaq-çır-t-*) 'yağlatmak, meshettirmek'

Eski Uygurcada *Xuanzang Biyografisi* tercümesinin V. kitabında geçen YAXÇYRT-'i metnin son nâşirleri *yaqçirt-* şeklinde okumuş ve fiile 'nemlendirmek, ıslatmak' anlamını vermiştir: anı üçün aşnuça [sa]g süt qudup etöz[in] *yaqçirtmiş* k(e)rgek (Dietz et al., 2015: 1820-1823 [198-199]). *Uigurisches Wörterbuch*'ta *etöz[in] yaqçirt-* 'ihn einreiben' (Röhrborn, 2017: 327) ile anlamlandırılmıştır. Maue, buradaki fiilin *yağçirt-* olduğunu düşünmektedir (2008: 154-155). Eski Uygurca metnin dayandığı Çince metne bakıldığında *yağçirt-*'in Çince

metinde 潤霑 *run zhan* (Taishō, 2053 50 250c19), yani ‘nemlendirmek, ıslatmak’ karşılığında olduğu görülecektir. Clauson’un *yaq-* (I) için verdiği ‘to anoint’ (1972: 896b) anlamı buraya mükemmelen uymaktadır.

Tanık 3: *yaçqirt-* (< *yaq-çır-t-*) ‘bir şeyi arttırmak, fazlalaştırmak, çoğaltmak’ (?)

Bir tanık da tıp içerikli, Brāhmī harfli Mainz 187 (T II S 49) + U 6883 + U 6851 numaralı parçada geçmektedir: borqa begnike toqıtımış k(i)şi aş otı kücsüzke *yaçqirtsar* (v5). Maue, *yaçqirt-*’in burada ‘to be affected, to be stricken’ veya yorumlu olarak ‘to let approach’ anlamında olabileceğini düşünmektedir (2008: 146, 148, 154). Belki de buradaki *yaçqirt-* da ‘arttırmak, çoğaltmak’ (?) anlamındadır.

Tanık 4: *yaçqirt-* (< *yaq-çır-t-*) ‘bir şeyi arttırmak, fazlalaştırmak, çoğaltmak’

YAXÇYRT-, AYS’nin X. kitabında Aç Bars *Hikâyesi*’nde şöyle geçmektedir: köñülin kögüzin *yaçqirtıp* (SI 4498 M/1, X: 9a/8-9). Bu kısımda Çince metinde, 增益其心 *zengyi qi xin* (Taishō, 665 16 451c23), “mehrte mit dem Gedanken grossen Erbarmens sein Herz” (Nobel, 1958: 338) vardır. Çince metne göre, 增益 *zengyi* karşılığındaki *yaçqirt-* ‘arttırmak, fazlalaştırmak’ anlamında olmalıdır.

Tanık 5: *yaçqirtdur-* (< *yaqçır-t-dur-*) ‘bir şeyi arttırmak, fazlalaştırmak, çoğaltırmak’

Bu tanık, neşrini sunduğumuz U 2546 r4’te geçiyor. Parçada YAXÇYRTDWR şeklinde yazılan *yaçqirtdur-* (< *yaqçır-t-dur-*) fiili *yaqçır-*’ın çifte ettirgen ekli gövdesi olmalıdır. Tespit edebildiğim kadarıyla fiil şimdilik hapax özelliğindedir. Parçadaki *bütürü yaçqirtdurjay*’ın geçtiği yerin Çince aslına baktığımızda, 滋潤於大地 *zirun yu dadı* (Taishō, 665 16 446b13) “macht (auf diese Weise) die große Erde fett” (Nobel, 1958: 307) ibaresini buluyoruz. Çince metinde, *yaçqirtdur-*, 滋潤 *zirun* ‘to fertilise; rich, of glaze on porcelain’ (Giles, 1912/II: 12350) karşılığındadır. Buna göre, *yaçqirtdur-* ‘bir şeyi arttırmak, fazlalaştırmak’ anlamında olmalıdır. Fiilden sonra parçada bir isim daha var mıydı bilmiyoruz. Bu nedenle fiilin buradaki anlamlandırılmasının kesin olduğu söylenemez.

Tanık 6: *yaqçır-* (< *yaq-çır-*) ‘artmak, çoğalmak’ (?)

Eski Uygurcada *Xuanzang Biyografisi* tercümesinin VI. kitabında YAXÇYR geçmektedir: *yaqçırar* yürün bulıt[la]r qaş küntünlükte. Tuguşeva, *yaqçır-*’ı ‘yağmuru dökmek, yağdırtmak’ ile anlamlandırmıştır (1991: VI 27/8-9). Buradaki *yaqçır-*’ın geçtiği yerin Çince aslına baktığımızda, 霏白雲於玉檢 *fei baiyun yu yujian* (Taishō, 2053 50 254b14) “(Sie lassen) weiße Wolken über die jadenen Buchkästen dahinfliegen” (Mayer, 2001: 40) veya “white clouds flew over the jade covers of book containers” (Li, 1995: 184) ile karşılaşıyoruz. Eski Uygurca metindeki *yaqçır-*, Çince metinde 霏 *fei* ‘driving rain and snow sleet’ (Giles, 1912/I: 3476) karşılığında olmalıdır. Çince metne bakılırsa, *yaqçır-*’ın ‘üzerinden uçmak, üzerinden geçmek’ gibi bir anlamı olmalıdır, ancak böyle bir anlamı kabul ettiğimizde YAXÇYR şeklinde yazılan diğer tanıklarla kelimeyi ilişkilendirmek epey zorlaşmaktadır. Belki de Uygur mütercim(ler)in, YAXÇYR’ı yorumlu olarak çevirdiği düşünülebilir. Onlara göre, *yürün bulıt[la]r* ‘beyaz bulutlar’ metinde ‘havada süzülmekten, uçmaktan’ ziyade ‘artıyor, çoğalıyor’, yani ‘kesifleşiyor’ olmalıdır.

O hâlde, bütün bu tanıklara bakılarak YAXÇYR’ın yapısı nasıl izah edilebilir? Bunun pek de kolay olmadığını itiraf etmeliyim. Maue’nin daha önce dile getirdiği eşyazımlı iki ayrı

kelimenin olabileceği tespiti dikkate değerdir. Ancak ben bütün bu tanıkların aynı köke dayanabileceğini düşünüyorum. Tanıkların Çince aslına baktığımızda, Uygur mütercim(ler)in, YAXÇYR'ı üç tanıkta (1, 2, 5) Çince 潤 *run* karşılığında düşünmesi dikkati çekmektedir. Krş. 潤 *run* 'to soak, to meisten, to enrich, to increase, to adorn; glossy, shining, sleek; to follow, to imitate' (Giles, 1912/I: 5732). Çince karakterin üç anlamı ön planı çıkmaktadır: 'ıslaklık, nem', 'artma, çoğalma' ve 'parlaklık'. Aslında tanık 4'ün Çince karşılığı olan 增益 *zengyi* de 潤 *run* ile anlam bakımından uyuşmaktadır: 增益 *zengyi* 'to add to, to increase' (Giles, 1912/II: 11718). Tıp içerikli, Brāhmi harfli Mainz 187 (T II S 49) + U 6883 + U 6851 numaralı parçadaki tanığı ne yazık ki aslı ile karşılaştıramıyoruz, çünkü kelimenin Sanskritçe aslında karşılığı bulunmamaktadır. Buna rağmen tahminî de olsa tanığın oradaki anlamı 'arttırmak, çoğaltmak' olarak kabul edilebilir. Son tanık, Çince metindeki 霏 *fei* karakterinin Uygur mütercim(ler) tarafından yapılan yorumlu çevirisidir.

Buna göre, bu tanıkların kökünün *yaq-* fiiline dayandığını tahmin ediyorum. Clauson, *yaq-* (I) için fiilin temel anlamının 'sürmek, ovmak' olabileceğini, bu anlamından 'yağ, merhem sürmek, meshetmek' anlamının ortaya çıkabileceğini söyleyerek fiilin *türt-* ve *sürt-* ile az çok eşanlamlı olabileceğini belirtmiştir (1972: 896b). Wilkens, *yaq-* (II) maddesinde fiilin '1. yapışmak, yapışık kalmak; 2. ilişmek, tutturmak, koymak, üstüne koymak, uygulamak; 3. donatmak, süslemek; 4. ilgilenmek, önemsemek; 5. barış sağlamak' (2021: 854b-855a) anlamlarını kaydetmiştir. Wilkens'in 4. ve 5. sırada verdiği anlamlar muhtemelen *yaq-* (II) ile değil, *yaq-* (III) 'yaklaşmak, yakınlaşmak' ile ilgili olmalıdır.

Wilkens'in kaydettiği *yaq-* (II) fiilinin kök anlamı bence '*eklemek, ilave etmek' olmalıdır. Fiilin bu anlamından 'sürmek, yağlamak, meshetmek' ve 'artmak, çoğalmak' anlamlarının çıktığı tahmin edilebilir. Açıkçası fiilin türemeleri de bu düşüncemizi desteklemektedir. Eski Uygurca ketebe kayıtlarında sıkça görülen *yaqtur-* fiili *yaq-*'in ettirgen gövdesidir. Mesela, *küün yaqtur-* '(tahtabaskı) tomarı bastırmak' ve '(yazma) tomarı çoğaltmak' için bk. Kasai, 2008: 57, 114, 119, 121. Aslında *yaqtur-*'un tam anlamı 'yazılı malzemeyi çoğaltmak, fazlalaştırmak' olmalıdır. Pekiştirici gibi vazife gören *yaqa* (II) (< *yaq-* a) 'çok, pek fazla' (Wilkens, 2021: 855a), muhtemelen *yaq-* 'artmak, çoğalmak' fiilinden türemiş bir kelimedir. Tanık için bk. *yaqa* yalnız 'pek, yalnız' (Tekin, 1980: 116 r26-27 [42]). Burada *yaqa* 'çok, pek, fazla' gibi bir anlamda olmalıdır.

Fiilin kökünü *yaq-* olarak tespit ettikten sonra, üzerine gelen {-çIr-} ekine gelirse, ek hakkında fazla bilginin olmadığını belirtmek gerekiyor. Erdal, {-çIr-} ekini *types of action and inaction* başlığı altında {-(I)r-} ve {-gIr-} ekleri ile beraber incelemiştir (1991: 538-539) ve {-çIr-} için *yaqçirt-* dışında sadece iki örnek verebilmiştir: *külçir-* (< kül-çir-) 'gülmek' ve *tamçır-* (< tam-çır-). Tanık azlığı nedeniyle ekin işlevi hakkında fazla bir şey söylenemiyor, ama eklendiği fiil köklerinin geçişsiz olduğu görülmektedir.

2. U 3343 (T III TV 49.501, [T III] T.V. 49.)

AYS'nin IX. kitabının 24. bölümüne ait bir parça olduğu KOHD projesinin ağ sayfasında⁷⁷ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve parçanın tavsifi yapılmıştır.

⁷⁷ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

Önde ve arkada 6 satırın olduğu parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Berlin versiyonundaki paralel metinler için bk. Mainz 262 (T III M 168) (Ehlers, 1987: #145 [97]) ve U 2856 (T I D) (Raschmann, 2005: #562 [152]). Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 322.

Recto (≠ SI 4498 M/1, IX: 26a/20-26b/4⁷⁸)

1. ...Y AYÇKW ...
...Y içgü ...
2. ... ///WRWK LY /// ...
... [köy]ürügli[ler] ...
3. ... /////TA AWÇWZ BW///// ...
... [otlar]ta uçuz bu[lguluq] ...
4. ... BYRLA MYR LY ...
... birle mırlı ...
5. ... XAMAX A///A BYR ...
... qamağ [igk]e bir ...
6. ... /AÇA ...
... [n]eçe ...

Verso (≠ SI 4498 M/1, IX: 26b/5-12⁷⁹)

1. ...
...
2. ... ///NW ÇA /////ÇWÇY ...
... [aş]nuça [y(a)rlıqan]çuçı ...
3. ... ///SAMAKW AWL AD TA///// ...
... [kü]demegü ol ed ta[varl(i)ğ] ...
4. ... /////M MN SANKA ...

⁷⁸ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Uçar, 2013: 692-699 [122-123].

⁷⁹ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Uçar, 2013: 700-707 [123-124].

... [tüketdi]m m(e)n saña ...

5. ... BWYAN ...
... buyan ...

6. ... /////N ,, BWD/ ...
... [burxa]n ,, bod[i] ...

3. U 2230 (T I 518, T I)

AYS'nin IX. kitabının 25. bölümüne ait bir parça olduğu KOHD projesinin ağ sayfasında⁸⁰ Raschmann tarafından tespit edilmiş ve parçanın tavsifi yapılmıştır. Önde ve arkada 5 satırın olduğu parça, dar *poḥī* tarzı bir yazmaya ait olup parçada kitabî Uygur yazısı kullanılmıştır. Arka yüzdeki son üç satırdaki yazılar aşınma nedeniyle güçlükle okunabilmektedir. Eski Uygurca tercümenin Çince metindeki yeri için krş. Nobel, 1958: 325.

Recto (≠ SI 4498 M/1, IX: 29a/20-29b/2⁸¹)

1. ... //V TYL//
... [su]v til[ep]
2. ... AWLAR BARÇA
... olar barça
3. ... ///WN BYR
... [üç]ün bir
4. ... ///XLARYN
... [butı]qların
5. ... //LYB
... [qı]lhp

Verso (≠ SI 4498 M/1, IX: 29b/4-10⁸²)

1. ... TW//

⁸⁰ www.orient-mss.kohd.adw-goe.de.

⁸¹ St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Uçar, 2013: 833-838 [138-139].

⁸² St. Petersburg versiyonundaki paralel kısmın neşri için bk. Uçar, 2013: 740-846 [139-140].

- ... tu[ta]
2. ... //KDY ,, ,,
... [te]gdi ,, ,,
3. ... //LYXÇ/L// Ğ////ĞY
... [ba]lɨqç[ɨ][ar] q[uvra]ǰɨ
4. ... ///RL/R ///Y
... [qɨlu]r l[a]r [ert]i
5. ... ///ZY/
... [aǰɨ]zɨ[n]

Kısaltmalar

AYS = Altun Yaruq Sudur.

KOHD = Katalogisierung der Orientalischen Handschriften in Deutschland.

Kaynakça

Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Çetin, E. (2020). *Altun Yaruq Sekizinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları (Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dietz, S. et al. (2015). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie V, nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Ehlers, G. (1987). *Alttürkische Handschriften, Teil 2: das Goldglanz-sūtra und der buddhistische Legendenzyklus Daśakarmaparhāvādānamālā, Depositum der Preußischen Akademie der Wissenschaften (Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Berlin)*. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/10. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon I-II*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Giles, A. H. (1912). *A Chinese-English Dictionary I-II*. Shanghai-London: Kelly and Walsh. (Revised & Enlarged)

Gulcalı, Z. (2013). *Eski Uyğurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi (Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karaaya, T. (2022). Altun Yaruk Sudur 8. Kitaba İlişkin Berlin Koleksiyonunda Yeni Tespit Edilen Bazı Metin Parçaları. In Elmalı, M. & Tokyürek, H. (Eds.), *Altun Yaruklug Ceval Beg Bitigi* (pp. 111-150). Elazığ: Asos Yayınları.

Kasai, Y. (2008). *Die uigurischen buddhistischen Kolophone. Berliner Turfantexte 26*. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

Kaya, C. (2021). *Uyğurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, Gözden Geçirilmiş Baskı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kudara, K. & Röhrborn, K. (1982). Zwei verirrte Blätter des uigurischen Goldglanz-Sutras im Etnografiska Museum, Stockholm. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 132(2), 336-347.

Li, R. (1995). *A Biography of the Tripitaka Master of the Great Ci'en Monastery of the Great Tang Dynasty*. Berkeley: Numata Center for Buddhist Translation and Research.

Lundysheva, O. et al. (2021). *Catalogue of the Old Uyghur Manuscripts and Blockprints in the Serindia Collection of the Institute of Oriental Manuscripts, RAS, Vol. I*. Tōkyō: Toyo Bunko.

Maue, D. (2008). An Uighur Version of Vāgbhata's Aṣṭāṅghr̥dayasaṃhitā. *Asian Medicine*, 4, 113-173.

Mayer, A. L. (2001). *Cien-Biographie VI, übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Müller, F. W. K. (1908). *Uigurica [I], 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück; 2. Die Reste des buddhistischen "Goldglanz-snjtra", ein vorläufiger Bericht*. Berlin: Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften.

Nadelyayev, V. M. et al. (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar'*. Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.

Nobel, J. (1958). *Suvarṇaprabhāsottama-Sūtra, das Goldglanz-Sūtra, ein Sankrittext des Mahāyāna-Buddhismus, I-Tsing's Chinesische Version und Ihre Tibetische Übersetzung, I-Tsing's Chinesische Version übersetzt, eingeleitet, erläutert und mit einem Photomechanischen Nachdruck des Chinesischen Textes versehen I*. Leiden: E. J. Brill.

Raschmann, S.-Chr. (1998). Aus den Vorarbeiten F. W. K. Müllers zum Altun Yaruk Sudur. In Laut, J. P. & Ölmez, M. (Eds.), *Bahşi Ögdisi: Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags* (pp. 295-304). Freiburg-İstanbul: Simurg.

Raschmann, S.-Chr. (2000). *Alttürkische Handschriften, Teil 5: Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras, Teil 1: Vorworte und erstes bis drittes Buch*. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/13. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Raschmann, S.-Chr. (2002). *Alttürkische Handschriften, Teil 5: Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras, Teil 2: Viertes und Fünftes Buch*. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/14. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Raschmann, S.-Chr. (2005). *Alttürkische Handschriften, Teil 5: Berliner Fragmente des Goldglanz-Sūtras, Teil 3: Sechstes bis Zehntes Buch Kolophone, Kommentar und Verifizierungen Gesamtkonkordanzen*. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/15. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Röhrborn, K. (2017). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung II/2: aš – äzüük*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Semet, A. et al. (2022). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie IV, nach der Handschrift von Paris sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Tekin, Ş. (1959). Altun Yaruk'un Çincesinden Almancaya Tercümesi Dolayısıyla. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1959, 293-306.

Tekin, Ş. (1980). *Maitrisimit Nom Bitig: die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule I, Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*. Berliner Turfantexte 9. Berlin: Akademie Verlag.

Tekin, Ş. (1987). Altun Yaruk'un 20. Bölümü: İligler Qanlarning Köni Törüsün Aymaq (= Rājaṣāstra). *Journal of Turkish Studies*, 11, 133-199.

Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra*. Berliner Turfantexte 3. Berlin: Akademie Verlag.

Tuğuşeva, L. Yu. (1991). *Uygurskaya Versiya Biografii Syuan'-Tszana, Fragmentı iz Leningradskogo Rukopisnogo Sobraniya Instituta Vostokovedeniya AN SSSR*. Moskva: Nauka.

Uçar, E. (2013). *Uygurca Altun Yaruk Sudur IX. Tegzinç [金光明最勝王經卷第九] Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını, Tercüme, Açıklamalar ve Dizin*. İzmir: Dinozor Kitabevi Yayınları.

Uçar, E. (2017). Altun Yaruk Sudur: VIII. Tegzinç, Yüce Sarasvatī (XV. Bölök, II. Kısım). *Dede Korkut: Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 100-150.

Uçar, E. (2020). Türkiye'deki Eski Uygurca Metin Neşirleri İçin Kullanılacak Harfçevrim ve Yazıçevrim Kılavuzu. *Journal of Old Turkic Studies*, 4(1), 231-250.

Wilkins, J. (2001). *Die drei Körper des Buddha (Trikāya), das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert.* Berliner Turfantexte 21. Turnhout (Belgium): Brepols Publishers.

Wilkins, J. (2010). *Alttürkische Handschriften, Teil 10: Buddhistische Erzähltexte.* Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/18. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Wilkins, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch.* Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Zieme, P. (2015). Local Literatures: Uighur. In Silk, J. A. (Ed.), *Brill's Encyclopedia of Buddhism I: Literature and Languages* (pp. 871-882). Leiden-Boston: Brill.

Received 18.12.2022	Review	JOTS
Accepted 05.01.2023		7/1
Published 27.01.2023		2023: 234-244

Mihrigül Helil. 鄂尔浑文回鹘碑铭研究 [Orkhon Inscriptions of the Uyghur Kaghanate]. Beijing: China Social Sciences Press, 2022, pp. 337. ISBN: 978-7-5203-9829-9.

Mihriban AYDIN*

(İzmir/Turkey)

E-mail: mihriban.tursun@yahoo.com

Türk runik harfli Eski Türkçe yazıtlar hakkındaki çalışmaların sayısı günden güne artmaktadır. Bu çalışmaların bir bölümünü yeni bulunan yazıtlar; bir bölümünü ise önceki yazıtlar hakkında yeni okuma ve anlamlandırmaların geliştirildiği çalışmalar oluşturmaktadır. Örneğin, 2022 yılı Ağustos ayında bulunduğu duyurulan ve Moğolistan'ın Arhangay ili sınırları içerisinde bulunan Nomgon-2 adlı yazıt, bilim dünyasının tüm dikkatini Türk runik harfli yazıtlara çekmeyi başarmıştır. Her ne kadar yazıtın asıl alt bölümü henüz bulunamamış olsa da tepelik bölümünde yer alan birkaç satır ve buradaki [K]utlug Kagan ibaresi, yazıtın İltəriş Kağan adına yazdırılıp diktirildiği tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Bu yazıt hakkındaki bilimsel yayın ise *Türk Kültürü* dergisinin 2022/2 sayısında yayımlanmış ve okuma ve anlamlandırmalar araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.

Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde de Türk runik harfli Eski Türkçe yazıtlar bulunmakta ve bunlar XX. yüzyılın başlarından beri bilinmektedir. Yar-gol yazıtları, Turfan yakınlarındaki Yar-gol (Yar-hoto) olarak bilinen tarihî kent kalıntıları arasında bulunan ve mağara duvarlarına işlenmiş Türk runik harfli metinlerin en ünlüsü ve ilk bilinenlerden biri olma özelliğini taşımaktadır. Yine

* ORCID ID: 0000-0003-0053-7214.

Dunhuang'daki Bin Buda mağaraları ile Kuça'daki Kumtura mağaralarındaki yazıtlarla İç Moğolistan Özerk Bölgesi ile Uygur Özerk Bölgesinde ele geçen yazıtlar da Çin Halk Cumhuriyeti yazıtları adıyla literatürde kendine yer bulmuştur.

Uygur Özerk Bölgesinin kuzeybatısında, İli Kazak iline bağlı Mongolküree (Zhaosu 昭苏) adlı kasabada bulunan ve kaynaklarda *Zhaosu* veya *Mongolküree* adıyla bilinen yazıt da bu bölgedeki ünlü yazıtlardandır. Bu coğrafyanın çok eski zamanlardan beri Batı Köktürk, Türgeş ve ardından Doğu Köktürklerinin hakimiyet alanlarında bulunmasından dolayı bu coğrafyada daha birçok yazıtın ele geçebileceği kuşkusuzdur.

Mao Zedong (毛泽东) öncülüğünde kurulan Çin Halk Cumhuriyeti'nin temel dil politikalarından biri, Çin kökenli olanların dışındaki halkların dili, edebiyatı, kültürü, gelenekleri gibi konularda yapılacak araştırmaların teşvik edilmesi olmuştur. Özellikle Pekin'de kurulan ve tümüyle etnik halkların dili, edebiyatı ve kültürü ile ilgili çalışmaları teşvik eden, eski adıyla Merkezî Milletler Enstitüsü (Central University for Nationalities), bugünkü adıyla Minzu University of China (中央民族大学) önemli araştırmacıların yetişmesine öncülük etmiş bir kurumdur. Bu bağlamda; Mirsultan Osman, Tursun Ayup, Hamit Tömür gibi Uygur araştırmacılar ile Li Sen (李森), Geng Shimin (耿世民), Chen Zongzhen (陈宗振), Hu Zhenhua (胡振华), Dai Qingxia (戴庆夏), Wei Cuiyi (魏翠一), Gao Shijie (高士杰), Yi Kunxiu (易坤琇), Pan Zhenyu (潘振宇) gibi akademisyenler bu alanın öncülerindendir. İlk kurulduğu günden bugüne değin, tümüyle etnik halklarla ilgili araştırmalar yapan bir kurum niteliğindeki üniversitede çalışanlardan; Litip Tohti, Metreyim Sayit, Abduraup Polat, Abdurişid Yakup, Zhang Dingjing (张定京), Zhong Jinwen (钟进文), Erkin Ariz, Zhang Tieshan (张铁山), Miao Dongxia (苗东霞), Wang Yuanxin (王远新), Erkin Avğali, Tuhan İsak ve Minever Hebibulla gibi akademisyenler, "Türk Dili ve Edebiyatı" alanı özelinde araştırmalarını sürdürmektedir.

Türk kökenli boylar başta olmak üzere, çok sayıda etnik halkın yaşadığı ve Hexi Koridoru (河西走廊) üzerinde bulunması dolayısıyla İpek Yolu'nun en önemli duraklarından biri olan Gansu (甘肃) eyaletinin başkenti Lanzhou'da (兰州) kurulu Kuzey-Batı Milletler Üniversitesi (西北民族大学) de tıpkı Pekin'deki üniversite ile aynı amaca hizmet eden bir kurumdur. Bu iki önemli kurumdan,

özellikle Minzu University of China’da bulunan Uygur ve Kazak Dili bölümlerinden yetişen Türkologlar, Çin’deki Türk kökenli halkların dili, edebiyatı ve kültürü üzerinde onlarca çalışma yapılmasına vesile olmuştur. Ayrıca Çin Halk Cumhuriyeti’nin başka kentlerinde de Türkçe ile ilgili bölümler bulunmaktadır. Bunlar daha çok Türkiye Türkçesi öğretmek amacını taşımaktadır. Bu bölümlerin bulunduğu üniversiteler, öğrenci sayıları ve ders müfredatları hakkındaki ayrıntı için bk. (Shen & Işık, 2020: 587-608).

Çin Halk Cumhuriyeti’nde özellikle, Eski Türk dili alanında birçok çalışma yapılmıştır. Gerek Uygur, Kazak, Kırgız ve Moğol gerekse Çinli araştırmacılar, yazıtlar dönemi Türkçesi hakkında çok sayıda kitap ve makale yayımlamış; eski Türk yazıtları ile ilgili ünlü birçok kitap ve makaleyi hem Çinceye hem de Uygur, Kazak, Kırgız ve Moğol dillerine çevirmiştir.

Eski Türk yazıtları özelinde Çin Halk Cumhuriyeti’nde yayımlanan çalışmalar hakkında birkaç bibliyografya çalışması yapılmıştır. Wang Yuan-Xin’in *Çin’deki Türk Dialektleri Araştırmaları Tarihi* ile özellikle Erkin Ariz’in, *Orhun Yazıtları’nın Uygurca Çevirisi ve Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki İlgili Çalışmaların Genel Bir Değerlendirilmesi* başlıklı sempozyum bildirisi, Çin Halk Cumhuriyeti’nde yayımlanmış çalışmaların toplu bir kaynakçasını verir. Ayrıca tüm yazıt bölgelerinden örneklerin ve dil bilgisi konuları ile yapılan çalışmaların yer aldığı derli toplu bir kitap, E. Ariz ve E. Aydın tarafından 2014 yılında Ürümcü’de Uygur Türkçesiyle yayımlanmıştır. 2017 yılında E. Aydın’ın *Türk Runik Bibliyografyası* adlı kitabında Çin Halk Cumhuriyeti’nde yayımlanan çalışmalar da bulunmaktadır. Aydın, bu bibliyografyaya iki ek (2019 ve 2021) yayımlamıştır. Çin Halk Cumhuriyeti’ndeki yazıtların yeni ve toplu bir yayımı C. Alyılmaz tarafından 2015 yılında yapılmıştır.

Bu yazının konusu olan ve Şine Usu, Tariat ve Tes yazıtlarını konu edinen kitap Mihrigül Helil (Mireguli Heilili 米热古丽·黑力力) tarafından 2022 yılında Pekin’de yayımlanmıştır. Kitabın kapağında hem Çince hem de İngilizce başlık bulunmaktadır. Kısa bir giriş bölümüyle başlayan kitap, dört bölüm olarak alt başlıklara ayrılmıştır:

1. Bölüm (s. 2-5): Orhun Uygur Yazıtları ile *runik* terimleri üzerinde durulmuş ve neden böyle bir başlık kullanıldığına değinilmiştir. Türk runik harf

sistemindeki ünlü işaretleri ve bunların ses karşılıkları ayrı; ünsüzler ve bunların ses karşılıkları ise ayrı bir tabloda gösterilmiştir.

2. Bölüm (s. 5-7): *Orhun Uyğur Yazıtlarının Dikildiği Tarih* başlığında, Şine Usu yazıtının doğu yüzünün 7. satırının transkripsiyonu ile Çince çevirisi verilmiş; bu satırdan hareket edilerek Tes ile Tariat yazıtının yazılış/dikiliş tarihine ulaşılabileceği belirtilmiş; Şine Usu Doğu 7 ile Tariat Batı 1-3 satırlarında da aynı konudan söz edildiğine değinilmiştir. Ardından bu üç yazıt hakkında çalışan bazı araştırmacıların yazılış/dikiliş tarihi ile ilgili görüşlerine de yer verilmiştir.

3. Bölüm (s. 7-8): *Üç Yazıtın Birbiriyle İlişkisi* başlıklı bölümde Tes, Tariat ve Şine Usu yazıtlarında yer alan benzer cümlelerden hareket edilerek birbiriyle ilişkili olduğu konusunda kanıtlar sunulmuştur.

4. Bölüm (s. 8-11): *Tarihî Arkaplan* başlığı altında, Uyğur Kağanlığı'nın tarihî dönemlerinden söz edilmiş ve bu bilgiler üç yazıttan örneklerle desteklenmiştir.

Şine Usu, Tariat ve Tes yazıtlarının transkripsiyonlu metni, Türk runik harfleriyle yazımı, Çinceye çevirisi, yazıtla ilgili notlar bölümünün bulunduğu ana başlık ise üç alt bölümden oluşur. Üç yazıtın işlendiği üç bölüm, kendi aralarında altı alt bölüme ayrılmıştır:

1. *Şine Usu Yazıtı* (s. 12-138): Yazarın Şine Usu yazıtıyla başlaması, yazıtın satır sayısı bakımından hacimli olmasına bağlanabilir. Önce yazıt hakkında genel bilgiler verilmiş; ardından yazıtla ilgili önceden yapılan yayınlara değinilmiştir. Bölümün üçüncü alt başlığında ise yazıtta anlatılan olaylardan söz edilmiştir. Dördüncü başlıkta transkripsiyonlu metni, her satırın altına Türk runik harflerle yazımı gösterilmiş; transkripsiyon yaparken sözcüklerin önceki naşirlerce farklı okumaları da dipnotlar hâlinde sayfa altında sıralanmıştır. Ancak dipnotlar genel bir sıra ile verilmeden her sayfada baştan başlamaktadır. Beşinci başlıkta, Şine Usu yazıtının metninin Çinceye çevirisi bulunmakta olup bu bölümde de önceki naşirlerin anlamlandırmaları dipnot olarak sayfa altında gösterilmiştir. Önceki naşirlerin anlamlandırma önerileri, yayımlandığı dildeki biçimiyle, olduğu gibi verilmiştir. *Notlar* adını taşıyan altıncı başlıkta yazıttaki bazı tartışmalı sözcük, sözcük grupları ve cümleler üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Şine Usu, Uyğur Kağanlığı'nın en erken bulunan yazıtı olduğu için, yazıt hakkındaki çalışma sayısı da hâliyle fazladır. Yazarın karşılaştırma yaptığı

çalışmalar, yayımlanma tarihine göre şunlardır: Ramstedt 1913¹, Orkun 1941², Malov 1959, Aydarov 1971, Moriyasu 1999, Bazılhan 2005, Geng 2005, Mert 2009, Şirin User 2009, Berta 2010, Aydın 2011, Moriyasu et al. 2009, Karjaubay 2011, Hong 2012, Bai 2012 ve Ölmez 2018.

Dipnotlarda, metin neşri olmadığı hâlde Clauson'un etimolojik sözlüğündeki görüşlerine de "C" kısaltması ile yer verilmiş; öteki etimoloji sözlüklerinden söz edilmemiştir. Yazarın metin neşri bulunmayan çalışmaları ve buradaki görüşleri notlar bölümüne alması uygun olacaktır.

Yazarın okuma ve anlamlandırmaları ile ilgili birkaç not ise şöyledir: Yazarın iç ve sondaki ön ve art *b* seslerini *v* ile okuduğu gözlemlenmiştir. Bunun yanında ilk hece dışındaki yuvarlak ünlüleri geniş yuvarlak; ayrıca *bo/bu* zamirinden yapılmış *bunta* ve *bunça* sözcüklerini ise sırasıyla *bonta* ve *bonça* okumuştur. Şine Usu yazıtının en değerli bölümlerinden biri ve Kıpçak adının geçip geçmediği konusunda hararetli tartışmalara sahne olan Kuzey 4. satırın başını da *tür^{[ü]k qayan} çaq* okumuştur (s. 18). Şine Usu ile ilgili en önemli çalışmalardan biri sayılan Moriyasu'nun *Provisional* kısaltmasıyla bilinen kitaptaki makalesinde yer alan *türük qayan çıq* okuması ve "I heard that the Türük qağan's" (1999: 178 ve 182) anlamlandırma önerisi de dipnotlarda verilmeliydi. Ayrıca, Güney 3'te, *ävdiğüçi* 'toplayan, bir araya getiren' okunup anlamlandırılan meslek adı, 2018 yılında Yong-Söng Li tarafından önerilmişti. Yazar, notlar bölümünde Li'ye ve okuma önerisine değinmiş olsa da ana metindeki dipnotlarda yer vermesi daha uygun olacaktı ve böylece bu okuma ve dolayısıyla anlamlandırmanın yazara ait olmadığı anlaşılabilirdi.

2. *Tariat Yazıtı* (s. 139-201): Bu bölümde Tariat yazıtının yeni bir transkripsiyonu ve anlamlandırması yapılmıştır. *Yazıtta Genel Bir Bakış* (s. 139) adını taşıyan ilk bölümde, yazıt hakkında özet bilgi verilmiş; *Yazıtla İlgili Araştırmalara Genel Bir Bakış* (s. 139) başlığında ise yazıt hakkında yapılan

¹ Ramstedt'in bu yayınının Çince çevirisi bulunmakta ise de yazar, asıl kaynağı kullanmayı tercih etmiştir. Çince çevirisi için bk. 突厥文回纥英武威远毗伽可汗碑译释, Çev. Wang Jingru. 辅仁学志. 7/1-2, 1938.

² Yazar, "O" kısaltmasında Orkun'un 1941 yılındaki sözlük eserini vermiştir. Orkun'un Şine Usu yazıtı neşri Eski Türk Yazıtları adlı eserinin ilk cildinde yer alır. Bu eser, kitabın kaynakçasında bulunmakta ise de "O" kısaltmasına 1936 tarihli yayınının alınması gerekmektedir. Ayrıca kaynakçada Orkun'un alfabetik yeri de yanlış gösterilmiştir.

çalışmalara değinilmiştir. *Yazıtın İçeriği* (s. 141) başlığında yazıtta nelerden söz edildiği ve yazıtta geçen kişi adları üzerinde kısaca durulmuştur. Yazıtın transkripsiyonu ve Türk runik harfli metni her satır için yine Şine Usu’da olduğu gibi alt alta verilmiştir (s. 143). Tariat yazıtı daha geç bir dönemde bulunduğu için yazıt üzerindeki çalışmalar, Şine Usu yazıtına nispeten daha azdır. Yazar, ulaşabildiği her yayındaki okuma farklılıklarını sayfa altında dipnot olarak göstermiştir. Okuma ve anlamlandırma karşılaştırmalarında kullanılan yayınlar şunlardır: Klyaştornyı 1982, Tekin 1982, Katayama 1999, Geng 2005, Bazılhan 2005, Zhang 2009, Mert 2009, Şirin User 2009, Berta 2010, Aydın 2011, Karjaubay 2011, Hong 2012.

Yazıtın güney yüzünün 5. satırında; yazarın *sinlägdä* okuyuşu ile ilgili dipnotta verilen farklı okumalar arasında Aydın’ın okumasına yer verilmemiştir. Oysa Aydın, bu bölümü *sinligde* ‘sen varken, senli iken’; cümlelerin devamındakini ise *sinsizde* ‘sen yokken, sensiz iken’ okuyarak cümle içinde paralel bir anlamdan söz edildiğini belirtmiştir (2011: 47) ve (2018: 43). Kuzey 3’te, Moyan Çor Kağan’ın büyük oğlu olan ve Çinlilerin yalnızca unvanıyla andığı ve *Yehu* (葉護) diye adlandırdığı Bilge Tarkan Kutlug Bilge Yabgu’nun adını *Bilgä [tarduş uluy bilgä yavyu]* okumasında sorun bulunmaktadır. Bu kişi Moyan Çor’un oğlu idiye, ki satırın başında *teyrim kanım ogli* diyerek açıkça belirtilmiş, adın Tarduş olması beklenemez. Yazar, güçlü bir olasılıkla önceki bazı naşirlerin okumasından etkilenmiş ya da Uygur Kağanlığı döneminde Tarduşlara *yabgu* atanmasını göz önüne almış olmalıdır.

Transkripsiyonlu metnin ardından Çince çevirisi verilmiş ve bu bölümde de önceki naşirlerin anlamlandırmaları yayımlanma yılı sırasına göre dipnotta gösterilmiştir (s. 161). Tariat yazıtıyla ilgili notlar (s. 184) bölümünde bazı sözcük ve sözcük grupları üzerinde durulmuştur. Bunlardan birkaçı şöyledir: *Yollug* (Doğu 1), *aqıza barmış* (Doğu 2), *[atlı]gın yumşadı* (Doğu 6), *anta toqtartım* (Doğu 8), *sinlägdä küç qara bodun têmış sin sizdä küç qara suv ärmiş* (Güney 5), *ılayım tarıylayım* (Batı 4) vs.

Öteki Uygur yazıtları gibi Tariat yazıtının bir değerli yanı da çok sayıda yer adının geçmiş olmasıdır. Bu yer adları ile yalnızca Uygur Kağanlığı’nın coğrafyası değil, II. Türk Kağanlığı’nın egemen olduğu topraklar hakkında da bilgi edinilebilmektedir. Yazar, yazıttaki bazı yer adları üzerindeki tartışmalara da

değirmiştir. Örneğin; *udargan* (s. 188), *säkiz säläñä* (s. 190), *sävi[n] tälädü qaraya burıy* (s. 190), *qa[ñu]y küniy* (s. 191), *költi* (s. 192) vs. Yazıttaki yer adları, bu adlarla ilgili tartışmalar ve bugün neresi olabileceği ile ilgili ayrıntı için bk. (Aydın 2022).

3. *Tes Yazıtı* (s. 202-228): Yazıt metninden önceki alt başlıklar şöyledir: *Yazıtta Genel Bir Bakış* (s. 202), *Yazıtla İlgili Araştırmalara Genel Bir Bakış* (s. 202), *Yazıtın İçeriği* (s. 205). Yazıtın transkripsiyonlu metni s. 205'ten başlamaktadır. Çinceye çevirinin dipnotlarında ise önceki naşirlerin anlamlandırmaları verilmiştir. Hem transkripsiyonlu metin hem de Çince çeviride yararlanılan kaynaklar şöyledir: Klyaştorıny 1984, Yang 1994, Ôsawa 1999, Bazılhan 2005, Geng 2005, Mert 2009, Şirin User 2009, Zhang 2010, Berta 2010, Aydın 2011, Hong 2012, Karjaubay 2011, Ölmez 2018.

Notlar (s. 218) bölümünde ise yazıttaki bazı sözcük, sözcük grubu ve cümleler üzerinde durulmuştur. Örneğin; *ayıntur-* (Batı 4), *yaşı tägip uçdı* (Batı 5), *bökä uluy q[ayan ärmiş]* (Kuzey 1), *boz oq başın aqıza uçuz kölikä athıyn tökä barmış* (Kuzey 3), *bäirsil qadır qasar anta barmış* (Kuzey 4): *bärsil* sözcüğü bu bölümde iki kez *bäirsil* olarak yanlış yazılmıştır. *ödkünč qayan ärmi[ş]* (Doğu 2), *qasar qurıy qontı* (Güney 2) vs.

4. *Orhun Uygur Yazıtları Söz Varlığının Karşılaştırılması* (s. 229-251): Bu bölümde üç yazıtta ele geçen sözcüklerle ilgili leksik bir değerlendirme yapılmıştır. Üç yazıtta toplam 447 sözcük bulunduğu belirtilmiş; bunlardan 239'u hakkında karşılaştırmalı malzeme sunulmuştur. Sözcüğün anlamı verildikten sonra Türkçenin sonraki dönem tarihî metinleri ile çağdaş Türk yazı dillerinden de örneklere yer verilmiştir. Ancak bu sözcüklerin, üç yazıtın hangisinde ve hangi satırında geçtiğinin belirtilmesi daha yararlı olurdu.

5. *Orhun Uygur Yazıtlarının Sözcük Yapısı* (s. 252-284): Bu bölümde yazıtlardan elde edilen leksik veriler şekil bilgisi bakımından incelenmiştir. Örnekler, İsimden İsim (s. 252), Fiilden İsim (s. 263), İsimden Fiil (s. 272), ve Fiilden Fiil (s. 276) başlıkları altında sıralanmış; araştırmacıların eklerle ilgili görüşlerine de değinilmiştir.

Ek 1: *Simge ve Kısaltmalar Tablosu* (s. 285-288)

Ek 2: *Orhun Uygur Yazıtlarının Sözcük Dizini* (s. 289-321)

Bu bölümde sözcüklerin karşısına Çince çevirisi verilmiş ve yazıtta geçtiği yerler gösterilmiştir. Şine Usu: Xi (希), Tariat: Ta (塔) ve Tes: Tie (铁) olarak kısaltılmış, üç yazıtta geçen her örnek Latin alfabe sırasına göre listelenmiştir.

Kaynaklar bölümü ikiye ayrılmış; Çince ve Uygurca olanlar ayrı, yabancı ülkelerde yayımlanan çalışmalar ayrı sıra ile verilmiştir. Özellikle Çin Halk Cumhuriyeti dışında yayımlanan çalışmaların sayısının çokluğu, yazarın hem eski hem de yeni yayınları takip ettiği sonucunu çıkarmaya izin vermektedir. Ayrıca Çin Halk Cumhuriyeti dışındaki kaynakların yazımında çok az hata bulunması, yazarın alandaki çalışmaları künye olarak değil de bizzat görerek eserinde kullandığı anlamını taşımaktadır.

Yazar, işlediği yazıtların bugün nerede olduğu konusunda eski kaynaklardaki bilgiyi kullanmıştır. Şine Usu, Tariat ve Tes yazıtlarının hâlihazırda buldukları yer ile ilgili güncel bilgileri paylaşmak kuşkusuz yararlı olacaktır. Şine Usu yazıtı ilk dikildiği yerden alınarak 17 Ekim 2020 günü Ulan Bator'da bulunan Moğolistan Kültürel Miras Merkezine taşınmış (Doğan, 2021: 677); ardından Ekim 2022'de Ulan Bator'da yeni kurulan Çingis Han Müzesinde sergilenmeye başlamıştır. Tariat ve Tes yazıtı ise Moğolistan Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü depolarından alınarak 26 Haziran 2021'de Moğolistan Kültürel Miras Merkezine getirilmiştir (Doğan, 2021: 678). Tes ve Tariat da Şine Usu yazıtı gibi Ekim 2022'de yeni yerlerinde sergilenmeye başlamıştır.

Uygur Kağanlığı döneminde Moyan Çor Kağan'ın elinden ve zihninden çıkan Şine Usu, Tariat ve Tes yazıtlarının transkripsiyonu, Çinceye çevirisi, sözcük notları, sözcüklerle ilgili kapsamlı açıklamaların bulunduğu ve 2022 yılında Pekin'de yayımlanan eser, Çin Halk Cumhuriyeti'nde yayımlanmış önemli bir eser kimliğini kazanmakla kalmayacak, Çin Halk Cumhuriyeti dışındaki araştırmacıların da yararlanacağı bir başvuru kaynağı olacaktır.

Kaynakça

Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Arezi, A. (2011). Orhon Yazıtları'nın Uygurca Çevirisi ve Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki İlgili Çalışmaların Genel Bir Değerlendirilmesi. In Çelik-Şavk, Ü. (Ed.), "Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III.

Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı I (pp. 55-70). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.

Ariz, E. & Aydın, E. (2014). *Qedimki Türk Yeziqidiki Taş Pütükler*. Ürümqi: Şincang Helq Neşriyati.

Aydarov, G. (1971). *Yazık Orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoy pismennosti VIII veka*. Almatı: Nauka.

Aydın, E. (2011). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.

Aydın, E. (2017). *Türk Runik Bibliyografyası*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aydın, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

Aydın, E. (2019). Türk Runik Bibliyografyası'na Ek I. *Journal of Old Turkic Studies*, 3(1), 6-40.

Aydın, E. (2021). Türk Runik Bibliyografyasına Ek II. *Journal of Old Turkic Studies*, 5(1), 7-47.

Aydın, M. (2022). Tariat (Terh) Yazıtının Köktürk ve Uygur Coğrafyasını Anlamaya Katkıları. *Türk Kültürü*, 2022/2, 143-156.

Bai Yudong (2012). 希纳乌苏碑译注 [Şine Usu Yazıtının Çevirisi Hakkında Notlar]. *西域文史* [Batı Bölgeleri Tarihi] 7. Beijing: Kexue Press.

Bazılhan, N. (2005). *Kazakistan Tarihi Turalı Turki Dereketmeleri II, Köne Türkik Bitiktastarı Men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas)*. Almatı: Dayk Press.

Berta, Á. (2010). *Sözlerimi iyi dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*. Çev. Yılmaz, E. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.

Doğan, Ş. (2021). Moğolistan Kültürel Miras Merkezinin Faaliyetleri ve Merkezin Şine Us, Tes, Tariat, 1. Karabalgasun Yazıtları ile İlgili Son Çalışmaları Üzerine. In *IX. Uluslararası Türk Dili Kurultayı I Bilge Tonyukuk Anısına (Ankara, 26-30 Eylül 2021)* (pp. 675-696). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Geng Shimin (2005). *古代突厥文碑铭研究* [Eski Türk Yazıtları Araştırmaları]. Beijing: Minzu University of China Press.

Hong Yongmin (2012). *回纥汗国古突厥文碑铭考释* [Uygur Kağanlığı Eski Türk Yazıtları Hakkında Araştırma ve İncelemeler]. Beijing: World Publishing Corporation.

Karjaubay, S. (2011). *Köne Türki Jazba Edebi Ülgideri: Orhon muraları. Kazak Koljazbaları II*. Almatı: Elşejire baspası.

Katayama, A. (1999). Tariat Inscription. In Moriyasu, T. & Ochir, A. (Eds.), *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (pp. 168-176). Osaka: The Society of Central Eurasian Studies.

Kıdırali, D. et al. (2022). Kutlug Kağan Anıt Külliyesi ve Yazılı Bitigtaşı. (Uluslararası Türk Akademisi, Moğolistan Bilimler Akademisinin Arkeoloji Enstitüsü “Nomgon-2019, 2022” Ortak Heyetinin Bilimsel Ön Raporu). *Türk Kültürü*, 2022/2, 1-22.

Klyaştorıny, S. G. (1982). The Terkhin Inscription. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 36(1), 335-366.

Klyaştorıny, S. G. (1984). The Tes Inscription of the Böğü Qaghan. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 39(1), 137-156.

Li, Y. S. (2018). On bldgWčİr in the 3rd line of the south side of the Şine-Usu Inscription. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 66(1), 177-188.

Malov, S. Ye. (1959). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva: Akademiya Nauk SSSR.

Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes-Tariat-Şine Us*. Ankara: Belen Yayıncılık.

Moriyasu, T. (1999). Site and Inscription of Şine-Usu. In Moriyasu, T. & Ochir, A. (Eds.), *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (pp. 177-195). Osaka: The Society of Central Eurasian Studies.

Moriyasu, T. et al. (2009). Şine-Usu Inscription from the Uighur Period in Mongolia: Revised Text, Translation and Commentaries. *Studies on the Inner Asian Languages*, 24, 1-92.

Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları I*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Orkun, H. N. (1941). *Eski Türk Yazıtları IV*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ôsawa, T. (1999). Tes Inscription. In Moriyasu, T. & Ochir, A. (Eds.), *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (pp. 158-167). Osaka: The Society of Central Eurasian Studies.

Ölmez, M. (2018). *Uygur Hakanlığı Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayınları.

Ramstedt, G. J. (1913). Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 30(3), 1-63.

Shen Zhixing & Işık, Ö. F. (2020). Çin'deki Türkoloji Çalışmaları. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 60/2, 587-608.

Şirin-User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.

Tekin, T. (1982). The Terkhin Inscription. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 37(1), 43-86.

Wang Yuan-Xin (1994). *Çin'deki Türk Diyalektleri Araştırmaları Tarihi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yang Fuxue (1994). 古代突厥文台斯碑译释 [Eski Türkçe Tes Yazıtının Çevirisi Hakkında Notlar]. 语言与翻译 [Dil ve Çeviri], 1994/4: 22-28.

Zhang Tieshan (2009). 《古代突厥如尼文〈铁尔痕碑〉研究》 [“Eski Türkçe Runik Yazısı <Terhin Yazıtı> Hakkında Araştırma”]. 《突厥语文学研究》 [Türkoloji Araştırmaları]. Beijing: Minzu University of China Press.

Zhang Tieshan (2010). 《古代突厥如尼文铁兹碑再研究》 [Eski Türkçe Runik Yazılı Tes Yazıtı Üzerinde Yeniden İnceleme]. 《突厥与哈萨克语文学研究》 [Türk ve Kazak Filolojisi Üzerine Çalışmalar]. Beijing: Minzu University of China Press.

Received 01.01.2023	Review	JOTS
Accepted 19.01.2023		7/1
Published 27.01.2023		2023: 245-250

**Beckwith, C. I. The Scythian Empire: Central Eurasia and
the Birth of the Classical Age from Persia to China.**

Oxford: Princeton University Press, 2023, pp. xxxii+377.

ISBN: 978-06-91-240534.

Deniz DEMİRYAKAN*

(Düzce/Turkey)

E-mail: demiryakan@hotmail.com

Tanıtacağımız kitap Orta Avrasya'nın geniş topraklarında çok uzun süre hüküm süren ve bu toprakların en eskilerinden olan İskitlerle ilgilidir. Yazarı bu kitabı yazmaya iten temel etkenlerden biri, uzun bir zaman diliminde birbirinden uzak bölgelerde kendilerine has yönetim biçimleriyle dünyanın geri kalanından ayrı bir yaşantı süren İskitlerin gözden kaçan miraslarının farklı bir bakış açısıyla yeniden kaleme alınma ihtiyacının karşı konulamaz zorunluluğudur.

Kitaptaki bazı önemli bölüm başlıkları şöyledir:

1. The Scythians in the Central Eurasian Steppes
2. The Scythians in Media and Central Asia
3. The Scytho-Mede Persian Empire
4. One Eternal Royal Line
5. Imperial Scythian in the Persian Empire
6. Classical Scythian in the Central Eurasian Steppes
7. The Scythian Empire in Chao and the First Chinese Empire
8. The Scythian Capitals of Media, Chao, and Ch'in

* ORCID ID: 0000-0002-3565-3314.

Kitap dikkatle okunduğunda Beckwith'in gözden kaçmış olan -Bilinçli olarak mı gözden kaçmış? sorusunun yanıtı yine tüm bir kitap boyunca muhalif bir pencereden detaylı biçimde yanıtlanmaktadır- daha pek çok kayda değer, heyecan verici bulgulara ulaştığını da görebiliyoruz. Burada tuhaf olan durum, Beckwith tarafından 'yeni' olarak sunulan bazı bulguların yazarın da kabul ettiği gibi daha önce de başka araştırmacılarca bilinmesi-paylaşılmasıdır. Ancak söz konusu bulgular, bir şekilde bu koca akademik denizde -en azından Beckwith bu kitabı yazasına kadar- kaybolmuştur.

Yazarın kitap boyunca dikkat çektiği durumlardan biri de İskitlerle ilgili yapılan çalışmaların günümüzde arkeoloji, tarihsel antropoloji ve sosyoloji alanları ile sınırlı kalmasıdır. Yine Beckwith'den edindiğimiz bilgilere göre bu sorunlu durum; sadece İskitleri değil, onların komşuları hakkında da doyurucu bilgiler elde etmemizi olumsuz etkilemektedir. Üstüne üstlük söz konusu uygarlıklar üzerine yapılan sınırlı alandaki çalışmaların bu denli yetersiz olmasına rağmen İskitler ve diğerleri hakkında ortaya koydukları olumsuz yargıları kitap boyunca takip etmek bir hayli şaşırtıcıdır. Bu duruma ek olarak Beckwith'i okurken İskitlere yakıştırılan olumsuz sıfatlar karşısında şaşırsanız da devamındaki bölümlerde bilimsel olmayan bu tarih anlatımına yazar tarafından verilen yanıtlar oldukça doyurucu ve etkileyicidir.

Kitabın sayfalarını bir bir çevirdiğinizde neyin niçin nasıl önemli olduğu konusu ve bu durumun rahatlıkla öznel bir yaklaşımı tetikleyeceği düşüncesi aklınızı kurcalamaya başlayacaktır. Öyle ki Beckwith'in de dile getirdiği gibi arkeologların, tarihçilerin, İran uzmanlarının ve sinologların önemli olduğuna işaret ettikleri konular ve bunlarla ilgili veriler araştırmacılarca oldukça fazla ilgi görürken diğer taraftan önemsiz gördükleri konular ya yok olmuş ya da tamamen göz ardı edilmiştir. Tam bu noktada yazar şu ağır eleştiriyi getirir: Bu konular üzerinde bildiklerimiz yarım yüzyıl ya da daha uzun bir süre öncesine göre çok daha ileri düzeyde değildir. Daha da kötüsü, Beckwith'in ileride görmediği durumlardan biri, dil çalışmalarının hiç de istenilen seviyede olmadığı gerçeğidir. Evet, İran dilleri konusunda uzmanlaşmış dilbilimcilerin ve diğer araştırmacıların olduğunu kitaptan öğreniyoruz ancak bu koca okyanusta bir damla olarak kalıyor. Ayrıca, yazarın getirdiği tarihçilerin dilbilim konusundaki yetersizliği eleştirisi günümüz dünyasında da daha yüksek sesle sorulabilmelidir.

İran dillerini bir kenara bırakırsak kitabın ilgili bölümüne tekrar döndüğümüzde İskitlerin dili hakkında yapılan çalışmaların iyi düzeyde olduğu ve dil malzemeleri üzerinden İskitler hakkında öne sürülen düşüncelerin sağlam bir dayanakla güçlendirilebileceği gerçeği çok önemli bir husus olarak ilgili satırlarda karşımıza çıkıyor. Yazar, şu şahane cümleyi de kuruyor:

(...) Bilinen anlamda ilk imparatorluğu kurmakla kalmayıp bin yıldan uzun bir süreyle bu imparatorluğu yaşatan ve hüküm sürdüğü zamanların en büyüğü olan İskitlerin kendilerinden daha iyi bilinen bozkır imparatorluklarından daha fazla 'bir' olarak kaldıklarını göstermek adına önemli bir kanıttı.

Üstteki satırları okuduğunuzda İskitlerle ilgili yapılan çalışmaların çok az olduğu kanısına kapılabilirsiniz. Aslında Beckwith'in de ilgili bölümlerde değindiği gibi çalışma sayısı çok ancak bu çalışmaların çoğu biyobibliyografik tarzda standart bir çalışma anlayışından oluşmaktadır. Yazar ise tekdüze ve hikâye edici bu tarzı kitap boyunca neredeyse hiç kullanmamaya dikkat ederek şuraya dikkat çekiyor: İskitlerin kurduğu (veya yaptığı) şey, sanat vd. ileri toplum ölçütleriyle bezenmiş bir 'imparatorluk' mu yoksa akademik çalışmaların yaygın kanısına göre kötü şöhretlerin bir toplamı mı? Bu can alıcı soru, yazarın da özellikle üzerinde durduğu ve bir kitap yazarak yanıt verdiği önemli bir sorudur. Ancak yazar bu soruyu yanıtlarken özgün bir bakış açısıyla daha önceki çalışmalardan farklı olarak bilinmeyenlere, gözden kaçanlara, görmezden gelinenlere, yanlış anlaşılana tüm bir Orta Avrasya tarihini ve coğrafyasını göz önünde bulundurarak büyüteç tutmaktadır.

Doğal olarak böyle bir kitap yazmak istediğinizde "ek açıklamalara" oldukça gereksinim duymanız kaçınılmaz olacaktır. Kitabı elinize alır almaz göreceğiniz üzere oldukça fazla dipnot ve sonnot okuyucuyu beklemektedir.

Beckwith'in İskitlerle ilgili yeni bir pencere açtığı anlatı evrenine tekrar şu soru ile dönelim:

2700 yıl önce başlayan bir İskit öyküsü: Altın heykeller, sağlam oklar ve iyi yaylar; sahi gerçekten bu kadar mı?

Beckwith; yaklaşık 2700 yıl önce, Orta Avrasya'nın bozkırlarından Sarı Nehir'e; Orta Asya'dan Med topraklarına, Çin'den Tuna ve Orta Avrupa'ya kadar hayal edilmesi bile güç bir alanda İskitlerin dünyanın ilk büyük imparatorluğunu kurmasından bahseder. Sonrasında, yukarıda da birkaç kez vurguladığım gibi

kitabın çıkış noktası olan şu temel soruları kitabın münferit bölümlerinde benzer biçimde sorar: Peki bu imparatorluk, dünya medeniyetinde herhangi bir değişiklik yaratacak kadar uzun sürdü mü? İskitler dünya uygarlığına “daha iyi yaylar ve oklar” ve bazı oldukça görkemli altın heykellerin ötesinde bir şey kattı mı? Dilleri, inançla ilgili düşünceleri, sosyo-politik özellikleri hangi özellikleri taşıyordu? Bu soruların niçin sorulduğu da aslında başka bir öneme sahiptir. Öyle ki alanyazındaki yaygın görüşe göre İskitler, Çinliler ve Romalılar gibi barışçıl komşulara rastgele saldıran vahşi kabilelerdir. Söz konusu bu komşular ise kötü ve saldırgan barbarları -hiç istemeseler de!- yok etmek ve topraklarını almak zorunda kalan ‘daha yüksek’ bir uygarlığa sahip topluluklardır. Beckwith’in İskit tarih yazımına başka bir açıdan yaklaşma gereksinimi duyması, bu yaygın görüşün neredeyse bir kesin kabule dönüşmüş olması ve dogmatik bir yapıya evrilmesidir kuşkusuz. Özellikle de Herodot’un birbiriyle çelişen tarih notlarının İskitler hakkında bildiklerimizin ana kaynağını oluşturması başka bir husustur. İşin ilginç tarafıysa çağımız araştırmacılarının Herodot’un İskitlerle ilgili olumsuz olan görüşlerini tüm bir çelişkiye rağmen ‘doğru’ kabul etmesidir.

Hız kesmeden bir soru daha ekleyelim: Antik çağda bir öteki olarak İskitler: Barbar mı, yenilikçi mi?

Beckwith, İskit İmparatorluğunu, hakkında oldukça az şey bilinmesine karşın dünya tarihinin en önemli imparatorluklarından biri olarak betimler. İskitler üzerine yapılan çalışmaların türü ve sayısı ne kadar az olsa da İskitler, yazara göre Büyük İskender'in fethine kadar birkaç yüzyıl boyunca çoğunlukla barışçıl bir şekilde hüküm süren; daha önce görülmemiş, istikrarlı ve kendine has bir yönetim anlayışı sergileyen bir imparatorluktu. Öyle ki kendi çağındaki birçok ileri uygarlığa-bunların bazıları çok uzak mesafelerde olmasına karşın-şaşırtıcı bir biçimde etki etmişti. Yazar tam bu noktada şu kinayeli soruyu sorar: İskitler bu kadar büyükse, eski haritalar neden Sarı Nehir'den Tuna'ya kadar uzanan geniş bozkır bölgesini “Burada İskitler var” diye işaretlemiyor? İskitlere ne oldu? Tabii bu soru sadece harita yapıcılara değildir. Beckwith, Asya'nın doğusuyla ilgilenen araştırmacılara ise kendilerine şunu sormaları gerektiğini savlar: İskitler, eski Çinliler üzerinde yenilikçi bir etkiye sahip olmuş mudur? Kitap bu soruların yanı sıra İskit dili ve İskit felsefesi hakkındaki sorular da dahil olmak üzere şaşırtıcı sayıda sorulmamış birçok soruyu da büyük bir ustalıkla yanıtlaması açısından da önemli bir işlevi yerine getirmektedir.

Yeni bir soru daha sormak gerekirse: İskitlerle ilgili olumsuz tarih yazıcılığının nedeni, bilinen imparatorlukların taşıdığı özelliklere sahip değiller diye mi yoksa bilinen imparatorluklara benzemedikleri için midir?

İskitlerin tarih sahnesindeki ihtişamlı yürüyüşünü, birçok kaynak ve bulgu üzerinden kitap boyunca takip ederken şunun hemen farkına varıyorsunuz: İskitler, Antik Çağ'ın diğer hiçbir kültürüne benzemiyor! Daha önce de bahsettiğimiz gibi İskitlerle ilgili olumsuz tarih yazımının altında bunun yattığını iddia etmek yanlış olmayacaktır. Evet, şunu rahatlıkla söyleyebiliriz (bu satırları dikkatle okuyunuz!): Benzemiyorlardı, hatta yüzyıllar alan büyük bir mücadelenin inanılmaz birikimiyle İskitler, daha zorunu yaparak diğerlerini pek çok açıdan kendilerine benzetmişlerdi. Yazar da bundan dolayı tarihi yeniden yazmanın ve eski haritaları bir kez daha gözden geçirmenin artık bir zorunluluk haline geldiğini söyleyecektir.

Sona yaklaşırken son bir soru daha: Nehir kenarındaki verimli toprakların uygarlıkları mı, bir bozkır uygarlığı olan İskitler mi daha yenilikçidir?

Kitaptaki bölümleri tek tek okuduğunuzda İskitlerin ve onların soyundan gelenlerin kültür ve başarılarına dair yapılan açıklamaların çoğunlukla Antik Çağ'dan günümüze ulaşan somut verilere -eski tarihi kayıtlar, çeşitli dil materyalleri ve başta heykel olmak üzere görsel kanıtlar- dayandığı görülecektir. Bu yazdığım son cümle dikkatle bir daha okunmalıdır! Çünkü geleneksel bakışa şu açıdan darbe indirmektedir: Bundan önceki hemen her çalışma, başlıca yenilikleri nehir kenarlarındaki verimli topraklarda uygarlık kuran topluluklara atfederken Beckwith bu kitabıyla yeniliklerin İskitler sayesinde Orta Avrasya'dan geldiğini göstermektedir. Bunlara ek olarak kitapta, İskitlerin Avrasya'da klasik uygarlıkların ortaya çıktığı tüm önemli bölgeleri doğrudan birbirine bağlayan ve tarihsel kimliğiyle bilinen ilk uygarlık olduğu Beckwith tarafından monografiler, kaynak materyal koleksiyonları ve özgün makaleler aracılığıyla ustalıkla verilmektedir. Tüm durumlar şaşırtıcı bir kaynakça zenginliği okuyucuyu oldukça etkileyecektir.

Tanıtımın sonuna gelirken MÖ. VIII. yüzyılın sonları ve VII. yüzyılın başlarında, Avrasya'nın büyük bir bölümünü fethettikten sonra buraları birleştirerek Batı, Yakın Doğu, Hindistan ve Çin başta olmak üzere tüm antik dünyada felsefe çağını ve Klasik Çağ başlatacak kadar yenilikçi bir imparatorluk

kuran İskitleri, akıcı bir biçemle ve oldukça iyi bir bilimsel malzemeyle kitaplaştıran Christopher I. Beckwith, İskitlerin tarihin akışını değiştiren büyüleyici ama çoğu zaman gözden kaçırılmış bir kesitini sunması nedeniyle büyük bir teşekkürü hak etmektedir.

Received 29.11.2022	Review	JOTS
Accepted 28.12.2022		7/1
Published 27.01.2023		2023: 251-264

**Zieme, P. et al. Avalokiteśvara-Sūtras, Edition
altuigurischer Übersetzungen nach Fragmenten aus
Turfan und Dunhuang. Berliner Turfantexte: 50.
Turnhout (Belgium): Brepols Publishers, 2022, pp. 399 +
35 col., 17 tables, Colour ill. ISBN: 978-2-503-60234-9.**

Hasan İSi*

(Ankara/Turkey)

E-mail: hasanisi21@yahoo.com.tr

Almanlarca dört keşif gezisiyle (1902-1914) Turfan ve çevresinde elde edilen başta Eski Uygurca, Çince, Toharca ve Soğdca gibi dillerdeki el yazmalarının neşredildiği *Berliner Turfantexte* serisi, Eski Uygurca araştırmaları açısından önemli bir kaynaktır. Serinin 2022 tarihli son cildi (*Berliner Turfantexte 50*), yakın bir zamanda Peter Zieme, György Kara ve Lilia Tugusheva editörlüğünde yayımlandı. Eski Uygurca araştırmaların bugüne gelmesinde büyük emekleri olan ve yakın bir zamanda kaybettiğimiz Lilia Tugusheva (1932-2020) ve György Kara (1935-2022) gibi isimlerin nâşir olduğu bu cilt, Peter Zieme tarafından tamamlanmıştır.

Çalışma, başta Almanya olmak üzere, dünyanın farklı bölgelerinde (Rusya ve Japonya) bulunan Bodhisattva Avalokiteśvara'ya dair Eski Uygurca fragmanların bir araya getirilmesinden meydana gelmiştir.

Sanskritçede *āryaavalokiteśvara*, *avalokiteśvara*; Çince *guānshìyīnpúsà*, *guānyīn*, *guānshìyīn*, *guānyīnpúsà*, *guānzìzāipúsà*, Tibetçede *spyān ras gzigs dbang phyug*, *spyān ras gzigs*, *'jig-rten dbaṅ phyug*; Moğolcada *nidüber üceğçi erketü*, *kongşim bodisato*, *erketü nidüber üceğçi*, *nidübbër üceğçi erketü*, *circugan amitan*

* ORCID ID: 0000-0001-7269-3596.

nugud-i nidüber üceğçi, konşi-im, erketü homsun bodisatv, yirtinçü-yin erketü ve Soğdcada darwkdışvr' karşılıklarına sahip Avalokiteśvara, Budizm'in Mahāyāna ve Vajrayāna mezheplerinde canlıları kurtarmak ve korumak için şefkat uygulamasını (*karuṇā*) uygulayan bir ilah olarak sonsuz şefkat ve merhametin Bodhisattva'sı unvanına sahiptir. *Sekiz Büyük Bodhisattva'dan* (Skr. *aṣṭautaputra*; Tib. *nyeba'israsbrgyad*) biri olan Avalokiteśvara, Orta Asya Budizmi içerisinde çoğu Budist halkın inanç sistemlerinde bir kült (Çin, Japonya ve Kore) durumundadır (İsi, 2022: 174, 176, 177).

Bu yönüyle, eldeki çalışma Budist Uygurlarda, *Avalokiteśvara-Sūtra*'ların Batı Uygur Kağanlığı'ndan Moğol-Yuan dönemine kadar ki süreçte sahip olduğu etki düzeyini, Uygurlar ve Moğollardaki popülerliğini ortaya koyma amacını taşımaktadır (s. 8).

Çalışmanın içeriğine baktığımızda, eldeki cildin *Ön Söz* (s. 5) bölümünde, *Turfan Araştırmaları* kapsamında (*Editionsprojekte des Akademienvorhabens Turfanforschung der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften*) Bodhisattva Avalokiteśvara'ya dayalı birbirinden bağımsız Eski Uygurca fragmanların bir araya getirilerek oluşturulduğundan bahsedilmektedir. *Ön Söz* bölümünde, eldeki cildin ağırlıklı olarak Berlin'deki el yazmalarından oluştuğu ifade edilse de çalışmada Rusya ve Japonya'da yer alan Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dair el yazmalarının işlendiği de söylenmiştir. İlgili bölümde, ayrıca hem 2020 yılında yitirdiğimiz Tugusheva'nın Eski Uygurca üzerine ortaya koyduğu çabalara dikkat çekilmiş hem de 16 Nisan 2022 tarihinde vefat etmiş Kara'nın ölümünden duyulan üzüntü Zieme tarafından dile getirilmiştir (s. 5).

Çalışmanın *Giriş* (s. 7-25) bölümünde, eldeki cilt temelinde Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dair birçok başlıktan oluşan değerlendirmelere yer verilmektedir. İlgili bölüm, Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dair genel bilgilerle başlar. Mahāyāna Budizmi'nin popüler ilahlarından Avalokiteśvara, tüm canlılara yardım etmesiyle bilinen şefkatli bir Bodhisattva'dır. Avalokiteśvara'nın bu özelliği, Orta Asya Budizmi açısından Avalokiteśvara'ya duyulan sevgi ve hayranlığın bir kült hâline gelmesine sebep olmuştur. Çin ve Japonya gibi Budist ülkelerde bir kült durumuna ulaşan Avalokiteśvara'ya dair

sevgi ve hayranlığın Budist Uygurlarda hem yazılı belgeler hem de duvar resimleriyle görülmesi de söz konusudur.

Nâşirlere göre, 1960 yılında Şinasi Tekin'in *Kuanşi İm Pusar* incelemesi ile başladığı söylenen Avalokiteśvara incelemeleri, başta Berlin ve St. Petersburg gibi kütüphanelerde yer alan fragmanların birçok araştırmacı tarafından işlenmesi ile geçmişten günümüze uzanan bir yelpaze niteliğini taşımaktadır (s. 8). Bu yönüyle, eldeki cilt 1960 yılında Şinasi Tekin ile başlayan Eski Uygurca *Avalokiteśvara* incelemelerinin sonuncusu olarak dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yer alan Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dair fragmanları bir bütün olarak ortaya koyması bakımından önemlidir.

Çalışmanın *Giriş* (s. 7-25) bölümünde, Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara da kaynaklık eden Çince çevirilerin varlığından bahsedilir (s. 9-11). *Avalokiteśvara-Sūtra*'ların en önemli Çince çevirilerinden biri, Taishō 1060'da yer alan 千手千眼觀世音菩薩廣大圓滿無礙大悲心陀羅尼經 'Bin Elli Bin Gözlü Bodhisattva Avalokiteśvara'nın Büyük Şefkatli Ruhunun Kusursuz, Engellenmemiş Dhāraṇī Sūtrası' adlı metindir. Bu metin dışında, eldeki cildin nâşirlerine göre, Çince *Avalokiteśvara-Sūtra*'ya dair 12 çeviri söz konusudur. Bu çeviriler, *Zhitong*, *Vajrabodhi*, *Amoghavajra* ve *Śubhākarasiṃha* gibi isimlerce yapılmıştır (s. 9). Çince çevirilerin çokluğu, Çin Budizmi açısından Avalokiteśvara'nın bir ilah olarak sahip olduğu önemi göstermektedir.

Çalışmanın *Giriş* (s. 7-25) bölümünde, Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dair araştırmalar açısından önemli başlıklardan biri de *Eski Uygurca Versiyon* (s. 11) adlı bölümdür. Berlin ve St. Petersburg nüshalarının sıralandığı bu bölümde, Çince ve Tibetçe versiyonlara göre, eldeki çalışmanın iki ana metne ayrıldığı söylenerek yönetsel bilgiler verilmektedir. Bu yöntemleri kısaca özetlemek gerekirse, Çince versiyonlara dayalı Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'ların özellikle Taishō 1057, Taishō 1060 ve Taishō 1082 temelli sıralandığı, ana metnin paralel fragmanlarla karşılaştırılarak ortaya konulduğu ifade edilmektedir (s. 11).

Çalışmada Çince versiyonlara dayalı Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lar, beş kitaptan oluşmaktadır (s. 11-12):

I. Kitap = Taishō 1060 = Uyg. [*miñ köz*]lüg *miñ éliglig idok y[arlıkançuçı köñüllüg] aryavlokdişvar bodis(a)t(a)vni]ñ tıdıgsız ulug yarlıkanç[uçı köñüllüg] mul özen darnig nomlamak atl(i)g baştınkı ülüş.*

II. Kitap = Taishō 1057 A, I = Uyg. *miñ közlüg [miñ él[iglig idok yarlıkançuçı köñüllüg] aryavlokdi]şvar bodis[(a)t(a)vniñ ulug] et[öz] tétme ög darnig éki [yégirm]i [bölöklüg] tamgalarnıñ darnısı birle [ukıtu nomlamak atl(i)g ekinti tegz]inç.*

III. Kitap = Taishō 1057 A, II = Uyg. *miñ közlüg miñ éliglig idok y[arlıkançuçı köñüllüg] aryavlokdişvar bodis(a)t(a)vniñ kılmiş éki y(é)g[irmi tamgalarnıñ darnısı] birle ukıtu nomlamak atl(i)g üçünç teg[zinç].*

IV. Kitap = Taishō 1082 = Uyg. [körgeli erk]lig *aryavlokiteşv(a)r [alku kamag ayıg kılı]nçig sıdaçı buzdaçı [darni nom bitig] törtünç bölök.*

V. Kitap, Mudrālar = Taishō 1064 = Uyg. (?).

Görüldüğü üzere, Çince versiyonlara göre beş kitaptan oluşan bu bölümde, V. kitap hariç her bir bölümün Eski Uygurca karşılığı konusudur. Bu beş metinde, özellikle Avalokiteśvara'ya dair çeşitli adlandırmalarla birlikte, Tantrik Budizm'in temel kavramlarını yansıtan ifadelerin varlığı dikkat çekmektedir. Eski Uygurca çeviride, Avalokiteśvara'nın *miñ közlüg miñ éliglig idok yarlıkançuçı köñüllüg aryavlokdişvar bodis(a)t(a)v* 'Bin Gözlü Bin Elli Avalokiteśvara' formu ile birlikte, *tamga* (= Skr. *mudrā*), *darni* (<Skr. *dhāraṇī*), *m(a)nt(a)r*, *mul özen darni*, *mul m(a)nt(a)r*, *mul m(a)nt(a)r tarni*, *mul darni* (=Skr. *mūlatantra*) gibi kavramlar Eski Uygurca Avalokiteśvara-Sūtra çevirilerinin Tantrik etkide olduğunu göstermektedir.

Çalışmanın Giriş (s. 7-25) bölümünde, Çince versiyonlara dayalı Eski Uygurca Avalokiteśvara-Sūtra metinlerinin kolofonlarından bahsedilir (s. 12-13). I. Kitapta, bir kolofon olmasa da diğer kitaplarda metnin Sanskritçeden *Zhitong Sanzang* adlı bir *ācārya* tarafından Çinceye çevrildiği, sonradan bu metni *Şiņko Seli Tutuñ*'un Eski Uygurcaya çevirdiği söylenmektedir (s. 13). Eldeki çalışmada çevirmen olarak Batı Uygur Kağanlığı içinde önemli biri olan *Şiņko Seli Tutuñ*'dan üç yerde (0882-886; 0896-0902 ve 0993-0998. satırlar) bahsedilmesi, Eski Uygurca Avalokiteśvara-Sūtra metinlerinin *Şiņko Seli Tutuñ* tarafından çevrildiğini göstermektedir. Ancak, metnin sahip olduğu Tantrik terminoloji göz önüne alındığında, Eski Uygurca Avalokiteśvara-Sūtra metinlerinin Moğol-Yuan döneminde çevrilebildiği fikri de göz önüne alınmalıdır. Wilkens'e göre, daha geç zamanlarda, yani Yuan (元朝) Hanedanlığı döneminde (1271-1368),

Çinceden tercüme edilmiş bazı Uygurca metinlerin Dunhuang'a tekrar getirilmiş olması mümkündür. Bunun bir örneği, *Lotus Sūtra* üzerine bir yorumun Uygurca versiyonudur (妙法蓮華經玄贊, Taishō 1723). Eski Uygur Türkçesindeki bu versiyon, muhtemelen Turfan bölgesinden gelmiştir (2021a: 130). Wilkens'in bahsettiği bu durumu, eldeki çalışmada işlenen Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara da uyarlayabiliriz. Bu metinler, bünyesinde Moğol-Yuan Hanedanlığı dönemi Tibet Budizmi'nin etkilerini yansıtmaktadır. Bu durum, büyük bir olasılıkla, Tantrik ritüellerde yer almış olan Moğolların yönetici boyundan üyelerin Tibet Budizmi'ne gösterdiği yoğun ilgiden kaynaklanmaktadır. Her ne kadar, Çince versiyona dayalı Eski Uygurca metinlerin kolofonunda *Şiŋko Seli Tutuŋ*'un adı geçse de metnin Yuan Hanedanlığı döneminde tekrardan ekleme ve genişletmelerle çevrildiği kanaatindeyim.

Çalışmanın *Giriş* (s. 7-25) bölümünde, değineceğimiz diğer bir nokta, Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dayalı fragmanların alfabetik sırayla (Yazma A, B, C, ...) düzenlenerek bu el yazmaları hakkında teknik bilgilerin verilmesidir. Yer yer fragmanlara dair neşir bilgilerinin de zikredildiği *Elyazmaları* (s. 14-20) bölümünde, ağırlıklı olarak Berlin fragmanlarından (U ve Mainz) bahsedilse de St. Petersburg'daki yazmalar da azımsanmayacak derecededir. İlgili bölümün *Düzenlenen Fragmanların Listesi* (s. 20-25) adlı başlığı, Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lar açısından en önemli kısımdır. Bu bölümde, Eski Uygurca metni oluşturan ilgili *fragmanın kayıt numarası, bulunduğu yer, metinde geçtiği satırlar ve ait olduğu kataloglar* üzerine kapsamlı bilgiler verilmektedir. Bu yönüyle, ilgili bölüm Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra* geleneğinin Berlin ve St. Petersburg gibi kütüphanelerdeki fragmanlarını derli toplu bir şekilde göstermesi bakımından çalışmanın alanda dolduracağı boşluğu göstermektedir.

Eldeki cilt, Çince ve Tibetçe versiyonlar temelinde iki ana metin grubundan oluşmaktadır.

Çalışmanın ilk metin grubu, *Çince Versiyona Göre (Eski Uygurca) Metin* (s. 43-209) adlı bölümdür. Beş kitaptan oluşan bu metin grubunun ilk kitabı, Taishō 1060'a dayalı *I. Kitap* (s. 45-129) adını taşımaktadır. Tantrik bir metin olan *I. Kitap*, *Avalokiteśvara*'ya yönelik sevgi ve hayranlığın ürünü büyümlü sözler (Uyg. *m(a)nt(a)r* < Skr. *mantra*; Uyg. *darni* ya da *tarni* < Skr. *dhāraṇī*) ve çeşitli ezoterik

el kol hareketlerini (Uyg. *tamga* = Skr. *mudrā*) içermektedir. Çalışmanın en uzun bölümü (652 satır) olan I. Kitap, U 226 numaralı fragmandaki [*baştınki tört*] *p(a)tr* ‘baştaki dört sayfa’ ifadesi ile başlar. *Devanāga*, *Yakşa* ve *Gandharva* gibi çeşitli varlık formlarına dair isimlerle başlayan metinde, Avalokiteśvara kültüne dair Tantrik unsurlarla Avalokiteśvara’ya dair anlatılar söz konusudur.

II. Kitap (s. 130-166), Taishō 1057 A, I’e karşılık gelmektedir. İki bölümden oluşan bu kitabın her iki parçasında da Avalokiteśvara’ya dair *dhāraṇī*, *maṇḍala* ve *mudrā* uygulamaları söz konusudur. Ayrıca, II. Kitapta *etöz darni* ‘beden *dhāraṇī*’ ve *özen darni* ‘Hr̥daya-Dhāraṇī’ şeklinde özel *dhāraṇī* türlerine dair anlatımlar ve bilgiler vardır.

III. Kitap (s. 165-177), Taishō 1057A, II’ye karşılık gelmektedir. *Buddha*, *Öğreti* ve *Topluluk* kavramlarına saygıyla başlayan bu bölümde, Budist ikonografide sıklıkla zikredilen Avalokiteśvara’nın ‘Bin Gözlü Bin Elli’ formuna dair karşılıklar ve anlatımlar vardır. Eski Uygurca *miñ közlüg miñ éliglig aryavlokideşvar bodis(a)t(a)v* ifadesinin Budist Uygur dinî terminolojisi açısından Avalokiteśvara’ya dair yeni bir terim olduğundan bahsedebiliriz. Avalokiteśvara ile alakalı çoğu Uygurca metinde, ‘Bin Gözlü Bin Elli Avalokiteśvara’ formu çok az bilinmektedir. Nitekim Tantrik Uygur dinî terminolojisini ele alan İsi (2022) yayınında Avalokiteśvara’nın bu formuna dair terim(ler) söz konusu değildir. Budist literatürde birçok araştırmacı ‘Bin Gözlü Bin Elli Avalokiteśvara’ üzerine incelemeler yapmıştır. Bu isimlerden Sørensen’e göre, Büyük Şefkatın (大悲) sembolü olarak ‘Bin Elli Avalokiteśvara’, VII. yüzyılın sonlarında Çin’deki Ezoterik panteona giriş yapmıştır. ‘Bin Elli Avalokiteśvara’ formu, Avalokiteśvara’nın en önemli Ezoterik formlarından biridir ve bu form, Çin’de bir kült hâline gelerek çok sayıda sanat eserinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (2011: 95). McBride II (2011: 216), ‘Bin Elli Avalokiteśvara’nın Sanskritçede *Sahasrabhuja* ve Çincece 千眼千臂 karşılıklarında olduğunu belirtirken Schmid (2011: 367), ‘Bin Gözlü Bin Elli Avalokiteśvara’ için Sanskritçe *Sahasrabhujāryāvalokiteśvara* ve Çince 千手千眼觀世音菩薩 karşılıklarını verir. Avalokiteśvara’nın ‘Bin Elli’ formu için en kapsamlı değerlendirme Chandra (1988) tarafından yapılmıştır.

Ağırlıklı olarak ‘Bin Gözlü Bin Elli Avalokiteśvara’ya dair *dhāraṇī* ve *mudrā* anlatımlarının olduğu III. Kitap, Tantrik bir görünüme sahiptir.

IV. *Kitap* (s. 176-195), Taishō 1082'e dayalıdır. Sanskritçede *Padmacintāmaṇisūtra* ya da *Padmacintāmaṇidhāraṇisūtra* adıyla bilinen bu eserin Tibetçede *Spyan ras gzigs dbang phyug gi gsang ba'i mdzod thogs pa med pa'i yid bzhin gyi 'khor lo'i sning po zhes bya ba'i gzungs* (Pek. Kanjur Nr. 370) ve Moğolcada *Ā-ry-a avalokite-śvari-yin türbel ügei niyuča-yin sang sedkil metü kürdün-ü jirüken neretü toytayal* (Pek. Kanjur Nr. 375) ve kolofon olarak da *yekede dokiyalduyuluyçi ubadini kiged kelemürçi ilaju tegüs nöğçigsen-ü qola-yin yosutu (!) bande Čhos-grub: enedkeg-ün sudur-ača orçiyuluyad nayirayul-un orusiyulbai. Monjol-un kene-dür Tai gung siku gusi orçiyulbai* adıyla yorumları söz konusudur. Bir *dhāraṇī* anlatımı ile başlayan ilgili kitap, söylenen *dhāraṇī*'nin niteliğini, sahip olduğu etkileri ve bünyesinde barındırdığı faydaları anlatmaktadır.

V. *Kitap* (s. 196-209), Taishō 1064 (不空千手千眼觀世音菩薩大悲心陀羅尼) adlı versiyona dayalıdır. V. *Kitap*, bünyesinde Avalokiteśvara'ya dair *mudrā*'ları barındırır. Burada, 'Kırk El' sembolizmi doğrultusunda, Avalokiteśvara'nın 'Kırk El *Mudrā*sı' vardır. Bu sembolizm, Avalokiteśvara'nın 'Bin El' formuna atıfta bulunmaktadır (s. 196). U 4862 numaralı fragman ile başlayan V. *Kitapta*, her bir *mudrā*ya bir *dhāraṇī* karşılık gelmektedir. Bu yönüyle, *dhāraṇī* ve *mudrā* ifadelerinden oluşan bu metin, Budist Uygurlarda Avalokiteśvara'ya dair var olan Tantrik etkileri yansıtması bakımından dikkat çekicidir.

Eldeki cildin Eski Uygurca Avalokiteśvara-Sūtralar açısından diğer ana metni, *Tibetçe Versiyona Dayalı (Eski Uygurca) Metin* (s. 211-231) başlıklı bölümüdür. Bu bölüm, Eski Uygurcada *konşi im bodis(a)t(a)vniñ darnısı edgü asıgı birle birgerü yıgmuş atl(i)g* karşılığına sahiptir. Avalokiteśvara'ya dair kısa bir yorumu içeren bu metin, Tibetçede *'Phags pa spyan ras gzigs dbaṅ phyug thugs rje čhen po'i phan yon mdor bsdus pa žes bya ba*, Sanskritçede *Mahākaruṇikan-nāma-ārya-avalokiteśvara-dhāraṇī-anuśaṃsāhitasūtrāt-saṃgrhitā* ve Moğolcada (11) *Qutuy-tu yeke nigülesügçi Qomšim bôdhisatuva-yin tarni ači tusa-yi tobčilan quriyaysan neretü* (Mo. Kanjur, P, XVII 46a-50a = Ligeti Nr. 385) karşılıklarına sahiptir (s. 213). Bu bölümde, Eski Uygurca metin, Tibetçe ve Moğolca versiyonlarla karşılaştırılmıştır.

Çalışmanın Çince ve Tibetçe versiyonlara dayalı bölümünden sonra, Eski Uygurcada Avalokiteśvara ile alakalı küçük hacimli metin parçaları *Ekler* (s. 235-

256) bölümünde işlenmiştir. Bu metinler, Avalokiteśvara'nın sahip olduğu kurtarıcılık ve çeşitli hastalıklara deva olma işlevinin ön planda olduğu anlatılar olarak Budist Uygurlardaki Avalokiteśvara'ya dair sevgi ve hayranlığı ortaya koymaktadır. Bu bölüm, yedi metinden oluşmaktadır.

I numaralı metin, *Göz Hastalıkları* (s. 235-237) adını taşımaktadır. Bu metinde, Avalokiteśvara'nın farklı hastalık türlerindeki özellikle göz hastalıkları açısından şifa verici yönü anlatılmaktadır. Japonya ve Kore'de 'Göz-İyileştirici' yönüyle bilinen Avalokiteśvara'nın hekim yönüne dayalı bu metin, nâşirlere göre, *Nīlakaṅṭha-dhāraṇī* ve *Padmacintāmaṇisūtra*'nın özel bir bölümüdür (s. 236). Ayrıca, Eski Uygurcada Avalokiteśvara'nın göz hastalıklarını iyileştirici yönü üzerine güncel bir çalışma, Sertkaya (2021) tarafından yapılmıştır.

II numaralı metin (s. 238-244), *Nīlakaṅṭha-dhāraṇī*'nin Eski Uygurca versiyonu üzerinedir. Taishō 1060'a dayalı bu versiyon, iki bölümden oluşmaktadır:

1. *Nīlakaṅṭha-dhāraṇī*'nin çeşitli Eski Uygurca transkripte metinlerle karşılaştırılması (s. 238-241).
2. *Nīlakaṅṭha-dhāraṇī*'nin iki dilli versiyonlarından fragmanlar (s. 241-244).

A ve B şeklinde iki bölümden oluşan bu metinde, Sanskritçe sözlerin satır altı tercümeyle benzer şekilde Eski Uygurca karşılıkları söz konusudur. Örneğin,

A 11-12: namo [ratnatrayaya nama arya avalokiteṣ]varaya = yükün[ürmen üç erdini aryavlokiteşvaraya (s. 242).

A 16-17: [tranakarayatasya] = [ozgurdaçı kutruldaçıka] (s. 243).

III numaralı metin, *Ölümün On Beş Türü* (s. 245-246) adıyla, U 5028 numaralı fragmana dayanmaktadır. İlgili metnin *Nīlakaṅṭha-dhāraṇī* ile ilişkili olduğu söylene de bu metnin Avalokiteśvara'ya ait olup olmadığı belli değildir. Metinde ölüm türlerine dair çeşitli adlandırmalar vardır.

IV numaralı metin (s. 247-249), Sanskritçe *Ṣaḍakṣaravidyāmantrasūtra* adlı metnin Taishō 1043'e dayalı yorumunu içermektedir. U 5137 + U 4990 (T II Y 18) ve Mainz 842 (T II Y 14) numaralı fragmanlardan oluşan bu metin, Gabain tarafından *Kuaṅṣi Īm Pusar*'a ait olarak düşünülse de eldeki cildin nâşirleri ilgili metnin Taishō 1043'ün Tantrik bir çevirisi olduğunu zikretmiştir.

V numaralı metin (s. 250-251), *Bin Gözlü Avalokiteśvara'ya Övgü* adıyla bilinmektedir. Ch/U 8125'e dayalı bu versiyonda, *yükünür biz* ifadeleri ile Avalokiteśvara'ya yönelik saygı ve hayranlık dile getirilmektedir.

VI numaralı metin, *T. 1057A'dan Özetlenmiş Bir Yorum* (s. 252-253) adını taşımaktadır. U 5754'ten oluşan bu yazma, Avalokiteśvara'ya yönelik *dhāraṇī* ve bu *dhāraṇī*'nin uygulanma yöntemlerini içermektedir.

VII numaralı metin, *Taishō 1060'ın Eski Uygurca Versiyonundan Bir Bölüm* (s. 254-255) başlığını taşımaktadır. U 263 (T II S 20b) numaralı fragmana dayalı bu metinde, farklı hastalıklara karşı bilgiler yer almaktadır.

Çalışmanın *Dizin* (s. 257-361) bölümünde, Çince ve Tibetçe versiyonlara dayalı Eski Uygurca metinlerde yer alan kelimeler, eş dizimleriyle birlikte alfabetik olarak sıralanmıştır. Ödünç sözcükler, Wilkens'in Eski Uygurcadaki alıntılar üzerine bilgiler içeren sözlüğüne (2021c) göre işlenmiştir.

Metnin *Dizin* (s. 257-361) bölümüne baktığımızda, ödünç sözcüklerin Sanskritçe, Çince, Soğdca ve Toharca gibi dillerden geldiği görülmektedir. Metnin söz varlığındaki bazı ödünç sözcükler, aracı bir dil olmadan doğrudan Sanskritçeden gelmiştir. Bu durum, Moğol-Yuan Hanedanlığı dönemine denk gelen *Sanskrit Rönesansı*'nın etkisini yansıtmaktadır. Uygur din kültürünün güçlü bir Tibet etkisi altında kaldığı XIII.-XIV. yüzyıllar, Uygurların Budizm'in asıl kaynağına olan ilgisinin de arttığı bir dönemdir. Bu dönem, Hint-Budist uygarlığının ve Sanskrit dilinin 'Rönesans'ı olarak kabul edilebilir. Tibet Budist kültürünün Uygurlar arasında Sanskritçenin yeniden canlanmasını teşvik ettiği görülmektedir. Bu dönemde, Tibetlilerin daha önceki çevirileri güncellenir ya da yeniden çevrilir ve çok sık olarak Sanskritçe orijinallere başvurulur (Porció, 2003: 88, 89).

Çalışmada, doğrudan Sanskritçeden alınan bazı dinî terimler söz konusudur:

Uyg. *arire* < Skr. *hāritakī* (s. 265).

Uyg. *aryavlokiteśvar~aryavlokdeśvar* < Skr. *Ārya Avalokiteśvara* (s. 265).

Uyg. *butamata* < Skr. *bhūtamāta* (s. 284).

Uyg. *butanusimirti* < Skr. *buddhānusmṛti* (s. 284).

Uyg. *çadi* < Skr. *Jāti* "Özel isim" (s. 285).

Uyg. *çaturşiraman(a)p(a)l* < Skr. *catuṣśramaṇaphala* (s. 285).

Uyg. *kancan(a)ç(a)kr* < Skr. *kancanacakra* (s. 294).

Uyg. *kakoti* < Skr. *kākoli, kakkola* (s. 293).

Uyg. *kişirakakoti* < Skr. *kṣīrakākoli* (s. 301).

Uyg. *m(a)nt(a)r* < Skr. *mantra* (s. 311).

Uyg. *mul* < Skr. *mūla* (s. 312).

Görüldüğü üzere, Sanskritçe ifadelerin Soğdca ya da Toharca gibi, aracı diller olmadan doğrudan Sanskritçeden Eski Uygurcaya aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, yukarıda zikrettiğimiz Budizm'in asıl kaynaklarına yönelme demek olan *Sanskrit Rönesansı*'nın yansımalarını içermektedir.

Çalışmanın *Dizin* (s. 257-361) bölümünde uygulanan bir yöntemden daha bahsetmek istiyorum. *Dizin* bölümünde Eski Uygurcaya aracı dillerden uyarlanmış dinî terimlerin karşılıkları doğrudan Sanskritçeye götürülerek aracı roldeki Soğdca ve Toharca karşılıklardan bahsedilmemiştir.

→ Uyg. *erdini* < Skr. *ratna* (s. 271).

İlgili terim, Soğdca *rtn-* formundan Eski Uygurcaya uyarlanmıştır (Wilkens, 2021b:112).

→ Uyg. *anant* < Skr. *ānanda* (s. 263).

İlgili terim, Toharca A *ānant~ānand* ya da Soğdca *ʾnʾnt* formlarından Eski Uygurcaya uyarlanmıştır (Wilkens, 2021b : 47).

→ Uyg. *arzi* < Skr. *ṛṣi* (s. 266).

İlgili terim, Soğdca *rzʾy* formundan Eski Uygurcaya uyarlanmıştır (Wilkens, 2021b:71).

→ Uyg. *darni~tarni* < Skr. *dhāraṇī* (s. 330).

İlgili terim, Soğdca *tʾrny, tʾrnʾy* formlarından Eski Uygurcaya uyarlanmıştır (Wilkens, 2021b: 245).

Son olarak Çalışmanın *Dizin* bölümünden hareketle, Budist Uygur dinî terminolojisi noktasında birkaç ifadeye değinmek istiyorum.

1. Eldeki ciltte Budist terminoloji açısından Avalokiteśvara'ya dair Eski Uygurca karşılıkların çeşitliliği dikkat çekicidir.

Metinde, tespit ettiğimiz Avalokiteśvara'ya dair karşılıklar şunlardır:

1. Uyg. *aryavl[o]kdeşvar bodis(a)[v(a)t]* (0242. satır).
2. Uyg. *ıdok körgeli erklig aryavlokideşv(a)r bodis(a)t(a)v* (0319-320. satır).
3. Uyg. *ulug y(a)rlıkançuçı köjüllüg [a]ryavlokideşv[a]r bodis(a)t(a)v* (0051. satır), *[ulug y(a)rlıkançuçı] [köjüllüg] aryavlokideşvar bodis(a)t(a)v* (0095. satır) ya da *ulug y(a)rlıkançuçı aryalokdeşv(a)r bodis(a)vt* (0069. satır).
4. Uyg. *körgeli erklig ary[a]lokdeşv(a)r [ı]dok b[odis(a)t(a)v]* (0199. satır).
5. Uyg. *körgeli erklig ulug y(a)rlıkançuçı köjüllüg* (1235-1236. satır) ya da *körgeli erklig ulu[g] yarlıkançuçı [köjüllüg]* (1259. satır) = Skr. Mahākaruṇikan-nāma-ārya-avalokiteśvara
6. Uyg. *kuañşi im bodis(a)t(a)v* (App. 05/09; s. 250).
7. Uyg. *kuañşi im pusar* (App. 04/22; s. 247).
8. Uyg. *[miñ köz]lüg miñ eliglig kën ulug tolu tükel tıdıgsız [y(a)rlıkançuçı k]öjüllüg ıdok körgeli erklig aryavlokideşv(a)r* (0463-0464. satır).
9. Uyg. *miñ közlüg miñ eliglig ıdok körgeli erklig aryavlokdeşvar bodis(a)t(a)v* (s. 252).
10. Uyg. *tözün körgeli erklig [konşi] im bodis(a)t(a)v* (1244-1245. satır).

Tespit ettiğimiz bu formların Tantrik Uygur dinî söz varlığını ele alan İsi (2022) yayınındaki durumu şu şekildedir:

	İsi (2022: 176, 180)	BT 50 (2022)
1.	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. <i>arya avalokda'ışvaré</i> • Uyg. <i>arya avalokitaişvaré</i> • Uyg. <i>arya avalokida'ışvarébodis(a)t(a)v</i> • Uyg. <i>arya avalokitaişvarébodis(a)t(a)v</i> <p>“Avalokiteśvara, AmitābhaBuddha'nınDhyāniBodhisattvası”</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. <i>aryavl[o]kdeşvar bodis(a)[v(a)t]</i> (0242. satır).
2.	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. <i>edgü ögli köjüllüg ulug y(a)rlıkançuçı köjüllüg emgekte umug mag boltaçı körgeli erklig konşi im bodis(a)t(a)v</i> • Uyg. <i>körgeli erklig konşi im bodis(a)t(a)v</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. <i>tözün körgeli erklig [konşi] im bodis(a)t(a)v</i> (1244-1245. satır). • Uyg. <i>ıdok körgeli erklig aryavlokideşv(a)r bodis(a)t(a)v</i> (0319-320. satır). • Uyg. <i>körgeli erklig ary[a]lokdeşv(a)r [ı]dok b[odis(a)t(a)v]</i> (0199. satır). • Uyg. <i>körgeli erklig ulug y(a)rlıkançuçı köjüllüg</i> (1235-1236. satır) ya da <i>körgeli erklig ulu[g] yarlıkançuçı</i>

		[köjüllüg] (1259. satır).
3.	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. <i>konşim bodisatav</i> • Uyg. <i>konşi im bodis(a)t(a)v</i> 	<ul style="list-style-type: none"> • Uyg. <i>kuañşi im bodis(a)t(a)v</i> (App. 05/09; s. 250). • Uyg. <i>kuañşi im pusar</i> (App. 04/22; s. 247).

Budist Uygur dinî söz varlığı özelinde, Sanskritçe *Avalokiteśvara* kavramına dayalı dinî terimlere bakıldığında, her iki çalışmada benzer terimlerin varlığı dikkat çekicidir. Özellikle, Sanskritçe *Avalokiteśvara* kavramının Budist Uygurlarda Türkçe ya da Türkçeleştirilmiş karşılıklar dışında, Sanskritçe karşılıklarla (Uyg. *arya avalokitaişvarē*) var olması, BT 50 bünyesinde yer alan dinî terimlerin Tantrik sistemle olan yakın ilişkisini göstermektedir.

İsi (2022) yayınına ek olarak BT 50 tanıklığında, Sanskritçe *Avalokiteśvara* kavramına dayalı Budist terimlere aşağıdaki dinî ifadeleri de ekleyebiliriz:

1. Uyg. *ulug y(a)rlıkançuçı köjüllüg [a]ryavlokideşv[a]r bodis(a)t(a)v* (0051. satır), *[ulug y(a)rlıkançuçı] [köjüllüg] aryavlokideşvar bodis(a)t(a)v* (0095. satır) ya da *ulug y(a)rlıkançuçı aryalokdeşv(a)r bodis(a)vt* (0069. satır)=Skr. Mahākaruṇikan-nāma-ārya-avalokiteśvara
2. Uyg. *[miñ köz]lüg miñ eliğlig kēn ulug tolu tükel tıdıgsız [y(a)rlıkançuçı k]öjüllüg idok körgeli erklig aryavlokideşv(a)r* (0463-0464. satır).
3. Uyg. *miñ közlüg miñ eliğlig idok körgeli erklig aryavlokdeşvar bodis(a)t(a)v* (s. 252).

Ağırlıklı olarak karma bir yöntemle ilgili Sanskritçe ve Çince dinî terimin açıklamasının Türkçe karşılıklarla yapıldığı bu dinî terimler, tercüme heyeti içerisinde yer alan Budist Uygur rahiplerinin taşımış oldukları Türkçe bilincini de yansıtmaktadır.

2. Budist Uygur dinî terminolojisi noktasında BT 50 içerisinde yer alan bazı dinî terimlerin doğrudan Türkçe sözcüklerle aktarıldığı görülmektedir. Bu sözcüklerden biri de Eski Uygurca *tamga* ifadesidir. Eski Uygurcada temel anlamı ‘damga, mühür, işaret, sembol’ olan bu terim, ‘ritüel el kol hareketi’ anlamında Sanskritçe *mudrā* ifadesine denk gelmektedir (Wilkins, 2021b: 667). İfadenin ayrıca Eski Uygurcaya Soğdca *mwtr* formundan uyarlanmış *mudur* ‘damga, mühür, ritüelde kullanılan parmak duruşu’ şeklinde yabancı karşılığı da konusudur (Wilkins, 2021b: 478). Bu terim, BT 50’de birçok yerde (0746, 0791, 0792. satırlar vs.) Sanskritçe *mudrā* ifadesinin Türkçe karşılığı olarak görülmektedir. Bu yönüyle, Budist Uygur dinî terminolojisi, sadece ödünç

sözcükler ile değil, Budist öğretinin dilleri olan Sanskritçe ve Tibetçeye ait dinî terimlerin hem birebir çeviri ile Türkçeleştirilmesi hem de var olan Türkçe terime çeşitli anlamlar eklenmesi ile Budist öğretiyi karşılayacak yeterliliğe sahiptir.

Eldeki cildin son bölümü, *Tıpkıbasımlar* (s. 365-399) başlıdır. Bu bölümde çoğu fragman, *Turfanforschung Digitales Turfan-Archiv*'de bulunduğu eldeki cildin nâşirleri, ağırlıklı olarak St. Petersburg'daki SI kodlu 31 el yazmasına ve Japonya'daki Ōtani Koleksiyonunda yer alan Ot.Ry. 2591 numaralı fragmana yer vermiştir. Bu da çoğu araştırmacının St. Petersburg ve Japonya'daki Eski Uygurca *Avalokiteśvara-Sūtra*'lara dair elyazmalarını görmesini sağlaması açısından çok kıymetlidir.

Avalokiteśvara-Sūtra'lara dair birçok Eski Uygurca fragmanın bir araya getirilerek neşredildiği Berliner Turfantexte serisinin 50. cildine katkılar sunan, yakın bir zamanda aramızdan ayrılan Lilia Tugusheva ve Györg Kara'ya şükranlarımı sunar; Peter Zieme'ye sağlık ve esenlik dolu nice yıllar dilerim.

Oom suvasdi sidam ad maṅgal bolzun

“Om svasti siddham! Kut ve şans getirsin!”

Kaynakça

Chandra, L. (1988). *The Thousand-armed Avalokiteśvara*. New Delhi: Abhinav Publications, Indira Gandhi National Centre for the Arts.

İsi, H. (2022). *Tantrik Türk Budizmi Metinlerinde Budist Şahsiyet ve Varlıklar (Tematik ve Dilsel İnceleme)*. Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.

McBride II, R. D. (2011). Popular Esoteric Deities and the Spread of their Cults. In Charles, D. Orzech et al. (Eds.), *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia* (pp. 215-219). Leiden & Boston: Brill Publishers.

Porció, T. (2003). On the Brāhmī Glosses of the Uygur Sitātapatrā Text. *Central Asiatic Journal*, 47(1), 91-109.

Schmid, N. (2011). Dunhuang And Central Asian with an Appendix on Dunhuang Manuscript Resources. In Charles, D. Orzech et al. (Eds.), *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia* (pp. 365-378). Leiden & Boston: Brill Publishers.

Sertkaya, O. F. (2021). Göz Hastalıkları ve Tedavileri Üzerine Eski Uygurca Sūtra'lardan Parçalar. *Journal of Old Turkic Studies*, 5(2), 380-392.

Sørensen, H. H. (2011). Central Divinities in the Esoteric Buddhist Pantheon in China. In Charles, D. Orzech et al. (Eds.), *Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia* (pp. 90-132). Leiden & Boston: Brill Publishers.

Wilkins, J. (2021a). Batı Uygur Kağanlığı ve Ötesinde Budizm. Çev. Kırmızıgül, B. N. et al. *Bitig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 1, 103-152.

Wilkins, J. (2021b). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Wilkins, J. (2021c). *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien III: Fremdelemente, Band 1: eč - bodis(a)v(a)tv*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Received 09.01.2023	Review	JOTS
Accepted 22.01.2023		7/1
Published 27.01.2023		2023: 265-275

**Boeschoten, H. A Dictionary of Early Middle Turkic, by
with the Editorial Assistance of J. O’Kane. Leiden-Boston:
Brill, 2022, pp. XI+596. ISBN: 978-90-04-52518-4.**

Hasanisi*

(Ankara/Turkey)

E-mail: hasanisi21@yahoo.com.tr

Avrupa Türkolojisinin önemli isimlerinden Hendrik Boeschoten, 1950 yılında Hollanda’da doğmuştur. Fizik, matematik ve tarih gibi alanlara ilgi duyup bu sahalarda çeşitli öğrenimler gören Boeschoten, 1980’de Türkoloji alanında doktora başlamıştır. Dil ilişkileri ve dil değişimi gibi kuramsal konularla ilgili yazılar yazan Boeschoten, Türkoloji içerisindeki ününü *Evlia Çelebi*, *Kıyas-ı Rabguzî* ve *Dede Korkut* metni üzerine yaptığı çalışmalarla kazanmıştır. Bu araştırmalar dışında, Boeschoten, son yıllarda Orta Türkçe dönemi söz varlığı ile ilgili çeşitli araştırmalar ortaya koymuştur. Bu eserler, eldeki tanıtma yazısına konu olan esere hazırlık mahiyeti taşımaktadır. Çalışmalar için bk. Boeschoten 2020a, 2020b, 2021a.

Görüldüğü üzere, Boeschoten’in *Erken Orta Türkçe* ‘Early Middle Turkic’ kavramı temelli çeşitli yazılar ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Bu yazılar, Orta Türkçe dönemi metinleri içerisinde yer alan çeşitli kelimeleri içeren değerlendirmelerden oluşmaktadır.

Eldeki tanıtım yazımız, 19 Aralık 2022 tarihinde piyasaya sürülen *A Dictionary of Early Middle Turkic* adlı eser üzerinedir. Hendrik Boeschoten tarafından ortaya konan ve Türkiye Türkçesine *Erken Orta Türkçenin Sözlüğü*

* ORCID ID: 0000-0001-7269-3596.

şeklinde aktarılan bu kitap, XIV. yüzyıl Doğu Türkçesini içeren İslamî Türkçe metinlere dayalı söz varlığını içermektedir.

Kitap, altı bölümden oluşmaktadır:

1. Ön Söz (s. v1)
2. Kısaltmalar (s. vii-x1)
3. Giriş (s. 1-11)
4. Sözlük (s. 13-434)
5. Dizin (s. 435-587)
6. Kaynakça (s. 588-596)

Çalışmanın *Ön Söz* (s. v1) bölümünde, eserin ortaya konuş hikâyesi ve bu süreçte yaşananlar kısaca anlatılmaktadır. 1980'li yıllarda Rabghūzī'nin *Qisas al-Anbiyā'sı* üzerine incelemeler yapan Boeschoten, eserin dilini anlamayı sağlayacak bir sözlüğün olmayışından yakınlıkta eldeki çalışmanın bu sebepten ortaya konduğunu dile getirmektedir. Orta Türkçe dönemi söz varlığı üzerine çalışmalarına özellikle emekliliğinden sonra başladığını belirten Boeschoten, eserin ortaya konmasında başta Semih Tezcan olmak üzere, Lázlo Károly (dijital programlama), Keyvan Dehgan (Farsça), Björn Wiemer (Slavca malzemeler), Éva Kinces Nagy (Moğolca), Robert Dankoff ve Klaus Röhrborn (öneri ve düzeltiler) gibi isimlerden yardımlar aldığını ifade ederek eserin alandaki boşluğu dolduracağı inancındadır (s. v1).

Çalışmanın *Kısaltmalar* (s. vii-x1) bölümü, iki alt başlıktan oluşmaktadır:

1. Kaynaklar ve Kısaltmaları (s. vii-ix).
2. Diller ve Dilbilimsel Terimler (s. ix-xi).

İki alt başlıktan oluşan bu bölüme bakıldığında, çalışmanın çeşitli kaynaklara gidilerek titizce ortaya konduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmanın *Giriş* (s. 1-11) bölümü, eldeki esere yönelik teknik bilgileri içermektedir. Bu bölümde, çalışmanın korpusuna, sözlükteki maddelerin gösterimine, bu maddelerin dilsel olarak işlenişine ve de Dizin bölümüne dair yöntemler hakkında bilgiler yer almaktadır.

Giriş (s. 1-11) bölümü, Boeschoten'in çalışmasındaki korpus üzerine bilgilerle başlamaktadır. Boeschoten, korpusunu kronolojik olarak XIV. yüzyıl

Anadolu sahası dışındaki eserlerden seçtiğini belirtmektedir. Çalışmada yararlanılan kaynaklar, geç dönem Karahanlı Türkçesinden Harezmi, Altın Ordu ve Kıpçak Türkçesine uzanmaktadır (s. 1).

Boeschoten, çalışmada yararlandığı kaynakları içerik olarak şu şekilde sınıflandırmıştır.

1. Harezmi Türkçesiyle Altın Orda topraklarında ya da başka yerlerde kullanılan Türkçeyle yazılmış bir dizi İslamî anlatı metinleri (s. 2-3)

Bu kategoride, *Qişāş al-Anbiyā'*, *Mu'īn al-Murīd* ve *Nahj al-Farādīs* gibi eserler yer almaktadır.

2. Altın Orda Türkçesiyle yazılmış iki önemli şiir ve bir ölçülü nesir (prosimetrik) metni (s. 3)

Bu kategoride, *Husrav u Širīn*, *Muḥabbatnāma* ve *Kitāb Gulistān bi-t-Turkī* gibi eserler yer almaktadır.

3. Geç dönem Uygur harfli İslamî eserler (s. 3-4)

Bu kategoride, *Laṭāfatnāma*, *Mi'rāğnāma*, *Rizvān Šāh* ve *Rūḥ-Afzā*, *Oğuznāma*, *Manzum Oğuzname* ve *Qutadqu Bilig'in qaşida* bölümü yer almaktadır.

4. Geç dönemde ortaya konmuş iki manzum eser (s. 4)

Bu kategoride, *Qişsa-i Yūsuf* ve *Käsikbaş Kitābi* gibi eserler yer almaktadır.

5. Bazı uzmanlık alanları ile ilgili eserler (s. 4-5)

Bu kategoride, *Munyat al-ğuzāt*, *Kitāb bayṭarat al-vādiḥ*, *Iršād al-mulūk va s-salātīn*, *Kitāb fīriyādat al-ḥayl*, *Kitāb fī 'ilm an-nuṣṣāb* ve *Taḥsuqnāma-i İlḥānī* gibi eserler yer almaktadır.

6. Diplomatik Belgeler (s. 5)

Bu kategoride, *yarlıklar* yer almaktadır.

7. Kur'an Tercümeleri (s. 5-6)

Bu kategoride, QT kısaltmasıyla 6 adet tercüme eser yer almaktadır.

8. Satır arası çeviriyle oluşturulmuş sözlükler (s. 6)

Bu kategoride, *Muqaddimatal adab* ve *Kitāb al-Afāl* gibi eserler yer almaktadır.

9. Türk dili üzerine bilgilerin yer aldığı Arapça yazılmış gramerler (s. 6-7)

Bu kategoride, *Kitāb Ḥilyat al-insān wa-Ḥalbat al-lisān*, *Kitāb al-Idrāk li-lisān al-atrāk*, *Kitāb-i maǧmūʿ-i tarǧumān-i Türkīva ʿAǧamī va Muǧalī va Fārsī*, *at-Tuḥfa az-zakiyya fi l-luǧa at-Turkiyya*, *Qawānīn al-kulliyya li-ḍabṭ al-luǧa at-Turkiyya* vs. gibi Memlūk gramerleri yer almaktadır.

10. Türk diline dair malzemeleri içeren iki dilli eserler (s. 7-8)

Bu kategoride, *Farhang-i Zafān-gūyā* ve *Rasulid* (Resuli Sözlüğü) yer almaktadır.

11. Latin harfli *Codex Cumanicus* metni (s. 8).

Görüldüğü üzere, eldeki sözlüğün malzemesi Harezmi ve Kıpçak Türkçesi eserlerine dayanmaktadır. Burada dikkat çekici olan durum, Boeschoten'in *Early Middle Turkic* terimi doğrultusunda Çağatay Türkçesi eserlerini çalışmasına almamasıdır. Boeschoten'in çalışmasında yer alan korpustan hareketle, şunu diyebiliriz: *Erken Orta Türkçe* terimi, Karahanlı Türkçesinin geç dönem eserleri ile Harezmi ve Kıpçak Türkçesine ait metinleri içeren bir dönemdir.

Çalışmanın *Giriş* (s. 1-11) bölümünde, eldeki eserde yer alan maddelere dair Boeschoten'in uyguladığı sistem hakkında bilgiler vardır. Boeschoten, ilerleyen satırlarda da göstereceğimiz üzere, sözlükteki maddelerini geniş bir varyantla oluşturup hem kelimenin geçtiği metinleri vermiş hem de sözcüğün kökeni hakkında bilgiler vermiştir (s. 7-8).

Türk dili açısından Harezmi ve Kıpçak Türkçesine ait metinler, özellikle de Kıpçak Türkçesine ait eserler yabancılar tarafından yazıldığı için fonemlerin gösteriminde sorunların olduğu Türk dili araştırmaları içerisinde bilinen bir durumdur. Boeschoten, bu noktada özellikle transkripsiyon noktasında sıkıntıya düşmeme adına, 'ortalama' bir sistem benimsediğini dile getirmektedir (s. 9).

Çalışmanın *Giriş* (s. 1-11) bölümünde, ayrıca *Dizin* bölümüne de değinilmiştir. Boeschoten, okuyucu için fonetik varyantların olduğu girişleri italik olarak gösterip kelimeye dair türevleri de sıralamıştır (s. 1).

Son olarak çalışmanın *Giriş* (s. 1-11) bölümünde, Boeschoten eldeki çalışmanın etimolojik bir çalışma olmadığını, hazırlamış olduğu eserin mevcut

külliyatı genişletme amacı doğrultusunda betimleyici bir nitelikte olduğunu belirtmektedir.

Çalışmanın *Sözlük* (s. 13-434) bölümü, a - ä/e - b - ž - ĵ - č - d/đ - đ - f - g/ğ - h/h/h - i/i - k - l - m - n - (*ń) - (ň) - o - ö - p - r - s/ş/s - š - t/ţ - u - ü - v/w - y - z/z/z şeklinde sıralanan kelimeleri içermektedir. Alfabetik sözlüğün giriş bölümünde, okuyucunun sözlükteki madde başlarını anlayabilmesi için özel işaretlere yer verilmiştir. Bu işaretler, sözlüğün içerdiği dilsel malzemeyi göstermesi bakımından önemlidir (s. 11).

* Asteristik işareti, tanıklanamayan sözcüğü gösterir.

/ Eğik çizgi işareti, allografları gösterir.

; Noktalı virgül, belirli bir gövdeye ait örnekleri ayırır.

. Nokta, aynı kökün farklı anlamlarını birbirinden ayırır.

| İlgili kelimenin farklı türevlerini yansıtır ve kök kelimeyi gövdeden ayırır.

|| Ögeleri, kök formdan anlamsal bağlantıyla ayırır.

[] İlgili kelimeye dair yorumlar ve açıklamalar için kullanılır.

? Kesin olmayan biçimi anlatır.

Ayrıca, bu işaretlere ek olarak = işareti, fiil köklerini göstermek için kullanılmaktadır.

Görüldüğü üzere, ilgili sözlükte kullanılan bu işaretler, eldeki malzemenin yorumlanmasında okuyucuya kılavuzluk etmektedir.

Eserde uygulanan yöntemi ve dilsel incelemeyi anlayabilmek için çalışmanın *Sözlük* (s. 13-434) bölümünden örnekler alıp bunları göstermenin daha faydalı olacağı kanaatindeyim.

ažun <sogd. ‘the world’ (QT₁₋₃, IM-turk, QA, MM, XŠ, LN) / **ožun** (QT₃, QT₅) / **ažun** (QT₂, IM-ioc, MN, LN); *bu ažun* ‘this world’ (IM); *ol ažun* ‘the hereafter’ (IM); *keđinki ažun* ‘the hereafter’ (QT₃, QT₅); **ažun tiriglik** ‘life in this world’ (QT₅) | **ažunčĭ** ‘world ruler’ (IMa) [QB (CL, 29b)] | **ažunliġ** ‘creature, mortal’ (QT₅) / **ažunluġ** (QT₃, QT₅, XŠ) | **ažunsuz** ‘wretched’ (QT₃, ar. شَقِيءٌ) | **ažunliq** ‘wordly’ (QT₅); *Bu ažunliq nersälär turur* ‘These are worldly things’ (QT₅)

s. 15

İlk kez Eski Uygur Türkçesine Soğdca ʾzwn (Wilkens, 2021: 94) formundan uyarlanan *ažun* sözcüğü, ‘varlık, varlık şekli, varlık biçimi, yaşam, hayat, yaşam süresi, uzun ömür, dünya’ gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime, İslamiyet ile birlikte Budist anlamından sıyrılarak İslamî bir terim olmuştur. İslamî Türkçe metinlerde *ažun* şeklinde görülen bu sözcük, ‘dünya, âlem, evren’ (Borovkov, 2002: 45) gibi anlamlara sahiptir.

İslamî Türkçe metinlerin yer aldığı bu sözlüğe bakıldığında, teknik olarak *ažun* yazımına sahip kelimenin köken olarak Soğdcadan geldiği < işareti ile belirtilerek İngilizce olarak verilen anlam tırnak içinde gösterilmiştir. Parantez içinde yer alan eser kısaltmaları ile geçtiği yer gösterilen *ažun* sözcüğünün / işareti ile *ažun* ve *ožun* şeklinde iki fonetik varyasyona sahip olduğu da anlaşılmaktadır.

Son olarak, sözlükteki maddede bold olarak *gösterilen ažun tiriglik*, *ažunčĭ*, *ažunsuz* gibi ifadeler, kelimenin farklı sözcük ve eklerle kullanımından doğan yeni leksikal yapılarına işaret etmektedir.

jadū <pers. 1. ‘magician’ (QT5) / **jadī** (MG) | **jadūluq** 1. ‘magic, sorcery’ (QT1–4, QA, XŠ) / **jadūliq** (QT2) / **jadūliq** (QT3); **jadūluq qil**= ‘to practice magic, sorcery; to put a spell on s.o.’ (QT1, QT3). **jadū** 2. ‘magic’ (QA) / **jadī** (TZ) | **jadūci** ‘magician’ (QT2, QA) **jadūluq** 2. ‘magic device’ (QAt); *Altmış qatır yüki jadūluq kältürdilär* ‘Sixty mule-loads of magic devices were brought’ (QAt)

s. 103

Çalışmanın *Sözlük* bölümü içerisinde yer alan yabancı kelimelerden biri, *jadū* ifadesidir. ‘Büyücü’ anlamındaki bu kelime, Farsçadan Türkçeye geçmiştir. Bu maddede uygulanan yöntem, Örnek 1’deki maddeyle aynı olsa da kelimenin anlamlandırılması noktasında numaralandırılma yapılarak ifadenin sahip olduğu anlamlar gösterilmiştir. İlgili maddeye baktığımızda, bugün ‘cadı’ olarak bilinen *jadū* sözcüğü, 1. *büyücü*; 2. *büyü aleti* şeklinde iki anlama sahiptir. Bu durum, eldeki metinler tanıklığında, Boeschoten’in kelimeleri anlamlandırma noktasında metinlere hâkim olduğunu göstermektedir.

haşm <ar. 1. ‘antagonist, adversary’ (QT1–3, QT5, KA, QA, NF, XŠ, GUL); *Oğulğa haşmliq qilmaq haṭā ol* ‘It is wrong to be hostile to one’s son’ (XŠ) | **haşmliq** ‘hostility’ (QA). **haşm** 2. ‘husband’ / **haşim** (QAc) | **haşm** 3. ‘litigation’ (QT2) | **haşmlig** ‘litigant’ (QT2); *Haşmliglar kälip haşmîn irdär* ‘Litigants have come to sort out their case’ (QT2) [cf. Usta & Amanoğlu (2002: fn. 66)] | **haşm-laş**= ‘to dispute, contend’ (QT1)

s. 137

Çalışmanın *Sözlük* bölümü içerisinde yer alan yabancı kelimelerden biri, Arapça *haşm* sözcüğüdür. Önceki bölümlerde gösterilen örneklerde olduğu gibi, burada da aynı yöntemler uygulanmıştır. Sözcüğün geldiği köken < işareti ile Arapça olarak gösterilmiş, tırnak içinde ifadenin anlamına ve de parantez işareti ile sözcüğün geçtiği yere gönderme yapılarak kelimenin çeşitli eklerle genişletilmiş formları gösterilmiştir.

**šilta*= < mong. 'to offer a pretext' / *šilta*=
(TZ ar. تَحَجَّجَ) | *šiltamaq* 'excuse' (TZ-tat.
ar. عُدْرَ) | *šiltaq* 1. 'excuse, pretext, trick'
(QA, TZmrg ar. حَيْلَة) / *šiltağ* (NF) [TMEN
no.236 *šiltaq*; uzb. *siltav*] | *šiltali* 'cunning'
(TZ ar. حَيْلِي). *šiltaq* 2. 'accusation' / *šiltov*
(NF)

s. 308

Çalışmanın *Sözlük* bölümü içerisinde yer alan yabancı kelimelerden biri de, Moğolca *šilta*- eylemidir. Sözcüğün maddede işlenişi, önceki örneklerden biraz farklıdır. Öncelikle bir fiil olarak ilgili ifade = işareti ile gösterilmiştir. Sözlüğün genelinde = işareti, yazarın fiiller için kullandığı özel bir işarettir. Sözlükte *šilta*-eylemi için kelimenin başına * işareti konarak sözcüğe dair tanıklamanın yapılamadığı gösterilmiştir. < işareti ile Moğolcaya götürülen bu sözcük, yukarıda zikredilen farklılıklar dışında, diğer örneklerde olduğu gibi gösterilmiş, ifade için bir açıklama söz konusu olduğunda [] işareti kullanılmıştır.

ärkäk 1. 'male' (QT₁, QT₄, IM ذَكَرَ, MAn, QA, NF) / *erkäk* (QT₂₋₄, ON, CCa, TZ, QK, BV) / *ergäk* (IMa) [according to Erdal (OTW I, 41) originally a dimin. of *irk* 'ram approaching its fourth year', q.v.]; *ärkäk oğlanlar* 'boys' (QA) [QAt: *är oğlanlar*]; *ärkäk siçgan* 'male mouse' (QT₄) | *ärkäklik* 'manliness' (NF). *ärkäk* 2. 'penis' (QA); *Tilini kesti, qulaqların kesti, ärkäkin kesti* 'She cut off his tongue, his ears and his penis' (QA)

s. 60

Çalışmanın *Sözlük* bölümünde Türkçe kelimeler için uygulanan yöntemle bakıldığında, yabancı kelimelerde uygulanan sistem, Türkçe kelimeler için de geçerlidir. Öncelikle kelimenin sahip olduğu anlam gösterilmiş, devamında geçtiği yer, ifade hakkında yorumlar ve açıklamalar, başka kelime ve eklerle oluşmuş yeni formlar okuyucuya sunulmuştur.

unut= 'to forget' (g.) / **unut**= (AH) / **unüt**= (QT₁, QT₃, QT₅, KA, QA, NF, XŠ) | **unut-ğan** 'forgetful' (QT₁, FK) | **unutçañ** 'forgetful' (CCb) [krg. *unutçaak*; cf. CL 275a *ayançañ* 'reverent'] | **unutsalıq** 'forgetfulness' (QT₃, MAV, FK) | **unutsanlıq** 'forgetfulness' (QT₂) | **unutul**= 'to be forgotten' (QT₂, QT₄) / **unütül**= (QT₃) | **unuñur**= 'to make forget' (IMb ar. تَعَاْفَلْ) | **unuttur**= 'to make forget' (QT₂₋₅, MAV, QA, NF) / **unüttur**= (QT₁, QT₃, KA) / **unutdur**= (QT₃, MAV)

s. 362

Çalışmanın Sözlük bölümünde Türkçe fiillerin işlenmesine *unut-* eylemi özelinde baktığımızda, sözcüğün öncelikle eylem olduğu = işareti ile gösterilmiş, / işareti ile kelimenin *unut*-, *unüt*- gibi fonetik varyasyonları verilmiştir. Devamında *unut-* fiiline gelen yapım ekleri ile ortaya çıkan fiil ve isim türevlerine yer verilmiştir.

Ayrıca, çalışmada eş sesli kelimeler için kelimenin sonuna rakamlar getirilerek bu sözcüklerin farklı kelimeler olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

*yas*¹ 1. 'damage' (QT₁, QT₃, QT₅, QA); *yas qıl*= 'to damage' (QT₃); *qor yas* 'damage and harm' (QT₃); *yas kötür*= 'to incur damage' (QA); *Yas tãgdi aña* 'He incurred damage' (MAV) | *yaslıg*¹ 'damaged' (QT₃) | *yaslıgılg* 'damage' (QT₃). *yas*¹ 2. 'destruction' (FK); *İlk halãli yas bolsa yana bir algay* 'If his first wife dies, he will take another one' (FK)

*yas*² <ar. يَأْس 'mourning' (MA, QA, XŠ) / *yaş* (AH, DM); *yas aşı* 'funeral banquet' (MAv); *yas tut*= 'to mourn' (XŠ) | *yaslıg*² 'in mourning' (MAv) / *yaşlu* (AH) | *yasla*= 'to mourn' (IMa ar. عَزَى, MAV, XŠ); *yasın yaslab* 'mourning for him' (XŠ)

Görüldüğü üzere, biri Türkçe diğeri Arapça olan ‘yas’ sözcükleri, ¹ ve ² rakamları ile gösterilip bunların sadece yazım noktasında benzerlikler taşıdıkları ifade edilmiştir.

Çalışmanın *Dizin* (s. 435-587) bölümüne baktığımızda, öncelikle kelimelerin sözlükte geçtiği sayfa numarasına yer verilmemiştir. Bu bölümde, özellikle şahıs ve belirtme zamirleri, bildirme gibi bazı kategorilerle birlikte, ve *taqi* gibi bağlaçlar da bu bölüme dâhil edilmemiştir.

Çalışmanın *Dizin* (s. 435-587) bölümünde, sözcüğün geldiği isim ya da fiil kökü ve de bazı sözcüklerin isim ve fiillerle kullanıldığı örnekler de gösterilmiştir. Bu durumu, birkaç örnekle göstermek yerinde olacaktır.

Çalışmanın *Dizin* (s. 435-587) bölümünde, sözlükte yer alan maddelerin sahip olduğu köken hakkında değerlendirmelerin yapılmasına dair bir çaba vardır. Örneğin,

s. 470’te yer alan *çingâr*= eylemi, *çin* ismine götürülmüştür.

s. 552’de yer alan *tiritgân* sözcüğü, **tir*= eylemine götürülür.

Görüldüğü üzere, her iki sözcüğün de kökeni gösterilmiş, kelimenin yazılı metinlerde tanıklanamadığı durumlarda * işareti ile olası biçim ortaya konmuştur.

Çalışmanın *Dizin* (s. 435-587) bölümünde, herhangi bir kelimenin diğeri sözcüklerle kullanımlarının gösterildiği örneklere gelince, s. 494’te yer alan *könül* ifadesine baktığımızda, zengin bir eş dizim ortaya çıkmaktadır.

könül v. ač=2, ači=, ađin, ağır, ađri=, al¹, al=, ala², *amur=, an- [equ.], añ=, arām, arī=, *awī=, ädä, eđär=, äksü=, ämgä=, ämit=, enç, äwür=, ba=, bulğa=, färiğ, h¹uś, ir=1, isi=, káč=1, kâmiş=, kâräk, kertü, kök², *küñ=, maşgöl, mayl, mihir, ös=, özdän, qab, qal=, qalam, qarâr, qat=2, qav=1, qış=, qiy=, salāmat, saq=, säw=, sircä, sız=, suq=, tamğa, tar¹, til, tîn=, tölä=1, töpä, tur=, tut=, tüş=, ulfat, uluğ, ur=, üçün², yaq=1, yaq=2, yara=, yemä, yu=, yumša=1

İlgili bölümden alıntılanan *köñül* sözcüğüne bakıldığında, kelimenin isim ve fiil kategorisinde çeşitli sözcüklerle kullanımı yeni leksikal yapıların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu yönüyle, çalışmanın *Dizin* (s. 435-587) bölümünde uygulanan bu yöntem, Türk dilinin *Erken Orta Türkçe* dönemi temelinde sahip olduğu leksikal içeriğin düzeyini göstermesi bakımından önemlidir.

Orta Türkçe sahasının söz varlığının incelendiği bu eserin ortaya konmasında büyük bir emek ve çaba gösteren Hendrik Boeschoten'e şükranlarımızı sunar, eserin Türkoloji alanına büyük katkılar getireceği fikrinde olduğumu burada belirtmek isterim.

Kaynakça

Boeschoten, H. (2020a). Contributions to the lexicography of early Middle Turkic. Part 1. *Turkic Languages*, 24 (1), 110–143.

Boeschoten, H. (2020b). Contributions to the lexicography of early Middle Turkic. Part 2. *Turkic Languages*, 24 (1), 171–197.

Boeschoten, H. (2021a). More on early Middle Turkic lexical elements. In Zimonyi, I. (Ed.), *Altaic and Chagatay Lectures: Studies in Honour of Éva Kincses-Nagy* (pp. 101-108). Szeged: University of Szeged.

Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*. Çev. Usta, H. İ. & Amanoğlu, E. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Received 03.12.2022	Review	JOTS
Accepted 25.12.2022		7/1
Published 27.01.2023		2023: 276-286

İsi, H. Tantrik Türk Budizmi Metinlerinde Budist Şahsiyet ve Varlıklar, Tematik ve Dilsel İnceleme, Çanakkale: Paradigma Akademi, 2022, ss. 1096. ISBN: 978-625-8118-75-9.

Sümbül Begüm YILDIZ*

Beykent University (istanbul/Turkey)
E-mail: begumyildiz@beykent.edu.tr

Tibet Budizmi'ne dayalı Budist Uygur düşünce sistemi için kullanılan Tantrik Türk Budizmi terimi, XIII-XIV. yüzyıllarda Moğol-Yuan hanedanlığı döneminde görülen Türk Budizmi için söylenen bir terimdir. Bu yüzyıllarda Tibetçe, Sanskritçe ve Çince gibi dillerden çeşitli eserler çevrilerek Uygurcaya kazandırılmıştır. Kazandırılan bu çevirilerden ilki 1910'da Raddlof tarafından neşredilen *Tişastvustik* (Ölmez, 1998: 261) adlı sūtra kitabıdır. Radloff'un ardından Peter Zieme, György Kara, Kogi Kudara, Klaus Röhrborn, Wilhelm Raddlof, Max Müller gibi araştırmacıların öncülüğünde *Bahşı Ögdisi*, *Beş Dhyani Buddha'nın Tasviri*, *Guanwuliangshoujing*, *Totenbuch* vb. Tantrik Türk Budizmi'ne ait Eski Uygurca metinler neşredilmiştir¹. Tibet Budizmine ait Eski Uygurca metinler ve metinlerin ait oldukları kataloglar da Yakup & Knüppel (2007), Yakup (2009) ve Elverskog (2022) tarafından hazırlanmıştır.

Tantrik Türk Budizmi metinleri hakkında bugüne kadar metin neşri ve katalog yayınları dışında ilgili metinleri terminoloji açısından inceleyen çalışmalar da yapılmıştır. Nitekim Eski Uygur Türkçesi dinî terimlerin yoğun olduğu bir dönemdir. Özellikle Tibet Budizmi'ne dayalı Eski Uygurca metinlerde

* ORCID ID: 0000-0002-4220-0209.

¹ Tantrik metinler için bk. Elverskog, 2020: 137-160.

Tibetçe sözcükler, kişi adları bu dönem öncesi metinlerine göre daha çoktur (Ölmez, 1998: 262). Tanıtımı yapılacak olan *Tantrik Türk Budizmi Metinlerinde Budist Şahsiyet ve Varlıklar, Tematik ve Dilsel İnceleme* adlı kitap da Budist şahsiyet ve varlıkları konu alan bir çalışmadır. Söz konusu çalışma, daha önce Tantrik Türk Budizmi metinlerindeki Budist şahsiyet ve varlıkların filolojik açıdan incelenmemiş olması ve bu sahaya ait terimlerin derli toplu bir şekilde sunulması açısından önem arz etmektedir.

Kitap, *Giriş* bölümüyle birlikte toplam 9 ana bölümden oluşmaktadır. *Giriş* bölümünde çalışma hakkında genel bilgiler verilmiştir. Bu bölüm, *Çalışmanın Konusu, Çalışmanın Özgün Değeri, Çalışmanın Araştırma Soruları, Çalışmanın Yöntemi ve Çalışmada Taranan Kaynaklar* şeklindeki alt başlıklardan oluşmaktadır. Yazar, konuyla ilgili daha önce yapılan çalışmaları da göz önüne alarak *Çalışmanın Özgün Değeri* başlığında:

- Tantrik Uygur Budizmi'nin hem söz varlığı hem de kültürel açıdan işlenmemesi,
 - Dinî terimleri dil ilişkilerini göz önüne alarak işleme,
 - İlk kez Uygur Budist Terminolojisinin Moğolca ile karşılaştırılması ve Eski Uygurca terimlerin Moğolcadaki görünümü ve
 - Tibet Budizmi'ne dayalı Budist Uygur Edebiyatı'nda ilkler
- maddeleriyle çalışmanın temelini oluşturacak değerleri sıralamıştır.

Budist Uygur Dinî Terminolojisi başlığını taşıyan *Birinci Bölüm*'de Uygur dinî terminolojisine temas eden araştırmacıların görüşlerine yer verilmiştir (s. 17-60). Terimlerin, Türkçeye aktarımındaki ödünçleme ve çeviri yöntemlerine değinilmiş araştırmacıların bu konudaki sınıflandırmaları yansıtılmıştır. Bu bölümde, Tantrik Türk Budizmi'nin dinî terminolojisinde kaynak dil olan Soğdca, Toharca (A/B), Çince, Moğolca, Sanskritçe ve Tibetçe hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın ana konusunu oluşturan asıl kısım *İkinci Bölüm*'den itibaren başlamaktadır. *İkinci Bölüm, Buddha Kişiliği* başlığını taşır (s. 61-286). Bu bölümde, yalnız Tantrik Türk Budizmi metinlerinde değil Eski Uygurcanın dinî metinlerinde de sıklıkla karşılaşılan pek çok terim işlenmiştir. Söz konusu bölümde yer alan 8 alt başlık ve bu başlıklarda ele alınan terimler şöyledir:

- 2.1. *Buddha Şahsiyetine Dair Adlandırmalar: Devatādeva, Gautama Buddha, Maharşi, Śākyamuni, Śākyasiṃha*

2.2. *Buddha'nın Unvanları: Arhat, Bhagavat/Bhagavan, Samyakṣambuddha, Sarvajñā/Sarvajñāna, Sugata, Tathāgata*

2.3. *Buddhalar: Ādibuddha, Beş Meditasyon Buddhası, Bin Buddhalar, On Yön Buddhaları, Üç Zamandaki Buddhalar, Pratyekabuddha, Saptatathāgata, Diğer Buddhalar*

2.4. *Buddha'nın Öğrencileri: Ānanda, Śāriputra, Śrāvaka*

2.5. *Buddha'nın Dört Soylu Kişisi: Āryapudgala: Śrotaāpanna, Sakṛdāgāmin, Anāgāmin, Arhat*

2.6. *Buddha'nın Düşmanı: Devadatta*

2.7. *Buddha Babası ve Buddha Anası: Yab Yum*

2.8. *Buddha'nın Fiziksel Özellikleri (Otuz İki Büyük Özellik/Seksen Küçük Özellik)*

Terimler önce Budist terminoloji kaynaklarına, *Türkische Turfantexte'e*, *Uigurica'ya*, Eski Uygurca metin çalışmalarına ve yer yer elektronik sözlüklere başvuru yoluyla açıklanmıştır. 2. 3. 4. 5. 6. 7 ve 8. bölümlerdeki terimler için daha önce araştırmacılar tarafından yapılan açıklamalar verilmiştir. Örneğin Buddha'nın düşmanı olan *Devadatta* hakkındaki açıklamalar (s. 277) şöyledir:

Devadatta, Buddha'nın kendisi tarafından dönüştürülen, Buddha'nın anne tarafından akrabasıdır. Saṅgha'nın saygın bir üyesi olan Devadatta'nın Saṅgha'nın kontrolünü Buddha'dan almak için ona üç cinayet teşebbüsü olmak üzere sayısız entrika başlattığı söylenir. Devadatta, Buddha'nın zorunlu kılmaya çalıştığı, ancak Buddha'nın isteğe bağlı olması gerektiğine karar verdiği bir dizi çileci uygulama konusunda Buddha ile ters düşmüştür. Devadatta'nın Buddha'yı devirme çabalarının her biri başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Keown, 2003: 72, Irons, 2008: 154). Devadatta, hiçbir zaman aydınlanma derecesine ulaşmamış olmasına rağmen, meditasyon yoluyla doğüstü güçlere hızla ulaştı. Bir süre için Devadatta toplumda saygı gördü. Śāriputra onu över ve Buddha ona değer verir. Ancak Devadatta, her zaman kötü niyetle Gautama'yı kıskanmış ve Buddha'nın son yıllarında etkisini kırmaya ve cemaatin liderliğini elde etmeye çalışmıştır. Devadatta, kendisi için Gayāsīsa'da bir manastır inşa eden Prens Ajātaśatru'nun himayesini kazanmak için doğüstü güçlerini kullandı. Bu başarıdan cesaret alarak Buddha'ya, emekli olması ve topluluğun liderliğini ona devretmesi önerisiyle yaklaştı, bunun üzerine Buddha onu şiddetlice azarladı. O zaman Devadatta, Ajātaśatru'yu Buddha'nın baş hamisi olan Magadha kralı babası Bimbisāra'yı öldürmeye teşvik eder ve Buddha'yı öldürmesi için harekete geçse de başarıya ulaşamamıştır (Buswell & Lopez, 2014: 233).

Terim açıklandıktan sonra dilsel incelemeye tâbi tutulmuştur. Budist şahsiyet ve varlıkların işlendiği tüm bölümlerde, ilk olarak genel terimin Uygur metinlerdeki kullanımı verilmiştir. Örneğin; *İkinci Bölüm'de Buddha* kavramının Tibet Budizmi'ne dayalı Uygur metinlerindeki kullanımı şu şekilde açıklanmıştır:

Zihni örten tüm belirsizlikleri ortadan kaldıran ve tüm iyi erdemleri mükemmelliğe ulaştırın uyanmış kişi anlamına gelen Buddha kavramı, Tibet Budizmi'ne dayalı Uygur metinlerinde burhan (= Skr. buddha) ve buda (< Skr. buddha) terimleri ile ifade edilmektedir. Eski Uygurca burhan terimi, Çince 佛 fo ve Eski Türkçe kan-han (Ölmez, 1991: 90) ifadelerinin birleşimi ile burhan ya da burkan olarak görülmektedir. Ayrıca, Maue (2008: 62, 63) Brāhmī harfli metinlerde Eski Uygurca burhan sözcüğünün bur hagan şeklinde yazıldığını söylemektedir. (s. 63)

Bu açıklamaların ardından Uygurca terimlerin Sanskritçe, Pālice, Çince, Tibetçe, Toharca A, Toharca B, Soğdca ve Moğolca olmak üzere sekiz dildeki eş değerleri tespit edilmiştir. Örneğin, dévatatē'nin (s. 278-279) söz konusu sekiz dildeki eş değeri şöyledir:

103 Uyg. dévatatē “Buddha'nın rakibi, muhalifi; Buddha Śākyamuni'nin muhalifinin adı; Mahāyāna'da başka Buddhaların da muhalifi; Buddha'ya karşı gelen kimse” (Wilkens, 2021a: 247, Tekin, 2019b: 332, Tokyürek, 2019a: 79, Buswell & Lopez, 2014: 233, BT XIII, 1985: 211) = Skr. devadatta (Wilkens, 2021a: 247, Tekin, 2019b: 332, Tokyürek, 2019a: 79, Buswell & Lopez, 2014: 233, Barutcu Özönder, 1998: 112, BT XIII, 1985: 211)=Pāli. devadatta (Wisdom Library, “Devadatta” maddesi)=Çin. 提婆達多 tí pó dá duō, 地婆達兜 de pó dá dōu (Tokyürek, 2019a: 79, Buswell & Lopez, 2014: 233, SH, 1937: 207, 373)=Tib. lhas sbyin (Tokyürek, 2019a: 79, Buswell & Lopez, 2014: 233)=Mo. devadad (Särközi, 1995: 259), [*daysun] (Lessing, 2017: 291)=Sogd. dyvdt (Lurje, 2020: 6, Tokyürek, 2019a: 79, Laut, 1986: 107)=Toch. A devadattā, devadatte (Wilkens, 2021: 247, Tokyürek, 2019a: 79, Adams, 2013: 347, Poucha, 1955: 127) & Toch. B devadatte, tewatatte (Wilkens, 2021a: 24, Tokyürek, 2019a: 79, Adams, 2013: 347).

Yazar, terimlerin eş değerlerini verdikten sonra araştırmacıların terimlerin kökenine yönelik değerlendirmelerini de sunmuş ve nihayetinde kendi görüşünü eklemiştir. Dilsel incelemede terimlerin hangi yöntemle Uygurcaya kazandırıldığını belirtmiştir (s. 279):

Terimle ilgili değerlendirmelere bakıldığında, Laut'a göre, son ünlünün kaybolması ve eksik yazım, Sanskritçe kelimenin Eski Türkçeye Soğdca üzerinden geçtiğini açıkça göstermektedir (1986: 107). Tokyürek terim için devadat “devadatta” karşılığını verir (2019a: 79). Wilkens çalışmasında, Sanskritçe devadatta ifadesinin Budist Uygur metinlerinde devadat <Sogd. dyvdt <<Skr. devadatta (2021: 247) ve dévatatē <Toch. A/B devadatte ~Toch. B tewatatte <<Skr. devadatta “Buddha Śākyamuni'nin muhalifinin adı, Mahāyāna'da başka Buddhaların da adı” (2021a: 247) olarak görüldüğünü söyler.

Tibet Budizmi'ne dayalı Budist Uygur metinlerinde tanıkladığımız dévatatē ifadesi, Toharca A/B devadatte şekliyle ödünçleme ilişkilerinin ürünü olarak Eski Uygurcaya alınmıştır.

İncelemede son aşama “Tanık/Tanıklar” kısmıdır. Açıklanacak olan terim, burada Uygurca metinden örnekler verilerek Türkiye Türkçesine aktarılmıştır:

toyınlara ançulayu kelmiş amita aba burhannıñ şmnusınıñ atı puçaraça erür devatatèniñ atı prasata tıp erür “Ey rahipler, Amitābha Buddha’nın Māra’sı Pūjarāja’dır. Onun Devadatta’sı ise, Prasāda’dır.” (BT XXXVI B 041-045, 2016:128, 129).

Bodhisattva Kişiliği başlıklı *Üçüncü Bölüm*’de Bodhisattva kavramı, bu kavrama ait terimler ve bazı Bodhisattvalar açıklanmıştır (s. 287-302);

3.1. *Bodhisattva Kavramıyla İlgili Terimler: Dāka, Mahāsattva, Mahā-upaputra*

3.2. *Bazı Bodhisattvalar: Gandhahastī, Mahāsthāmaprāpta, Sadāprarudita*

Budist Topluluk Üyeleri başlığını taşıyan *Dördüncü Bölüm*’de ilk olarak ‘topluluk’ anlamına gelen *saṃgha* terimi açıklanmıştır. *Saṃgha*, Eski Uygur Türkçesine ait dinî metinlerde *bursang kuvrag*, *térin kuvrag*, *ulug kuvrag*, *tözün bursang kuvrag* ve *ka kadaş térin kuvrag* şeklinde Türkçeleştirilmiş biçimlerle gösterilmiş, tematik ve dilsel olarak incelenmiştir. İlgili bölümde aşağıdaki alt başlıklar bulunmaktadır:

4.1. *Budist Topluluk Üyeleri: Dinî Topluluk Büyüğü (Saṃgha-sthavira), Rahip (Bhikṣu), Rahibe (Bhikṣuṇī), Öğrenciler (śramaṇuddesa, śramaṇōddeśa, śīśya, śikṣya), Rahip Sınıfından Olmayanlar*

Beşinci Bölüm, Tantrik Türk Budizmi’nde önemli şahsiyetlerden biri olan *Guru*’nun işlendiği *Öğreti Ustaları* bölümüdür (s. 339-438). Burada *Guru*’nun nitelikleri açıklanmış, Tantrik Budist metinlerde *Guru*’nun tanımlarına ve ona söylenen övgülere değinilmiş; kavramla ilgili *Ardışık Sırada İlerlemiş Guru (Hocalık) Geleneği, Gurubhāva (Guru Varlığı), Guruyoga (Derin Yol Ustası Guru), Mūlācārya (Kök Guru) ve Vajraguru (Vajra Ustası Guru)* terimleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu sebeple *Beşinci Bölüm*, eserin en kapsamlı bölümlerindendir ve şu alt başlıklardan oluşmaktadır:

5. 1. *Öğreti Ustalarına Dair Terimler: Ācārya, bó shì, Kessi, Lama, Ston pa, Upādhyāya, Yogācāra/Yogācārin*

5.2. *Dördüncü Mücevher: Guru: Guru Kavramıyla İlgili Terimler*

5.3. *Gurular: Anaṅgavajra, Asaṅga, Buddhajñānapāda, Daochuo, Dārikapa, Dharmadhvaḥ, Dīpaṅkaraśrījñāna, Guhyapa, Gzon-nu-’bum, Jalandharapa, Jāyavajra, Jinavajra, Karma pa, Kha cañ Lo rga/Kha gcañ lo, Kṛṣṇacāryapa, Kūmapa, Luipa, Maitreyaṅgātha, Maitrīpa/Maitrīpāda, Mal Locāba, Mar pa Chos kyi blo gros, mkhan-po Byaṅ-chub-dpal, Nāgārjuna, Nāropā, Padmasambhava (Guru Rinpoche), Padmavajra, ’Phags-pa, Prajñākūṭa,*

Rdo rje gdan pa, Rgyal mchan, Rje bcun, Sarahapa, Sa skya Paṇḍita, Stan-chig-pa, Śadina, Saṅs pa Rin po che, Śavaripa, Shan dao, Shes rab, Tilopa, Vāgīśrapa, Vajradhāra, Vajraghaṅṅapa, Vajrapāṇi, Vijayāpa.

İlahlar ve Tanrıçalar başlıklı *Altıncı Bölüm, Koruyucu Tanrılar ve İlahlar ve Tanrıçalar* olmak üzere iki ana alt başlıktan oluşmaktadır (s. 439-610). Birinci alt başlıkta şahsiyetler Tantrik metinlerdeki nitelikleriyle işlenmiş; gezegen ve yıldızların ilahlaştırıldığı ilahlaştırılan Yıldız Tanrılar incelenmiştir. İkinci alt başlıkta ise Tantrik Türk Budizmi'nde dışı Budist ilahlara temas edilmiştir. Birinci ve ikinci alt başlıklarda açıklanan tanrı adları şöyledir:

6.1. *Koruyucu Tanrılar ve İlahlar: Brahmā, Cakravartin, Caturmahārāja, Heruka, Indra, Kārttikeya, Madhukara, Mahāpaśupati, Maheśvāra, Vidyādhara, Vīra, Yama, Yamāntaka, İlahlaştırılan Yıldız Tanrılar*

6.2. *Tanrıçalar: Bhṛṅgiṭi, Cakravegā, Caṅḍālī, Caturabhaginī, Cuṅḍī, Ḍākinī, Grahamātrkā, Mārīcī, Mohinī, Nairātmyā, Pukkaśī, Sarasvatī-Devatā, Sitātapatrā, Śavarī, Tanrı Kızları, Tārā, Umā, Uṣṅiṣa Vijayā, Vasudhārā (Vasundhara~Vasumdhara), Yamadūtī, Yoginī*

Yedinci Bölüm'de Buddha'nın bir inanç sisteminin yanında daha ileri giderek bir mitolojinin oluşmasını sağladığına değinilmiş; Budizm'in gelişmesinde katkısı olan *Mitolojik Varlıklar* ele alınmıştır (s. 611-740). İçerik açısından *Buddha Kişiliği* ve *Guru* başlıklarından sonra bu bölümdeki *Kötü Ruh* ve *Şeytanlar* kısmı da ayrıntılı içeriğe sahiptir. *Mitolojik Varlıklar* bölümü aynı zamanda Budizm ile mitoloji ilişkisinin görülmesini sağlayan iki ana alt başlıkta incelenmiştir:

7.1. *Efsanevi Varlıklar: Apsarā Denilen Peri Kızları, Sekiz İnsan Dışı Varlık (Astasenā)*

7.2. *Kötü Ruh ve Şeytanlar: Ālambhana, Amanuṣya, Aparājītā, Apsmāra, Bhadrājambuka, Bhūta, Chāya, Dadhikarṇa, Ḍākaḍākinī (Ḍākalar ve Ḍākiniler), Jāmikā/Jāmkā, Kaṭaḍākinī, Kaṭaṅkaṭamāli, Kumbhāṅḍa, Lambikā, Mañibhadra, Manuṣya, Maruta, Mātrnaṅḍī, Naivāsika, Ostārakī, Piṅgala, Piśāca, Preta, Pūtana, Rākṣasa, Revatī, Śākunī, Śamīka/Samīkā, Unmāda, Vāsuki, Vighna, Vighnavināyaka, Vināyaka, Hırsız, İçici ve Yiyici Üç Varlık.*

Sekizinci Bölüm, Hint Toplum Düzeni İçerisinde Yer Alan Kişiler'den oluşmaktadır (s. 741-764). *Budizmde Krallar, Prenslar, Kast Sistemi Üyeleri ve Marjinal Bir Dinî Grup: Kāpālīka* başlıklarında incelenen bölümde, şahsiyetlerle beraber gruplar da ayrıntılı şekilde açıklanmıştır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kullanım sıklığı yüksek olan Brāhmaṅalar, Hint toplum yapısını oluşturan kast sınıfı üyeleri arasında gösterilmiştir:

8.1. Krallar: *Ajātaśatru*, *Triśaṅku*

8.2. Prenslar: *Jeta*, *Sudhana*

8.3. Kast Sistemi Üyeleri: *Brāhmaṇa* (Rahipler), *Kṣatriya* (Savaşçılar/Soylular), *Vaiśya* (Tüccarlar)

8.4. Marjinal Bir Dinî Grup: *Kāpālika*

Kitabın Budist şahsiyet ve varlıklara ait bölümlerinden sonra *Kaynaklar ve Eser Kısaltmaları* (s. 805-845), ardından *Sonuç* bölümü gelmektedir (s. 765-803). İsi, *Sonuç* bölümünde *Giriş* bölümünde ifade ettiği *Çalışmanın Araştırma Soruları*'nı cevaplamış, çalışmada ele aldığı dinî terimleri; *Birebir Çevirinin Ürünü Türkçe Dinî Terimler*, *Doğrudan Ödünçlemeye Dayalı Dinî Terimler* ve *Karma Yöntem: Birebir Çeviri ve Doğrudan Ödünçlemeye Dayalı Dinî Terimler* olmak üzere üç grupta tablo ile göstermiş; terimlerle ilgili istatistiksel veriler sunmuştur.

Karşılaştırmalı Budist Terimler bölümünde ise 2. 3. 4. 5. 6. 7 ve 8. bölümlerde açıklanan Uygurca terimlerin Sanskritçe, Pālice, Çince, Tibetçe, Moğolca, Soğdca, Toharca A ve Toharca B dillerindeki karşılıkları tablo şeklinde verilmiştir. (s. 847-978):

Eski Uygurca	Skr. → <i>mahā-saṃgha</i>
116 Uyg. ulug kuvrag	Pāli. → <i>mahāsaṅgha</i>
	Çin. → 大會 <i>dà huì</i> , 大衆 <i>dà zhòng</i>
	Tib. → [* <i>khor</i> , * <i>khor dag</i> , * <i>slob ma'i 'khor</i>] [* <i>khor</i> , <i>dge 'dun</i>]
	Mo. → [* <i>nököd</i>], [* <i>doyid</i> , * <i>gecumis</i>], [* <i>toyid</i>], [* <i>huvarag</i> , * <i>huvrug</i>], [* <i>bursan huvarag</i>], [* <i>saṅga</i>], [* <i>huvarag</i>], [* <i>bursay</i>], [* <i>bursay huvarag</i>], [* <i>çigulugsad</i>], [* <i>bursay huvarag</i>], [* <i>bursay huvara-ud</i>]
	Sogd. → [* <i>pwrsnk</i>]
	Toch. A → [* <i>śāṅk</i>], [* <i>śāṅke</i>]
	Toch. B → [* <i>sāṅk</i>]
	Toch. A/B → (...)

Kitabın *Dizinler* bölümünde *Eski Uygurca Budist Terimler Dizini* ve *Moğolca Budist Terimler Dizini* bulunmaktadır (s. 979-1028). *Eski Uygurca Budist Terimler Dizini*'nde kitapta diğer dillerle karşılaştırılan Eski Uygurca terimler ve bu terimlerin türevleri sıralanmıştır. Bizce, kitapta esasen Uygurca terimler üzerinden açıklamalar yapıldığından 1. dizin yeterli olabilirdi.

Dizin'in hemen ardından *apokrif*, *Nirvāṇa*, *Stūpalar*, *saṃsāra* vb. terimlerin izahlarının bulunduğu *Açıklamalar* kısmı gelmektedir (s. 1029-1096). Bu bölüm, okuyucular için özet bilgilerin yer alması bakımından yararlı olsa da yazar bazen

esas bilgilerin dışına çıkmış ve ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Örneğin s. 1033'te vi numaralı açıklamada Moğol yazı dilinin gelişimi detaylıca işlenmiştir. Fakat yazarın, *Açıklamalar* bölümünün başında şu açıklaması geçer:

Çalışmanın bu başlığı, Budist Şahsiyet ve Varlıklar özelinde çalışma içerisinde yer alan bazı önemli dinî terimler üzerine görüşleri içermektedir. (s. 1029)

Söz konusu bölümün içeriğinde ise “bazı önemli dinî terimler” ifadesinin aksine *Moğolların Gizli Tarihi, Ana Moğolca, Fenghuang, Brāmī Yazısı* vb. din dışı konularda açıklamalar yapılmıştır. Bu sebeple, *Açıklamalar* bölümünün düzenlenmesi gerekmektedir.

Kitabın hacimli olması dolayısıyla yazarın gözünden kaçtığını düşündüğümüz bazı yazım yanlışları ve eksiklikler mevcuttur. Bu yazım yanlışlarına ve eksikliklere değinmenin, kitabın bir sonrası baskısı için yararlı olacağı kanaatindeyiz.

İlk olarak s. vii'deki *İçindekiler* bölümünde *Karşılaştırmalı Budist Terimler* ana başlığından sonra 1. *Eski Uygurca Budist Terimler Dizini*, 2. *Moğolca Budist Terimler Dizini* başlıkları bulunmaktadır. Bu başlıklardan önce *Dizinler* ana başlığının eklenmesi yerinde olacaktır.

S. xii'de son paragrafın 9-10. satırında *ön olana* yazılmıştır. Bu yazım, *ön plana* şeklinde düzeltilmelidir.

S. 18'de 2. paragrafın 5. satırında geçen *Koruyucu İlahların* ifadesi *Koruyucu İlahlar'ın* şeklinde düzeltilmelidir.

S. 58'de son paragrafın 3. satırındaki *Hamilton'ın, Hamilton'un* şeklinde düzeltilmelidir.

S. 152'de 2.3.2.7.1.3. *Maitreya* başlığının *Dilsel İnceleme* bölümünde *Tibet Budizmi'ne dayalı Budist Uygur Sanskritçe maitreya, maytré bodis(a)t(a)v karşılığına sahiptir* şeklindeki cümlede *Uygur* kelimesinden sonra “metinlerinde” ifadesi eklenmelidir.

S. 163'teki 2.3.2.7.2.1.1. *Ākāśagarbha'nın Diğer Adı: Gaganagañja* başlığının *Dilsel İnceleme* bölümünde *Tibet Budizmi'ne dayalı Budist Uygur metinlerinde gaganagañja* ifadesi, *gaganagançé bodis(a)t(a)v terimine karşılık gelmektedir* cümlesinde *gaganagañja* teriminden sonra “Sanskritçe” ifadesi eklenmelidir. Buna benzer bir eksiklik s. 173'te de bulunmaktadır: 2.3.2.7.3.2. *Hayagrīva* başlığına ait olan *Dilsel*

İnceleme bölümünde *Tibet Budizmi'ne dayalı Budist Uygur metinlerinde hayagrīva ifadesi, hayangirva ve hayanggriva atiguhya inyana t(e)ṅri karşılığındadır* cümlesinde, *metinlerinde* ifadesinden sonra bir “Sanskritçe” eklenmelidir.

S. 172'deki 2. paragrafın başında bir boşluk kalmıştır. Bu boşluk silinmelidir.

S. 180'deki 2. paragrafın 4. satırında yer alan ... *Putuoshan 普陀山 pǔ tuó shān (Potalaka) kıyılarındaki adalar görülebilmesi, Avalokiteśvara'nın Çinli Budistler için hayati bir öneme sahip olduğunu göstermektedir* (Keyworth, 2011: 528) cümlesindeki *adalar* kelimesinin *adalarda* olarak düzeltilmesi daha isabetli olacaktır.

S. 245'te 3. paragraftaki cümlede *kaşip burhan* italik yazılmalıdır.

S. 346'da 5.1.4. *Lama* bölümündeki 5. satırda *guru*, terim olarak kullanılmaktadır. Bu sebeple italik olarak yazılmalı ve ilk harfi büyük olmalıdır.

S. 380'de 5.3.9. *Gzon-nu-'bum* başlığına ait 2. cümlede geçen *Kendisinin bir Guru'nun olduğunu söyleyebiliriz* cümlesindeki *Guru'nun*, *Guru* olarak düzeltilmelidir.

S. 497'de 18. satırdaki kaynakça gösterimi (Li 2014: 161) olarak yazılmıştır. (Li, 2014: 161) şeklinde düzeltilmelidir.

Çalışmada DLT'ye atıf cilt numarası, yıl ve sayfa numarası bilgileri eklenerek yapılmıştır. Örneğin s. 498'de (DLT Cilt IV, 2013: 777) şeklinde gösterilmiştir. Fakat aynı sayfadaki bir diğer atıfta yıl belirtilmemiştir: (DLT Cilt III, 247, 248). Çalışmanın *Kaynaklar ve Eser Kısaltmaları* bölümüne bakıldığında ise:

DLT → *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri) Cilt I-II-III (Birleştirilmiş Baskı). Besim Atalay (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.*

DLT → *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin) Cilt IV. Besim Atalay (Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (s. 813)*

şeklinde söz konusu kaynağın yayımlandığı yıl bilgisinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Hem metin içindeki atıflarda hem de *Kaynaklar ve Eser Kısaltmaları* bölümüne yıl bilgisinin eklenmesi gerekmektedir.

S. 550'deki son paragrafın 4. satırında:

Yakup, Dişastvustik ifadenin Sanskritçe devakanyā, devakumārikā ve Çince 天女 tiān nǚ terimlerine denk geldiğini belirtip Dişastvustik metninde yer alan sekiz Tanrı Kızı'ndan (Uyg. sekiz [t(e)ṅri kızları] bahseder (2005: 120).

cümlesi yer almaktadır. Bu cümlelerin başındaki *Dişastvustik* yazımı, cümlelerin anlamını bozmaktadır; bu sebeple söz konusu ifade çıkarılmalıdır.

S. 573'te 6.2.15.1.13. *Ādarśa Rūpa* başlığının *Dilsel İnceleme* bölümündeki ilk cümlede *metnlerinde*, “metinlerinde” olarak düzeltilmelidir.

S. 599'da 6.2.19. *Vasudhārā* (*Vasundhara~Vasum̄dharā*) bölümünün ilk cümlesi; *Vasudhārā, bolluk ve cömert esenlik bahşedendir.* şeklinde yazılmıştır. Bu cümlelerin “*Vasudhārā, bolluk, cömertlik ve esenlik bahşedendir.*” şeklinde düzeltilmelidir.

Kaṭaḍākinī teriminin açıklandığı s. 670'te yer alan şu cümledeki *ifadesinin* “ifadenin” olarak düzeltilmelidir:

Terimle ilgili değerlendirmelere bakıldığında, Röhrborn & Róna-Tas ifadesinin Tantrizm'de önemli rol oynayan bir doğaüstü varlık olduğunu belirtmektedir (2005: 296).

S.671 2. paragraftaki *kataṅkata mali* terimi, “katakata mali” şeklinde bitişik olarak yazılabilir.

S. 768'de 16. satırdaki *tözünler kızı* terimi, çalışmanın genelindeki terimlerin yazılışında olduğu gibi *tözünler kızı* şeklinde italik olarak yazılmalıdır.

S. 1032'deki ilk paragrafın sonunda “(Nanzhao, 2011d: 386)” şeklinde gösterilen bir atıf bulunmaktadır. Fakat *Kaynakça* bölümünde böyle bir kaynak yer almamakta; 2011d ile yalnızca Sørensen'in çalışması mevcuttur. Bu sebeple söz konusu atıfın kaynağının tespit edilmesi gerekmektedir:

Sørensen, H. H. (2011d). Esoteric Buddhism In the Nanzhao and Dali Kingdoms (CA 800-1253). C. D. Orzech (Ed.), Esoteric Buddhism and the Tantras in East Asia içinde (ss. 379-392). Handbook of Oriental Studies, Section 4 (China), 24, Leiden: Brill. (s. 832)

S. 1063'te cvi numaralı *Tibet Budizminde*, “Tibet Budizmi'nde” olarak düzeltilmelidir.

S. 1077'de 2. paragrafın 4. satırındaki *Tan Hanedanlığı* ifadesi “Tang Hanedanlığı” olmalıdır.

S. 1089'da, *Açıklamalar* bölümündeki *Geyikler* maddesinin 2. satırında *boyanır* ifadesi bulunmaktadır. Bu ifadenin de silinmesi gerekmektedir.

Neticede, söz konusu kitap ile Eski Uygurcadaki Budist şahsiyet ve varlıklar hem toplu bir şekilde işlenmiş hem de kavramsal ve dilsel açıdan incelenmiştir.

Bu sebeple Dr. Hasan İsi'yi tebrik eder, eserin Eski Uygurca sahasına faydalı olmasını dileriz.

Kaynakça

Elverskog, J. (2022). *Budist Uygur Edebiyatı*. Çev. Ağca, M. & Uzunkaya, D. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ölmez, M. (1998). Tibet Buddhizmine Ait Eski Uygurca Bahşı Ögdisi. In Laut, J. P. & Ölmez, M. (Eds.), *Bahşı Ögdisi. Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags* (pp. 261-293). İstanbul: Simurg Yayınları.

Yakup, A. (2009). *Alttürkische Handschriften. Teil 15: Die uigusirchen Blockdrucke der Berliner Turfansammlung, Teil 3: Stabreimdichtungen, Kalendarisches, Bilder, unbestimmte Fragmente und Nachträge*. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/23. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Yakup, A. & Knüppel, M. (2007). *Alttürkische Handschriften. Teil 11: Die uigurischen Blockdrucke der Berliner Turfansammlung, Teil 1: Tantrische Texte*. Verzeichnis der Orientalischen Handschriften XIII/19. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.